

J. VALGMA

esti
keele
õpik

VII

J. VALGMA

EESTI KEELE ÕPIK

VII KLASSILE

9. trükk

KIRJASTUS „VALGUS“ TALLINN 1971

Kunstiliselt kujundanud *S. Liiberg*

Kinnitatud Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt

2
TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU
229415

Иоханнес Валгма
УЧЕБНИК ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ VII КЛАССА
Издание 9-е
На эстонском языке
Художественное оформление С. Лийберг
Издательство «Валгус». Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja E. Leibak. Kunstiline toimetaja H. Keigo. Tehniline toimetaja A. Muna.
Korrektor O. Küla.

Ladumisele antud 5. VI 1970. Trükkimisele antud 23. VII 1970. Kohila Paberivabriku trüki-
paber nr. 2, 60 × 90/16. Trükipoognaid 10,5. Arvestuspoognaid 9,78. Trükiarv 21000. Tellimuse nr. 34/0. Hans Heidemanni nim. Trükkikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Hind 20 kop.

LAUSEÕPETUS.

I. LAUSEÕPETUSE SEOS VORMIÕPETUSEGA.

1. Käänd- ja pöördsonad.

1. **Lauseõpetus** on vormiõpetuse kõrval teine tähtis grammatika osa. Nad mõlemad on omavahel tihedasti seotud; selleks, et võiksime edukalt lauseõpetust omandada, peame hästi tundma mõningaid vormiõpetuse osi, nimelt sõnaliike ja -vorme.

Sõnad liigitatakse muutumise järgi käänd-, pöörd- ja muutmata tuteks sõnadeks. Tähtsuset jagunevad käändsonad omakorda nimi-, omadus-, arv- ja asesõnadeks, muutmata sõnad määr-, kaas-, side- ja hüüdsõnadeks; pöördsonad on tegusõnad.

1. **Nimisõnad** on olendite, asjade või mõistete nimetused ning vastavad küsimusele *kes? mis? kelle? mille? keda? mida?* jne. Näit. *inimene, raamat, maja, kiirus, vaprus, käimine, kirjutus, arutamine, jooksja.*

2. **Omadussõnad** väljendavad olendite, asjade, nähtuste jne. omadust ja vastavad küsimusele *missugune?* Näit. *tark, küps, must, kirju, endine, viiekordne.*

3. **Arvsõnad** väljendavad olendite, asjade, nähtuste jne. arvu või järjekorda ning vastavad küsimusele *mitu? kui palju? mitmes?* Näit. *kolm, kümme, sada, tuhat, tuhat üheksasada kuuskümmend üks; kolmas, kümnes, sajas, tuhandes, tuhande üheksasaja kuuekümmene esimene; pool, veerand, kaks kolmandikku.*

4. **Asesõnad** asendavad olendite, asjade, nähtuste, omaduste ja arvude nimetust ning neid tarvitatakse nimi-, omadus- ja arvsõnade asemel. Nad vastavad samadele küsimustele mis nimi-, omadus- ja arvsõnad. Näit. *mina, sina, tema, meie, teie, nemad (ma, sa, ta, me, te, nad), ise, enese e. enda; üksteise, teineteise; oma; see, too, sama, seesama, samasugune, niisugune, selline, säärane; kes, mis, kumb,*

missugune, milline; keegi, miski, mingi, kumbki, igäüks, mõni, mitu, palju, muu, mõlemad, kõik, kogu, mingisugune, emb-kumb, ükski.

Nimi-, omadus-, arv- ja asesõnu nimetatakse käändsõnadeks sellepärast, et nad *k ä ä n d u v a d*.

5. **Tegusõnad** väljendavad harilikult tegevust ning vastavad küsimusele *mida tegema? mida teen? mida teha?* jne. Näit. *töötama, laulda, kirjutasime, kutsuti, vabaneksite, söönud, antud, saadav, loodud.*

Tegusõnu nimetatakse pöördõnadeks sellepärast, et nad *p ö ö r d u v a d*.

Vt. tööjuhendit nr. 1 (lk. 151).

Harjutus 1. Luuletuses on 18 nimi-, 7 omadus- ja 8 tegusõna. Kirjuta need välja.

SUVEKILD.

Juba läbi roheka suve	Mets orus kuulatas ööbiku juttu,
naeratab kollane sügis.	udu ta kleidile heledaks vööks.
Vana aitade valvur — kuu	Hommikutaevas muutus jälle
taevapennile istuma trügis.	helgeks
Päeval kuskile polnud ruttu,	nagu mure, mis mõeldud
ehtis teine end jahedaks ööks.	selgeks.

(S. Kärner.)

Harjutus 2. Leia nimi-, omadus-, arv-, ase- ja tegusõnad ning kirjuta need tulpadesse. Igasse tulpa saab 10 sõna. (Harjutus sisaldab ka muutumatuid sõnu.)

A (klassis): ema, pikk, kolmas, kõrgel, mina, mitu, kirjutada, mööda, tulles, niisugune, kümme, lai, nõukogu, see, ära, elama, lugeja, selline, ilusasti, nägema, korsten, tuhat, kõrge, kolhoos, eile, sajas, kes, kõndides, viiskümmend, tugev, vihik, kolmsada, laud, madal, kolmandik, mis, valamata, kümnes, õilis, tõelisus, kimbutada, kellele, kõrval, raudne, tuhandes, ka, sein, kaunis, millele, veenma, jah, lugemast, seesama, lapiline, esimene, maja, leplik, istudes.

B (kodus): kollane, saamata, mõni, ei, elu, tegelik, õppimine, kasvav, laulik, õnnelik, vaatamas, sest, oma, mitu, viisteist, ette, sada, kuues, õiglus, kinni, ise, selili, progressiivne, miljon, kir-

jandus, eluline, lamav, kumb, neljandik, olema, mõlemad, kaks-kümmend, ääretu, teha, olles, valik, tema, sisse, kannatab, varsti, teie, kaksteist, nõukogulik, õpilane, tegemast, seesugune, viieteist-kümmes, vajalik, rahu, kui, kinnitada, üheksateist, tõepärane, tege-
vus, siiski, seisab, hiinlane, väline, nemad, kahekümne viies.

N ä i d i s.

Nimisõnad	Omadussõnad	Arvsõnad	Asesõnad	Tegusõnad
<i>laps</i>	<i>ilus</i>	<i>kolm</i>	<i>see</i>	<i>läheb</i>

Harjutus 3. Moodusta (suuliselt) nimisõnadest omadus- ja tegusõnu:

sõber, eksitus, sarnasus, püüdja, korraldamine, vajadus, elu, töö, avaja, kaunidus, ilu, hirmutis.

N ä i d i s: *sõber — sõbralik, sõbrustama.*

Harjutus 4. Moodusta omadussõnadest nimi- ja tegusõnu:

kõrge, madal, kiire, aeglane, vajalik, tarvilik, juhuslik, raudne, sõnakuulelik, ekslik, ettevaatlik, kurb, rahulik, kartlik, hoogne, kollektiivne.

Harjutus 5. Moodusta tegusõnadest nimi- ja omadussõnu:

varjama, õnnestuma, kasutama, mustama, niisutama, kehvuma, leidma, muutma, hoidma, tundma, rautama, leppima, tegema, kasutama, ähvardama, selgitama.

2. Nimisõnad jagunevad üld- ja pärisnimedeks.

Üldnimed kirjutatakse väikese, pärisnimed suure algustähega.

Vt. tööjuhendit nr. 2 (lk. 151).

Harjutus 6. Kirjuta õigesti ja liigita:

oktoobripühad, nõukogude eesti, nõukogude liidu kangelane, tartu linn, uue tee kolhoos, vene kirjandus, teine maailmasõda, romaan tuuline rand, pärnu tööstuskaubastu, suur sotsialistlik oktoobrirevolutsioon, ajakiri pioneer, film tee tähtede juurde, luuletus mälestusi isast, jüriöö ülestõus, ajaleht noorte hääl, punase tähe kolhoos, nõukogude liidu kommunistlik partei, eesti

nsv, bulgaaria rahvavabariik, eesti nsv haridusministeerium, väike munamägi, suur isamaasõda, esimene mai, leningradlane, sotsialistliku töö kangelane, soome laht, gruusia tee, soome kelk.

Harjutus 7. Kirjuta sõnad suure või väikese algustähga ja tarvita jutumärke. Nimeta reegel. Pealkirjaks: *Suur ja väike algustäht.*

jaan küngas, peipsi järv, tšehhi keel, rahvusvaheline naiste-päev, õpetajate kongress, ajaleht sirp ja vasar, punane väljak, punalipu kolhoos, eesti nsv teaduste akadeemia, jäälahing, mitšuurinlased, narva jõgi, ajakiri noorus, noorte naturalistide ring, must meri, romaan kuidas karastus teras, konstitutsioonipäev, nõukogude liidu rahvakunstnik, eesti rahvaepos, tartlased, oktoobrikuu, tori hobune, soome järved.

Harjutus 8. Kirjuta sulgudes olevad sõnad välja nimetavas käändes suure või väikese algustähga.

Tallinnas, 5. septembril 1971

Kallis sõber!

Kirjutasin (sulle) viimati lühidalt (juulikuus) enne (eesti nsv) (aastapäeva). Pärast seda korraldas meie (kommunistliku noorsooühingu algorganisatsioon) koos (tallinna 15. 8-klassilise kooli kommunistlike noortega) jalgrattamatka mööda (nõukogude eestit), eeskätt (lõuna-eestis). Meie teekond viis läbi (paide, põltsamaa ja viljandi). Viljandis tutvusime (lossimägedega), ilusa (viljandi järvega) ja (ordulossi varemetega). Seal sõitsime (pikasilla) kaudu üle (väike-emajõe otepääle). Käisime (väikesel munamäel), (pühajärvel) ja (suurel munamäel), kus laulsime M. Veske tuntud laulu (Kas tunned maad). Ööbisime (Võru Fr. R. Kreutzwaldi nimelises keskkoolis). Võrust sõitsime edasi (ahja taevaskotta), kus (kolhoosis teel kommunismile) tutvusime (sotsialistliku töö kangelastega). Viimaks käisime veel (peipsi-äärsetes) kalurikolhoosides.

Matka kohta kirjutasime artikli ajalehele (säde) pealkirjaga (jalgrattamatkal lõuna-eestis). Ka ajalehes (noorte hääl) ja ajakirjas (pioneer) ilmus meie matkast lühike sõnum. Tuleval suvel kavatsime sõita (karjalasse).

Kirjuta oma elust! Nägemiseni!

Kalle.

ARVSÕNAD.

3. Arvsõnad jagunevad põhi- ja järgarvsõnadeks.

Põhiarvsõnad väljendavad hulka ja vastavad küsimusele *mitu? mitme? mitut?* jne. Näit. *üks, kolm, kümme, sada, tuhat*:

Järgarvsõnad märgivad järjekorda ja vastavad küsimusele *mitmes? mitmenda? mitmendat?* jne. Näit. *esimene, kolmas, kümnes, sajas, tuhandes*.

Põhiarvsõna märgitakse araabia numbriga, mille järele punkti ei panda. Näit. *Meie klassis on 12 poissi*.

Järgarvsõna märgitakse araabia numbriga, mille järele pannakse punkt, või rooma numbriga, mille järele lause sees punkti ei panda. Näit. *Ma olin ravis 12. poiss. Õpime VII klassis*.

Vt. tööjuhendit nr. 3 (lk. 152).

Harjutus 9. Kirjuta sõnadega järgmised numbrid:

5., VIII, 14, 31., XIII, 88., 92, 125, 201., 231, 275, 342, 452., 678, 1202, 1886., 1900, 1961.

Harjutus 10. Iga arvu järel esita küsimus ja ütle, kas on tegemist põhi- või järgarvuga:

3, 5., XI, 21., 40, XVIII, 68., 101, 157, 369, 1343., 1721, 1960.

Harjutus 11. Kirjuta arvsõnad numbriga ja pane viimase järele tarviduse korral punkt:

kuus, kuues, üksteist, kaheteistkümnes, kahekümne esimene, kakskümmend kolm, kolmekümne teine, nelikümmend viis, kuuskümmend kaheksa, seitsekümmend viis, tuhande kolmesaja neljakümne kolmas.

Harjutus 12. Tarvita õigesti tunnust:

75. (*alaltütl.*), 23 (*seesütl.*), 321 (*alalütl.*), 422 (*kaasaütl.*), 34. (*ilmaütl.*), 15. (*seesütl.*), 120. (*osast.*), 4 (*mitm. kaasaütl.*), 3. (*mitm. sisseütl.*), 10. (*olev*).

Näidis: 38. (*alalütl.*) — 38-ndal, 125 (*seestütl.*) — 125-st.

Harjutus 13. Jälgi järgneva elulookirjelduse vormi ja kirjuta sulgudes olevad sõnad eraldi välja suure või väikese algustähega ja punktiga järgarvude järel.

Mina, Vello Peetri p. Kuusik, olen sündinud (5 septembril 1940 a) (viljandi rajoonis) kehviktalupoja perekonnas. Alghariduse sain (saarepeedi algkoolis), mille lõpetamise järel astusin 1951 a) (viljandi I keskkooli), kus õppisin ajavahemikul (1951—1955). Seejärel asusin õppima (viljandi pedagoogilisse kooli), mille lõpetasin (1958 a) (algkooli) õpetaja kutsega.

(1958—1960 a) töötasin (kilingi-nõmme keskkooli) algklasside õpetajana, (V—VII kl) kehalise kasvatuse õpetajana ja (internaadi) kasvatajana. (1960 a 1 septembril) asusin edasi õppima (tallinna pedagoogilisse instituuti), mille (matemaatika ja füüsika osakonna) (1965 a) lõpetasin. Praegu töötan samas (instituudis) vanemõpetajana.

Kuulun (1964 aastast) alates (kommunistlikku parteisse). Ühiskondlikust tööst olen osa võtnud (rühma spordiorganisaatorina) ja (ajakirjanduse levitajana).

Oskan sõnas ja kirjas (eesti ja vene keelt), loen vabalt (saksa) ja sõnaraamatu abil (inglise keelt).

(1962 a) abiellusin Mai Tooma t. Ojaga. Minu abikaasa töötab praegu (normeerijana) (trikootööstuses marat).

Isa ja ema elavad (viljandi rajoonis) (lembitu kolhoosis), kus ema on (karjabrigadir) ja isa (tallimees). Mul on õde Aime, kes õpib (viljandi 2 keskkooli X klassis), ja vend Toivo, kes on (viljandi 8 autobaasis) autojuhiks.

(Tallinnas 11. juulil 1971.)

V. Kuusik

ASESÖNAD.

4. **Asesõnadel** mina, sina, tema ja see on paljudes käänetes pikem ja lühem kuju (minul ja mul, sinule ja sulle, sellel ja sel jne.). Tavaliselt kasutatakse lühemaid kujusid. Pikem vorm esineb ainult vastava sõna rõhutamisel. Näit. *Ega ta ei too täna sulle seda raamatut.* Aga: **Sinule ta seda raamatut ei anna.**

Oma kuulub nimisõna, enese aga tegusõna juurde. Näit. *Võta oma vihik kaasa. Leo võttis vihiku endale. Direktor kutsus minu enda juurde.*

Vt. tööjuhendit nr. 4 (lk. 152).

Harjutus 14 (suuliselt). Vali antud asesõnadest õige ja aseta nõutavasse käändesse.

1. Täna hakkab (mina — ma) seinalehele artiklit kirjutama. 2. (Mina — ma) lähen praegu valvekorda. 3. See oli (tema — ta), kes jõudis finišisse esimesena, mitte (sina — sa). 4. (Mina — ma) lõpetasin parajasti kirjandi, kui (teie — te) alustasite. 5. Kevadel lahkusid õpilased (üksteisest — teineteisest); mina ja Vello jäime (üksteisega — teineteisega) kirjavahetusse. 6. (Oma — enda) sõbra pioneerilaagris oleku ajaks võtsin ma tema katsepeenra (oma — enda) hoolde. 7. Õpetaja kutsus sünnipäevaks (oma — enda) juurde (oma — enda) endisi õpilasi. 8. (Üksainus) sädemest võib tõusta suur tuli. 9. Otsi süüa (oma — enda) ja (oma — enda) kaaslastele. 10. Ta kõndis (oma — enda) toas ja vahtis (oma — enda) ette maha. 11. Eesrindlane võttis (oma — enda) oktoobripühiks uusi töökohustusi. 12. Sain (enda — oma) uue kevadpalitu.

Harjutus 15. Pane punktiiri asemele asesõna *keegi, miski, mingi* või *ükski* nõutavas käändes.

1. Ta ei andnud ... kätt. 2. Õde tegeles seal ... 3. ... poisil polnud uiske. 4. Eemalt kostis ... kolinat. 5. ... ei tulnud mõtet lahkuda. 6. ... maadeuurijalt polnud veel teadet. 7. ... ei tundnud ta rõõmu. 8. Paul kõneles eestois ... 9. ... polnud kaasa tulijat. 10. Aino ei paistnud ... silma.

Harjutus 16. Määra iga käändsõna liik ja kääne.

Kolmeteistkümnenda aastasaja hakatusel sattus eestlane isevärki naabrite keskele. Õeldakse, et naabritega üldse olevat raske rahu ja sõpruses elada. Aga eestlase tolleaegsed naabrid olid koguni hullud, üks hullem kui teine. Nad riisusid ta, vaese patuse pagana, puupaljaks, et Rooma päike otsekohesemalt tema pimedat hinge valgustaks, peksid ta armetuks, et ta kristlikku armu saaks maitsta, tegid ta teoloomaks, et ta ristiusu õnne ja õnnistust ning keskaja haridust suudaks kanda, ja saatsid ta tööle Issanda viinamäele, see on tema endisele pärispõllule, kus kupja tuline piits temale uue peremehe õigust, haridust, katoliku usku ja ebajumalate vilude hiite põlgamist üheskoos kätte õpetas.

(E. Bornhöhe.)

TEGUSÖNA KÄÄNDELISED JA PÖÖRDELISED VORMID.

5. Järgneva tabeli varal meenuta tegusõna käändelisi ja pöördelisi vorme.

Käändelised vormid		Pöördelised vormid	
1. õppima õppimas õppimast õppimata	<i>ma</i> -tegevus- nimi ja selle käänded	õpin, õpid, õpib jne. õppisin, õppisid, õppis jne. olen, oled, on jne. õppinud õpitaakse, õpiti, on õpitud jne. ei õpi, ei õppinud	Kindel kõneviis
2. õppida (<i>mida teha?</i>) õppides (<i>mida tehes?</i>) hüpata (<i>mida teha?</i>) käia (<i>mida teha?</i>) käies (<i>mida tehes?</i>)	<i>da</i> -tegevus- nimi ja <i>des</i> - vorm	õpiksin, õpiksid jne. oleksin, oleksid jne. õppinud õpitaaks, oleks õpitud jne. ei õpiks, ei oleks õpitud jne.	Tingiv kõneviis
3. õppiv, õppiva, õppi- vat jne. õpitav, õpitava jne. vaadeldav	<i>v</i> - ja <i>tav</i> - kesksõna	õpi, õppige, õppigu, õpitagu ära õpi jne.	Käskiv kõneviis
4. õppinud (tööline) õpitud (amet) vaadeldud (pilt)	<i>nud</i> - ja <i>tud</i> - kesksõna	õppivat, olevat õppinud, ei õppivat jne. õpitavat	Kaudne kõneviis
Käänduvad täielikult, osaliselt või on muutu- matud.		Pöörduvad aegades, kõne- viisides ja tegumoodides. On lauses alati öeldiseks.	

Pea meeles, et astmevahelduslike tegusõnade *ma*-tegevusnime ja isikulise tegumoe kindla kõneviisi lihtmineviku, *da*-tegevusnime ja *nud*-kesksõna ning isikulise tegumoe käskiva kõneviisi tüvi on sarnased:

oska/ma — *oska/sin*; *pakki/ma* — *pakki/sin*; *osa/ta* — *osa/nud*,
osa/ku; *pakki/da* — *pakki/nud*, *pakki/gu*.

Vt. tööjuhendit nr. 5 (lk. 152).

Harjutus 17. Ütle *da*-tegevusnimi ja *des*-vorm järgnevaist tegusõnadest ning tarvita neid lauseis: *õpime*, *hüpatakse*, *nägid*, *laulab*, *seisaks*.

Näidis: *valasin* — *valada*, *valades*. *Tahtsin vee peenrale valada*. *Valades said käed märjaks*.

Harjutus 18. Ütle *ma*-tegevusnimi ja selle käänded järgnevaist tegusõnadest ning tarvita neid lauseis:
mängis, kardad, kuuleb, kõnelesime.

Harjutus 19. Nimeta tegusõna käändelised ja pöördelised vormid.

Arno ohkas ja pöördus näoga seina poole.

«Igaühelt tuleb nõuda praegu nii palju, kui palju tal on anda.» vastas ta elutargalt, uinudes peaaegu silmapilkselt.

Poja sellised vihjed panid ema südame alati tugevasti valutama ja nõnda juhtus see ka täna. Kuid ühtlasi ei kadunud ta hingest täiesti ka too seletamatu uhkustunne.

Ema oli parajasti lampi süütamas, kui ta pilk langes üsna juhuslikult Arno kuuele, mis rippus toolikorjul, hõlmad teineteisest eemale vajunud. Kuigi seda oli varemgi tihti nii juhtunud ja kuigi tolles rippivas kuues polnud tõepoolest mitte midagi tähelepanuvääri, tekkis tas ometi üks mõte, millest ta ei suutnud enam kuidagi vabaneda: kas ka nood viimaste päevade jooksul plangunurkadele ilmuvad saksavastased üleskutsed polnud ehk ühenduses ta pojaga? ...

Ent pintsakutaskud olid täiesti tühjad.

Agas kord tärnanud mõte tuli varsti uuesti tagasi.

(A. Jakobson.)

Harjutus 20. Moodusta isikulise tegumoe kindla kõneviisi lihtminevik:

laskma, hakkama, võrdlema, kaevama, märkama, aitama, tõtama, suunama, liiklema.

Näidis: *oskama — oskasin.*

Harjutus 21. Moodusta käskiva kõneviisi oleviku mitmuse 2. pööre ning *nud*-kesksõna järgnevaist sõnadest:

töötada, võrrelda, kaevata, kohelda, rääkida, marssida, määrgata, alata, aidata, sundida, tõtata, hukata, hukkuda, tuisata, põigelda, suunata, suunduda, võidelda, liikuda, liigelda.

Näidis: *hiilata — hiilaku, hiilanud.*

Harjutus 22. Ütle järgnevatest sõnadest vormid *kõnelema, kõnelda, kõneldes, kõneldi, kõnelnud, kõneldakse, kõneldud* eeskujul:

viljelema, tegelema, logelema, kogelema, vedelema, rabelema, tõrelema, purelema, sõnelema.

Harjutus 23. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse vormi ja ütle selle nimetus.

1. Laps oli välja (jooksma), et aias ema (aitama). 2. Keegi ei saanud temaga (tõrelema). 3. Direktor on õpilasi alati sõbralikult (kohtlema). 4. Mõnikord joostakse, (rabelema, erutama) täiesti asjatult. 5. Tüdrukuke ei (julgema — *nud*-kesks.) pimedasse saali minna. 6. Arne oli teda varemgi (kohtama) ja temaga (maadlema). 7. Ta ei (salgama), et on (hakkama) akordionimängu õppima. 8. (Töötama — *des*-vorm) ära viida asjatult aega. 9. Võik-sime otsast (algama). 10. Ta oli selle halva harjumuse (hülgama). 11. Poisid (saagima — *olevik*) puid. 12. Kevadel (uppuma — *olevik*) kolhoosiaed õitesse. 13. Meil (tekkima — *eitav olevik*) ülesande lahendamisel raskusi. 14. Laev (hakkama — *lihtmin.*) liikuma. 15. Need tööd (sattuma — *olevik*) samale päevale. 16. Kes (sulgema — *olevik*) ukse? 17. Kägu (kukkuma — *olevik*) kuusikus. 18. Keegi (tõmbama — *lihtmin.*) mind varrukast. 19. Reisijad (tukkuma — *olevik*) vagunis. 20. Laps (leppima — *eitav olevik*) olukorraga. 21. Varsti (tekkima — *olevik*) jõele jää. 22. Ahi (küdemä — *olevik*). 23. Luiged (lendama — *olevik*) kõrgel. 24. Puud (rappuma — *olevik*). 25. Tänavail (süttima — *olevik*) tuled.

2. Muutumatud sõnad.

6. a) **Iseseisvad määrsõnad** väljendavad kohta, aega, teoviisi ja määra ning vastavad harilikult küsimusele *kuhu? kunas? kuidas? kuivõrd?* jne. Näit. *kaugele, siia, sealt, homme, varsti, hästi, kiiresti, pisut, rohkesti.*

Abimäärsõna ei vasta küsimusele. Näit. *ära (minema), üles (kirjutama), mööda (hiilima), välja (võtma), läbi (lugema), sisse (võtma), üle (lugema), kaasa (tundma), maha (matma), juurde (arvama)* jne.

b) **Kaassõnad** kuuluvad käändsõnade juurde, millega koos nad näitavad kohta, aega, põhjust jne. Kaassõnad üksi ei vasta küsimusele omaette, vaid koos käändsõnaga. Näit. (*mere*) *ääres, (kapi) alla, (maja) juurest, (teed) mööda, vastu (seina),*

enne (*lõunat*), (*venna*) **kõrval**. Kaassõnad kirjutatakse käändsõnast lahku.

Tegusõnaga seoses on needsamad aga **määrsõnad**, näit. *läksid alla, viibis juures, sõidab mööda, tuli vastu, läksite enne, seisis kõrval* jne.

c) **Sidesõnad** ühendavad sõnu ja lauseid. Näit. *ja, ning, ega, kuid, vaid, kui, et, sellepärast et*.

Sidesõnade *ja, ning, ega, ehk, või, kui* ka ette tavaliselt koma ei panda. Teiste sidesõnade ette pannakse koma.

d) **Hüüdsõnad** väljendavad tundmusi või jäljendavad loodushäält. Näit. *ohoo, tohoh, sooh, ai, hurraa, kartsumdi, kärr-kärr, atsih*.

Määr-, kaas-, side- ja hüüdsõnad on muutumatud, sest nad ei käändu ega pöördu.

Vt. tööjuhendit nr. 6 (lk. 153).

Harjutus 24. Leia sobiv määrsõna, nii et üks ja sama sõna ei korduks (NB! **enne** = varem, **ennem** = pigem).

1. Jookske ... klassi, ... algab tund! 2. ... ei tohi tundi hilineeda. 3. Õpilased lõpetavad ... pallimängu ja jooksevad ... koolimajja. 4. Kes jõuab kõige ... ülesande lahendada? 5. ... mõtle, ... ütle. 6. ... sa lähed, et nii ... tormad? 7. Õpetaja korraldusi peab ... täitma. 8. Õppige ... tundma oma kodumaad! 9. ... hakkas Indrekul karjas ... hea põli. 10. Ta oli ... tervenenu. 11. Pilved liuglevad ... 12. ... kostis kõuemürin.

Harjutus 25. Meenuta kaassõna kirjutamist juuresoleva nimi-sõna suhtes. Leia sõnade *mets, aed, laud* juurde võimalikult rohkesti kaassõnu.

Näidis: *linna poole, linna poolt, linna pool, linna ääres, linna äärde, linna äärest, linna kaudu, ümber linna, mööda linna, üle linna, linna juurde*.

Harjutus 26. Leia määr- ja kaassõnad ning kirjuta vihikusse koos sõnadega, mille juurde nad kuuluvad.

1. Poisi asemel saadeti tüdruk võistlustele. 2. Kassa ees jäime ootama. 3. Ärge trügige ette! 4. Kooli juures on jalgpalliväljak. 5. Õpilasi tuli üha juurde. 6. Läksime teistele järele. 7. Mõtles järele, enne kui vastad. 8. Ülo jooksis Peetri järel. 9. Linna kohal

on valguskuma. 10. Auto jõudis kohale. 11. Oma kaaslasi kohtasime alles metsa vahel. 12. Mootor jätab takti vahele. 13. Kärestiku kohal läksime läbi jõe. 14. Tunnid olid läbi. 15. Sõitsime ümber järve. 16. Ära aja tooli ümber. 17. Enne mõtle, siis ütle. 18. Tunnid on enne lõunat. 19. Pärast võistlust autasustati võitjaid. 20. Tulge pärast!

Harjutus 27. Jätka lauset ja pane koma, kuhu vaja.

1. Päike tõusis kõrgemale ja 2. Ei tulnud äikest aga .. 3. Meie maal ei lubata kellelgi elada teiste arvel sest 4. Eluruumides ei tohi riideid puhastada ega 5. Varsti olidki paljud kohal ning 6. Asusime kirjandit kirjutama alles siis kui 7. Tuli tõtata et 8. Lennuk tõuseb õhku ja 9. Kaalusime olukorda kannatlikult kuni

Harjutus 28. Täienda järgnevat tabelit.

Muutmisviisi järgi	Tähenduse järgi	Näited	
Käändsõnad	$\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ Nimisõnad} \\ 2. \\ 3. \\ 4. \end{array} \right.$		
Pöörsõnad		5.	
Muutumatud sõnad		6.	
		7.	
	8.		
	9.		

Harjutus 29. Määra sõnaliik.

Selsamal ööl koputati tugevasti Pirita kloostri värava pihta. Alles tüki aja pärast, kui koputamist mitmeti oli korratud, pistis väravavaht pea kitsast aknaaugust välja ja küsis pahaselt: «Kes seal kolistab?»

«Käskjalg rüütel Mõnnikhuseni poolt,» vastas võõras hääl õuest. Värava taga seisis hobune saaniga ja pikk mehekuju — kõik kolm vaevalt nähtavad, sest taevas oli uuesti pilve läinud ja paksu lund sadama hakanud.

(E. Bornhöhe.)

II. LAUSEÕPETUSE PÕHIMÕISTED.

1. Lause mõiste.

7. Loe ilmekalt!

«Jõudu!»

«Jõudu tarvis,» kostab vastuseks.

Nõnda on esialgne tutvus sõlmitud ja uustulnukad astuvad juba päris ligi. Küll on see punasekarvaline tugev loom oma läikiva sileda nahaga tore! Kohe kisub teda kaelale patsutama.

«Ega ta ometi hammusta?» küsib Kostas siiski ettevaatlikult.

«Meie hobused tigidad küll ei ole,» kõneleb muhedanäoline tallimees. «Aga noh — eks loomad del ole sageli oma vigurid...»

(A. Tigane.)

Me kõneleme selleks, et teistele inimestele midagi teatada või neilt midagi küsida. Kõne koosneb lauseist.

Eelnevas katkendis on esimene lause väljendatud ühe, kõik teised laused mitme sõnaga. Igaüks neist lauseist väljendab mingit terviklikku mõtet.

Lause on sõnade rühmaga või sõnaga avaldatud terviklik mõte.

Seda keeleõpetuse osa, milles käsitletakse lauseid, nimetatakse **lauseõpetuseks**.

Lauseõpetuse ülesanne on tundma õpetada:

a) lauseliikmeid: alust, öeldist, öeldistäidet, täiendit, sihitist ja määrust;

b) lausete liike: liht- ja liitlauseid; jutustavaid, küsi-, käsk- ja hüüdlauseid;

c) lauseõpetuse reegleid, mis määravad lauseliikmete ja lausete liikide ning kirjavahemärkide õige tarvitamise ja aitavad sellega kaasa keelilise väljenduse arendamisele.

Vt. tööjuhendit nr. 7 (lk. 153).

Harjutus 30. Koosta antud sõnadest lauseid: *õpilased, möödunud, klass, töötama, suvi, kooliaed, meie; vaatama, Jüri, üheskoos, Ants, jalgpallivõistlus, läksid, ja; töö, iga, on, meie, inimene, auasi, maal.*

Harjutus 31. Jaota järgnev tekst lauseteks, pane vajalikud kirjavahemärgid ja alusta uut lauset suure algustähega.

Koidu ajal saatis päike oma kiired uinujaid äratama esimene kiir tuli lõokese juurde see lendas pesast välja tõusis kõrgele õhku ja laulis loodusele kiidulaulu teine kiir tuli jänese juurde see hüppas aasale toitu otsima kolmas kiir sattus kanalasse kaagutades lendasid kanad õrrelt ja läksid pessa munema neljas kiir tuli mesilase juurde see ronis mesipuust välja lendas õielt õiele ja kandis mett kõrgedesse viimane kiir tuli laisa voodi juurde laisk aga pööras teise külje ja norskas edasi.

Harjutus 32. Leia vasak- ja parempoolsest tulbast kokkusobivad osad, mis moodustavad lause.

1. Nõukogude inimese	valiti «Edu» kolhoosi esimeheks.
2. See väike elav pioneer	ajab oras välja oma esimese, punakat värvi lehekese.
3. Noor agronoom Tiit Põld	oma lehestiku ja seisab nukralt raagus.
4. Mis seal väljas õieti on	parimaks sõbraks on raamat.
5. Umbes seitse või kaheksa päeva pärast külvi	tuleb teil ärasõiduks kohal olla.
6. Alkohol teeb inimese	meie võidukas korvpallimeeskond!
7. Ükskord astus	oli Kallemäe 8-kl. kooli õpilaskomitee esimees.
8. Metski on kaotanud	et sa sinna nii hoolega vahid, Toots?
9. Neljapäeval, 3. juunil	tooreks, tahtenõrgaks, valeliuks.
10. Elagu	pisike Lydia isa töötuppa.

Harjutus 33. Kirjuta lauseid teemal «Tuleb sügis», vältides ühtede ja samade sõnade kordamist.

2. Lausete liigid.

8. Laused jaotatakse mitmesse liiki kooseisuse ja väljenduse eesmärgi poolest.

Kooseisult jaotatakse lauseid liht- ja liitlauseiks.

Lause, mis väljendab ühtainust mõtet, on **lihtlause**. Näit. Peipsi ei kohise enam. Ka tema rahutule rinnale on külm kaane peale tõmmanud. Kukulinn on nüüd palju ilusam. (*J. Liiv.*)

Lause, mis koosneb kahest või enamast omavahel mõttelt seotud lihtlausest, on **liitlause**. Näit. Oli see töö tehtud, jäin põnevusega ootama, millal kuldnokad temasse elama tulevad. Suvi oli kadunud tähele panemata: poleks seda õieti nagu olnudki. Aga mõnikord: kuivaga niida, mine loogu võtma, kohe vihm käes; nagu kiusu ajab. Mina vaatan, sauna korsten suitseb — pagan seal tehakse? «Ma olen vaba mehe poeg,» vastas Jaanus uhkusega.

Liitlauseis tarvitatakse üksikute lihtlauseste eraldamiseks **koma, koolonit, semikoolonit ja mõttekriipsu**.

Vt. tööjuhendit nr. 8 (lk. 154).

Harjutus 34. Loe järgnev harjutus läbi ja nimeta liht- ning liitlauseid, viimaste puhul ka kirjavahemärgid.

Uus süüdistus.

Tubaka vastu on esitatud uus süüdistus. On kindlaks tehtud, et lisaks ammu tuntud nikotiinile esineb tubakasuitsus radioaktiivne element poloonium — selle elemendi avastasid Marie ja Pierre Curie 1898. a. Paberossid ja sigaretid on polooniumipommid. Inimene, kes suitsetab kaks pakki sigarette, saab kiiritusdoosi, mis on 20 korda suurem lubatust; see põhjustab kopsu- või teiste organite vähki. Mõni aeg tagasi avaldas spetsiaalne komisjon, kes töötas kaks aastat, pika ja põhjaliku aruande tubaka mõjust. Selles aruandes näidatakse, et vähi arenemise võimalus suureneb päevas tõmmatud sigarettide hulga suurenemisega. Peale selle konstateeritakse seost tubakasuitsu ja paljude teiste haiguste vahel. On täiesti selge: peaoht peitub tubakasuitsu radioaktiivsuses. Sigareti filter ei suuda tõkestada polooniumi aatomeid, mis asuvad tubakas. Toodud faktid ei jäta mingit kahtlust selles, et suitsetamine on väga kahjulik.

9. Väljenduse eesmärgilt on lauseid 4 liiki.

1. **Jutustavate lause**te ülesandeks on midagi teatada. Näit. *Emma kuulab nüüd tähelepanelikult, nagu hea arst kuulab haiget. Ta isegi noogutas kaasa. Aga kui hakkas rääkima, siis hoopis midagi muud. Heino sai sel õhtupoolikul teada, et nõuko-*

gude võim polnud Eestis esmakordselt, et üliõpilane Artur Saalep tegi elu kaalule pannes põrandaalust tööd aastatel 1918—1919. (V. Gross.)

Jutustava lause lõppu pannakse kirjas **punkt**.

2. Küsilausete eesmärgiks on kelleltki midagi teada saada, küsida. Näit. *Tali, mis sina siin tegid? Mis nad tahtsid sinust? Kas siis ikka tõsi on, et parv on jõe põhjas? (O. Luts.)*

Küsilause algab eesti keeles tavaliselt küsiva sõnaga (ase- või määrsõnaga *kes, mis, millal, kus, kuhu* jts.). Küsilauses rõhutatakse seda sõna, millele vastust oodatakse. Näit. *Kas te loete õhtuti? (Jah, loen.) Kas te loete õhtuti? (Ei, loen hommikuti.)*

Küsilause lõppu asetatakse kirjas **küsimärk**.

3. Käsklause väljendab käsku. Näit. *Ruttu, kihutage talle järele! Räägi, vend! «Varja vabadust!» kajas ta kõrvus Vahuri viimane sõna. (E. Bornhöhe.) «Ärge talle haiget tehke,» palus perenaine.*

Käsklauseid väljendatakse vastava hääletooniga, kusjuures rõhutatakse seda sõna, mida tahetakse esile tõsta. Näit. *Tulge kiiresti esimehe kabinet! Tulge kiiresti esimehe kabinet!*

Käsklause lõppu pannakse kirjas tavaliselt **hüüumärk**. Kui tahetakse märkida käsu väljendamist rahuliku tooniga, asetatakse lause lõppu punkt. Näit. *Võta nüüd, võta, küllap see sul tarvis läheb. Mine ja saa meheks. Aga ära tee nõnda nagu minu pojad. (A. H. Tammsaare.)*

4. Hüüdlause eesmärgiks on väljendada mitmesuguseid tundmusi ja soove. Näit. *Oh kui kenad need olid! «Kass, kass! See on kass,» kilkas Kiir, «see küünistab ja hammustab nagu kass!» (O. Luts.) Missuguseid inimesi maailmas on, misuguseid mõtteid! Soovin teile palju, palju õnne!*

Hüüdlause lõppu asetatakse kirjas **hüüumärk**.

Vt. tööjuhendit nr. 9 (lk. 154).

Harjutus 35. Määra järgnevas tekstis jutustavad, küsi- ja hüüdlauseid ning nimeta lause lõppu asetatav kirjavahemärk. Harjuta lausete hääldamist õige hääletooniga.

Esimese õppeveerandi lõpul sõitis Maret Arteki pioneerilaagrisse Küll oli see erutav Tal tekkis enne seda väga palju küsimusi Kuidas seal välja näeb Mida tehakse laagris Millest jutustavad teised pioneerid

Kui Maret kohale jõudis, nägi ta, kui tore siin kõik oli Ta leidis endale palju uusi sõpru Siin õppis ta juurde ka palju uusi pioneeritarkusi Nüüd oskab ta oma koolis huvitavamaid koondusi korraldada kui varem

Kui ruttu läks aeg laagris Kas olete märganud, kui ruttu möödub aeg huvitavas tegevuses Märkamatu lähenes ärasõidupäev Kuid mälestused Artekist ei unune iialgi

Harjutus 36. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja loe katkendit ilmekalt. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid lause lõpus ja jutumärgid.*

A. Esimesena märkas Meelise kadumist vana Ivo, kes nüüd oma peast kinni haarates kokkunud häälega hüüdis:

Meelis, Meelis...

Kus on Meelis, mis on minu pojaga/ küsis Lembitu juurde rutates.

Seal, vaata, üks rüütel viib teda.../ ja vana sulane Ivo oli meeletu, et see tema hooletuse läbi oli võinud juhtuda/

Meelis, minu poeg/ ja taplusest verine mõök kukub Lembitu käest ning ta jääb keset võitlusmõllu tardunult vahtima, kuidas raudrüütel viib ta poja oma laagrisse/

B. Mina olen Lembitu poeg, ütles Meelis, kui teda ordumeistri telki viidi, ärge tehke neile enam häda, sest ma olen juba teie meelevalla all/

Lembitu poeg on meie käes/ hakati rüütelite leeris hõiskama/ Kas annad nüüd alla, sa ristimata kangekaelne pagan/

Seistes ülal linnaserval otsekui raidkuju, ei suutnud Lembitu veelgi kõigest sellest toibuda/ Ta poeg oli rüütelite käes vangis, see oli otsekui mõõgapiste talle südamesse/ Ja kui rüütli hõisates valmistusid uuele rünnakule, tõstis ta vaigistuseks kääre ning hüüdis:

Annan teile pool leisikat hõbedat, kuid tooge mu poeg tagasi/
(E. Kippel.)

Töövihikust «Kirjavahemärgid» § 1, 2.

Harjutus 37. Pane oma klassi õpilaste nimed tähestikuliselt

järjekorda. Leia õigekeelsuse sõnaraamatust sõnade *eksport, import, kapiteel, reid, vitaalne* tähendus.

Harjutus 38. Märgi poolitamiskohad:

tullakse, ilusasti, vaskuss, toob, muuseumist, kümnetel, riuil, telegrammi, juuksurid, emaga, sein, maailmast, majasse, loodetavasti, vaataksime, neiu, prantsti, algklassid, jõuab.

Harjutus 39. Kirjuta kriipsu asemele *i* või *j*, kui vaja.

organiseeri—a, jalgratas oli müü—a, jäätisemüü—a, tahame koolis käi—a, teatris käi—ad, ekspluateeri—a, deklamats—oonid, jalakäi—atel, otsi—ad, teeni—al, mai—ad lapsed, liha süü—akse, nahk müü—akse, jalgrattasõit—ad, laul—ad, viili—ad ja saagi—ad, ekskursi—oonil, trei—alid ja freesi—ad, koolima—ja toodi üle sa—a sai—a, rahvatantsi—ad, famil—aarne, postivii—a, lai—u välju, mater—alistlik, kus tegi—aid, seal nägi—aid, kukkusime o—ja, reisi—ad, mater—al, tulime kultuurima—ast, ra—oon, aatomienergi—a.

Harjutus 40. Seleta, miks järgnevad vormid on õiged:

suhkrut, paljusid, kraed (a. os.), tädi (a. os.), dünamot, vanemate, suurde (jökke), (läks) vaksalisse, mõru (kohviga), akende, ämblikkude, pabereid, (läks) voodisse, korstnat, otsuseid, pilvi, seeni, punaseid, (läks) võimlasse, meetrit.

3. Lauseliikmed.

10. Lausesse kuuluvate sõnade kohta saab esitada küsimusi. Näit. *Traktor künnab soos uudismaad. Mis künnab? Traktor. Mida teeb traktor? Künnab. Kus künnab traktor? Soos. Mida künnab? Uudismaad.*

Iga sõna, mis lauses vastab omaette küsimusele, on lauseliige. Lauseliikmed jaotatakse pealiikmeteks ja kõrvalliikmeteks. Pealiikmed on alus ja öeldis.

Alus märgib harilikult tegijat, **öeldis** — tegevust. Näit. *Traktor (mis?) künnab (mida teeb?)* Õpilased *(kes?) abistasid (mida tegid?)*. Jaak *(kes?) kutsub (mida teeb?)*. Päike

(mis?) soojendas (mida tegi?). Neis lauseis on ainult pealiikmed alus ja öeldis.

Kui tahame eeltoodud lauseis avaldatud mõtet täpsustada, peame juurde lisama veel teisi sõnu — need on lause kõrvalliikmed. Tähtsamad neist on sihitis ja määrus.

Sihitis näitab, kellele või millele tegevus on suunatud, kelle või mille kallal see toimub. Näit. *Traktor künnab uudismaad* (mida?). *Õpilased abistasid mahajääjaid* (keda?). *Jaak kutsub venda* (keda?). *Päike soojendas maad* (mida?).

Määrus näitab, kus, millal, kuidas, milleks toimub tegevus. Näit. *Traktor künnab soos* (kus?) *uudismaad*. *Õpilased abistasid eile* (millal?) *mahajääjaid*. *Päike soojendab pikkamisi* (kuidas?) *maad*. *Jaak kutsub venda õppima* (milleks?).

Harilikult moodustab lauseliikme üks sõna. Kuid on selliseid lauseliikmeid, mis koosnevad mitmest sõnast.

Mitmesõnalised lauseliikmed on järgmised:

- 1) **käändsõna + kaassõna**: *vabriku poole, mööda teed, laua ääres*;
- 2) **tegusõna liitvormid**: *on lugenud, ei ole käinud, ärgu tulgu*;
- 3) **tegusõna + abimäärsõna**: *loeme läbi, läks ära, maksid välja, võtsid kaasa*;
- 4) **põhiarvsõna + nimisõna**: *kümme raamatut, 500 töolist, tuhat tonni*;
- 5) **mitmest sõnast koosnevad pärisnimed**: *Leedu Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, Tallinna I Keskkool, ETKVL Nõukogu*;
- 6) **igasugune muu sõnade ühend**, mis lauses vastab ühele küsimusele, näit. *kell 4.30 p. l.* (millal?), *kaksteist aastat vana* (kui vana?), *kõige targem* jne.

Vt. tööjuhendit nr. 10 (lk. 154).

Harjutus 41. Moodusta 6 lauset mitmesõnaliste lauseliikmetega.

Harjutus 42. Mitmesõnalised lauseliikmed kriipsuta alla ja ütle, millest nad koosnevad. Pealkirjaks: *Mitmesõnalised lauseliikmed*.

1. Viktor Kingissepa nimeline Tallinna Riiklik Akadeemiline Draamateater lavastas 1955. a. O. Lutsu «Kevade». 2. «Sirbi ja Vasara» kolhoosi esimees ostis ajakirja «Sotsialistlik Põllumajan-

dus» uue numbri. 3. Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi tähtsamaks tööstusharuks on põlevkivitööstus. 4. Kõige huvitavama töö oli kirjutanud Loksa Keskkooli VI klassi õpilane Vello Väinmaa. 5. Rühm poisse mängib juba mitu tundi võrkpalli. 6. Kaks naist puhuvad õueväravas magusasti juttu. 7. Naabri kõige väiksem laps viriseb kogu aeg nutta. 8. Mees jõi kaks klaasi teed. 9. Seitse veoautot sõitsid koormatega õhtuhämarikus linnast välja. 10. Jänes jooksis üle tee.

Harjutus 43. Määra öeldis ja alus ning tõmba esimesele kaks ja teisele üks joon alla. Pealkirjaks: *Öeldis ja alus.*

1. Uue maja aknad olid lahti. 2. Majast ei kuuldunud ainsatki häält. 3. Maja taga seisis beež auto. 4. Me läksime aeglaselt mäe otsa. 5. Meie ees avanes ilus maastik. 6. Istusime pingile. 7. Vaatasime sõnatult alla maastikule. 8. Heinamaal jooksis väike jõgi. 9. Metsas kasvasid valgetüvelised kased. 10. Kaugelt künkalt paistis veoauto.

Harjutus 44 (suuliselt). Lisa algul sihitis, hiljem ka määrus. Aadu mängib. Lapsed õpivad. Poiss ehitas. Õpetaja küsis. Õpilane vastas. Traktorist lõpetas. Mehed püüdsid. Meie mängisime. Korrapidaja tuulutas. Malle kirjutas.

N ä i d i s. *Aadu mängib viiulit. Aadu mängib hästi viiulit.*

Harjutus 45. Leia kõigepealt öeldis ja alus ning siis sihitis ja määrus; esita nende kohta vastav küsimus.

1. Lumi kattis juba maad. 2. Me oleme neid filme näinud. 3. Künkjal kasvas mänd. 4. Pärast suplemist läksid poisid koju. 5. Noormees silmitses maastikku. 6. Linna kohale tõusis pilv. 7. Väravas jooksis koer meile vastu. 8. Poisid heiskasid lipu. 9. Kevadel korraldab meie klass ekskursiooni. 10. Brigadir vaatles põllul viljapäid.

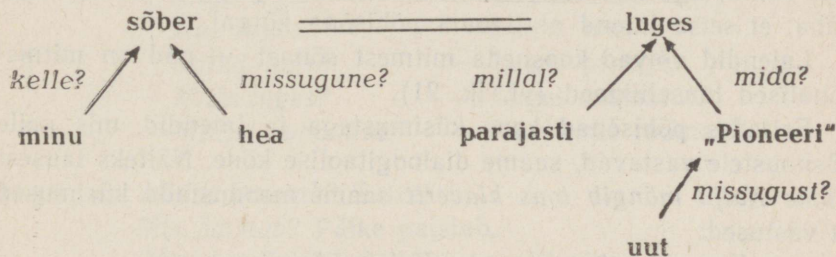
4. Sõnade seos lauses.

11. Sõnad on lauses omavahel seotud. Seose leiame küsimuste abil.

Lauses *Minu hea sõber luges parajasti uut «Pioneeri»* on seotud järgnevad sõnad:

minu sõber (*kelle sõber?*)
 hea sõber (*missugune sõber?*)
 sõber luges (*mida sõber tegi?*)
 luges parajasti (*kunas luges?*)
 luges «Pioneeri» (*mida luges?*)
 uut «Pioneeri» (*missugust «Pioneeri»?*)

Seost sõnade vahel saab kujutada ülevaatlikumalt.

Eelnevast selgub, et sõnad on lauses seotud paarikaupa. Seotud sõnadest nimetame üht **põhisõnaks**, teist **laiendiks**.

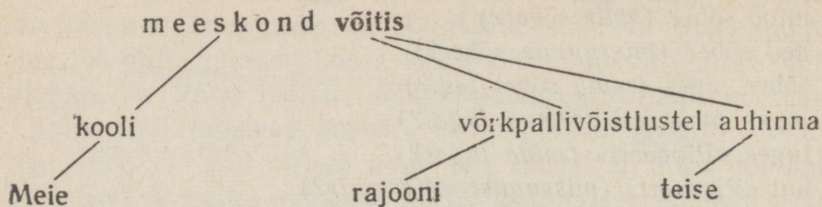
Põhisõna on see sõna, mille juurde kuulub teine sõna ja millest lähtudes asetatakse küsimus.

Lause pealiikmed **alus** ja **õeldis** on alati **põhisõnad**.

Ühel põhisõnal võib olla mitu laiendit. Näiteks antud lauses kuuluvad aluse *sõber* juurde sõnad *minu* (vastab küsimusele *kelle?*) ja *hea* (vastab küsimusele *missugune?*). Õeldise *luges* juurde kuuluvad sõnad *parajasti* (vastab küsimusele *kunas?*) ja «*Pioneeri*» (vastab küsimusele *mida?*). Sõna «*Pioneeri*» juurde omakorda kuulub sõna *uut* (vastab küsimusele *missugust?*).

Laiend on sõna, mis põhisõna ligemalt seletab ja põhisõnast lähtuvale küsimusele vastab.

Lause kõrvalliikmed on alati **laiendid**, kuid võivad omakorda olla põhisõnaks teistele laienditele. Näit.

Sõna *kooli* on laiendiks alusele *meeskond*, aga põhisõnaks sõnale *meie*; *võrkpallivõistlustel* ja *auhinna* on laienditeks öeldisele *võitis*, aga neil on omakorda laiendid *rajooni* ja *teise*. Nagu näha, ei seisa laiend alati oma põhisõna kõrval.

Laiendid võivad koosneda mitmest sõnast — nad on mitmesõnalised lauseliikmed (vt. lk. 21).

Esitades põhisõnad koos küsimustega ja laiendid, mis neile küsimustele vastavad, saame dialoogitaolise kõne. Näiteks lausest *Väike Kalju mängib toas klaverit* saame moodustada küsimused ja vastused:

<i>Kes mängib?</i>	— Kalju mängib.
<i>Missugune Kalju?</i>	— Väike Kalju.
<i>Kus mängib?</i>	— Mängib toas.
<i>Mida mängib?</i>	— Mängib klaverit.

Vt. tööjuhendit nr. 11 (lk. 154).

Harjutus 46. Määra põhisõna ja laiend:

ilus ilm, luges raamatut, sõitsid linna, kiiresti lugema, jooksis maja taha, kutsus koolimajja, käisime järve ääres, vaikne vesi, ületati raskused, läks ruttu, võttis ajalehe, töökas poiss, kostab kaugele, jooksis üle tee, mööda metsa hulkumine.

Harjutus 47. Määra põhisõnad ja laiendid järgnevais lauseis, kirjutades sõnad paarikaupa välja ja asetades vajaliku küsimuse. Pealkirjaks: *Põhisõna ja laiend*.

1. Meie klassi pioneerid õpivad hästi. 2. See tööline ületab sageli päevanormi. 3. Laanekurus asus üksik talu. 4. Kõigi rikkuste allikaks on töö. 5. Noormees oli kasvanud siinsel paesel kaldal. 6. Ühel hommikul tuli meeskonda uus võistleja. 7. Inimesi tuli rohkesti laevalaele. 8. Üliõpilased sõitsid kolhoose abistama. 9. Ehitatav maja oli valminud kiiresti. 10. Siis saabus rohkesti matkajaid suvisele kokkutulekule. 11. Auto sõitis linna poole. 12. Üle taeva kihutasid mustad pilved.

Harjutus 48. Moodusta suuliselt järgnevaist dialoogidest laused.

<i>Kes tuleb?</i>	— Ilmar tuleb.
<i>Kuhu tuleb?</i>	— Tuleb koju.
<i>Millal tuleb?</i>	— Tuleb õhtul.
<i>Kuidas tuleb?</i>	— Tuleb jalgrattaga.
<i>Kelle vend?</i>	— Minu vend.
<i>Missugune vend?</i>	— Noorem vend.
<i>Mida tegi?</i>	— Luges.
<i>Kus luges?</i>	— Luges toas.
<i>Millal luges?</i>	— Luges praegu.
<i>Mida luges?</i>	— Luges raamatut.
<i>Millist raamatut?</i>	— Huvitavat raamatut.

N ä i d i s. *Millal paistab?* Talvel.

Mis paistab? Päike paistab.

Missugune päike? Kahvatu päike.

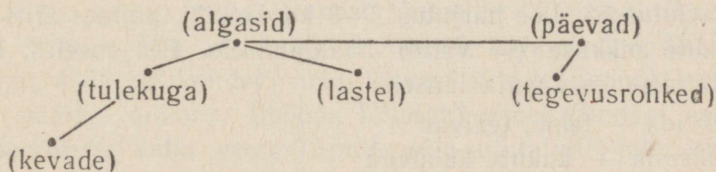
Talvel paistab kahvatu päike.

Harjutus 49. Moodusta antud lauseist dialoogid. Pealkirjaks: *Lause muutmine dialoogiks.*

1. Õhtul luges Aino huvitavat raamatut. 2. Laua ääres vaatlevad lapsed uut mänguasja. 3. Suvel paistab päike palavasti. 4. Poisid sõitsid autobussiga kolhoosi onu külastama. 5. Vanaisa istus maja ees pingil.

Harjutus 50. Leia öeldis ja alus. Kujuta põhisõna ja laiendi vahekorda punktide abil — laiend märgi rea võrra madalamale oma põhisõnast ja säilita sõnade õige järjekord. Punktid ühenda joontega.

N ä i d i s. *Kevade tulekuga algasid lastel tegevusrohked päevad.*

1. Põllu nägu näitab peremehe tegu. 2. Meie kolhoosi esimees jälgib hoolega kevadisi põllutöid. 3. Kerge pea annab jalgadele tööd. 4. Näitusesaalis köitsid poiste tähelepanu eriti maastiku-maalid. 5. Kindel päevarežiim soodustab õppimist. 6. Tuleval nädalal korraldab kirjandusring huvitava viktoriini. 7. Vali tuul kihutas pilvi tumedas öötaevas.

Harjutus 51. Leia öeldis ja alus ning tee skeemid nagu eelnevas harjutuses.

1. Sügise tulekuga algasid kolhoosis töörohked päevad. 2. Meil valmivad viljad augustikuus. 3. Mihkli tublidusest räägivad tema tublid töösaavutused. 4. Pikkamisi täitus tuba värske kuuselõhnaga. 5. Jutt kaldus varsti jälle kalapüügile. 6. Kukeseeni leidub rohkesti seal künkal. 7. Kolhoos on juba sügiskünni lõpetanud. 8. Ilm on juba päris pimedaks läinud. 9. Sõber oli meile teele vastu tulnud. 10. Korraga kostis õuest vali paugutamine hooviväravale.

Harjutus 52. Määra (suuliselt küsimuste varal) sõnade seos ja mitmest sõnast koosnevad lauseliikmed.

Hüdroelektrijaamad annavad meie maale miljoneid kilovatte elektrienergiat. See paneb käima sadu uusi käitisi. Niisutamise abil muudetakse väheviljakad maad viljakaks. Haritakse üles uudis- ja jäätmaid. Meie kolhoosid hakkavad saama rohkem vilja. See võimaldab kasvatada rohkem loomi. Sel teel saavutame kül-luse igal alal. Selline on meie tulevikupilt. Need rahuehitused on nõukogude rahva visa töö tulemus. Meid ei kohuta ükski raskus. Püsivus viib meid eesmärgile.

N ä i d i s. Nõukogude Liidus on lapsed ümbritsetud südamliku hoolitsusega.

*Nõukogude Liidus (kus?) on ümbritsetud
lapsed (kes?) on ümbritsetud
on ümbritsetud hoolitsusega (millega?)
südamliku (missuguse?) hoolitsusega.*

Harjutus 53. Loe harjutus 2—3 korda läbi, pannes eriti rõhku häälikute pikkuse (= välte) hääldamisele. Pea meeles, kuidas kirjutatakse, ja kasuta lauseis:

- tekkida — tekib, tekivad
- kukkuda — kukub, kukuvad

- pakkuda — pakub, pakuvad
- sattuda — satub, satuvad
- võtta, võttis — võtan, võtavad
- kippada — kipub, kipuvad
- lõppeda, lõppes — lõpeb, lõpevad

-
- hukkuda — hukkub, hukkuvad
 - kattuda — kattub, kattuvad
 - süttida — süttib, süttivad

hakata, hakanud — hakkab, hakkas

- mõttetetu, tuttavad, muinasjuttude — muinasjutud, kõiki võimalikke andmeid, pingerikas, õnnelikule, lugemikke, lugemikkude e. lugemike.

Harjutus 54. Kirjuta lünka liide *-ki* või *-gi* ja kriipsuta see alla. Pealkirjaks: *Liide -gi või -ki.*

1. Vana sepp... kutsuti noorte sekka. 2. Juba hakkas... vihma rabistama. 3. Meie kooli pioneerid ... võtsid ekskursioonist osa. 4. Nad olid käinud meie pealinnas Moskvast... 5. Puu latv... oli tuules murdunud. 6. Leib... oli laual valmis. 7. Piim... oli kaussi valatud. 8. Garaaž... oli pidupäevaks ehitatud. 9. Lehm... oli koju tulnud. 10. Šokolaad... ei maitsenud haisele lapsele. 11. Meie delegaat... võttis koosolekust osa. 12. Kepp... ei murdunud. 13. Sink... oli laual. 14. Rajoonidest... on juba esindajad kohal.

Harjutus 55. Kirjuta sulgudes olevad sõnad kokku või lahku. Pealkirjaks: *Tegusõna kokku- ja lahkukirjutamine.*

A. (mööda sõitma), (mööda sõitev) lennuk, (maha kukkuda), (maha kukkunud) leht, (üles kerkinud) küsimus, küsimus oli (üles kerkinud), (välja minnes), (kokku pandav) voodi, voodi on (kokku pandav), (välja läinud) seltsimees, (ümber ehitatav) hoone, maja oli (ümber ehitatud).

B. (sisse astuv) mees, (lauast tõusnud) külalised, (kaugelt toodud) vaip, (välja andmata) produktid, äsja (remondist tulnud) auto, (kübarat kandev) neiu, laevast (üle lennanud) lennuk, (kiitust vääriv) õpilane, (mööda kihutav) auto, (linnast saabunud) noormees, (alla veerev) pall, (üle ujutatud) luht, (toast kostvad) hääled, (välja sõitvad) noored.

Harjutus 56. Moodusta mitmuse osastav järgnevaist sõnadest: praegune määrus, endine tööstus, kinnine aktus, mürgine ollus, avameelne vestlus, igasugune uudis, katkine katus, talvine suplus, iga-aastane võistlus, suvine äike, nädalane kursus, viimane lootus, praktiline oskus, väike lapsuke, tõeline põhjus (III v.), igapäevane vaatlus, praegune näitus.

Harjutus 57. Leia küsimuste abil põhisõna ja laiend. Pealkirjaks: *Põhisõna ja laiend.*

1. Õhtul jõudsid ekskursionid linna. 2. Nad käisid teatris uut ooperit vaatamas. 3. Tunnis istusid kõik õpilased vaikselt. 4. Vahe-tunni ajal jalutati vanas koolipargis. 5. Läbi avatud akna tuli tuppa jahedat õhku. 6. Meie tänavas ehitatakse moodsat elu-maja. 7. Kauge metsa tagant tõusis punav täiskuu. 8. Jõe-kese jahe vesi meelitas lapsi. 9. Rühm pioneere oli Pühajärvel matkamas. 10. Niiskemates kohtades kasvas lopsakat rohtu. 11. Murdunud puu lebas kitsal teerajal. 12. Kaugelt kostsid kaaslaste rõõmsad hõiked. 13. Varsti lainetas matkajate ees ilus järv. 14. Kõrged puud kasvasid järve kaldal. 15. Mõned paadid sõitsid saarte vahel.

Harjutus 58. Leia vasakpoolses tulbas antud sõnadele parempoolsest tulbast sobivad laiendid. Esita vastav küsimus. Pealkirjaks: *Põhisõna ja laiend.*

vaatan, läheme
ilm, kool
loeb, tüdrukud
õpime, töölised

raamatut, ilus, kiiresti
usinad, meie, jõe äärde
pilvine, spordivõistlustele, filmi
metsa, komöödiat, suuremad

Näidis. *Läheme kiiresti, läheme jõe äärde, läheme spordi-võistlustele, läheme metsa.*

Harjutus 59. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid lause lõpus ja jutumärgid.*

Lõbusaid dialooge.

Filosoof jalutas mererannal Talle tuli vastu ärpleja kes filosoofi tõugates ütles Mul ei ole kombeks mõnele lollile teed anda Aga mina teen seda vastas filosoof ja astus kõrvale

*

Makedoonia Philipp (IV sajandil e. m. a.) võitis lahingus ateenlased Uhkuse ohjeldamiseks käskis ta ennast igal hommikul äratada sõnadega Tõuse, keiser, ja meenuta, et sa oled — inimene

*

Prantsuse kirjanik V. Hugo sõitis Preisimaale
Millega te tegelete küsis piiril temalt sandarm et ankeeti täita
Kirjutat
Ma küsin, millega te endale ülalpidamist teenite
Sulega
Niisiis kirjutamegi: Hugo, sulekaupmees

*

5-aastane Paul on esmakordselt staadionil kergejõustikuvõistlustel

Isa, miks nad nii kiiresti jooksevad
Esimene saab auhinna
Kuid miks siis teised jooksevad

III. ALUS, ÖELDIS JA ÖELDISTÄIDE.

1. Alus.

a) ALUSE MÕISTE.

12. Alus väljendab tavaliselt tegijat või olijat ja vastab küsimustele *kes? mis? keda? mida?* Näit.

Töölised ruttavad. Nisu on kõrsvili. Õpilasi tuli. Laual on raamatuid.

Alus on lause pealiige, mis väljendab tegijat või olijat.

Alus vastab küsimusele *kes? mis? keda? mida?*

b) TÄIS- JA OSAALUS.

Alus esineb **nimetavas** või **osastavas** käändes. Näit.

*Õpilased jalutasid.
Edukamad võistlesid.
Leib on kapis.
Esimees on toas.
Miski puudus.*

*Õpilasi jalutas.
On edukamaid.
Laual on leiba.
Esimeest ei ole toas.
Ei puudu midagi.*

Nimetavas käändes olev alus väljendab kõiki tegijaid või olijaid, samuti tervikut, seepärast nimetatakse seda **täisaluseks**.

Osastavas käändes olev alus väljendab osa või ebamäärast hulka, seepärast nimetatakse seda **osaaluseks**.

Ka mõnede eitavate lausete korral tuleb tarvitada **osaalust**.

Kui aluseks on rõhutu isikuline asesõna, viidakse see ära jätta. Säärasel juhul on alus kergesti **juurdemõeldav**.

Kui öeldis on umbisikulises tegumoes või sisult isikuta, siis puudub alus hoopis. Selliseid lauseid nimetatakse **alusetu lauseiks**. Näit.

Tulime võistlustel esimeseks. (Vrd. Meie tulime ...)	Anti välja uus noorsooraamat. (Vrd. Kirjastus andis välja ...)	Peab tööle hakkama. (Vrd. Tõnu peab ...)
--	--	--

Vt. tööjuhendit nr. 12 (lk. 155).

Harjutus 60. Leia alus ja esita tema kohta käiv küsimus.

1. Pioneerid istusid ümber tule. 2. Kingul kasvas kõrgeid mände. 3. Meie maal õpivad nii noored kui ka vanad. 4. Küsimus ei olnud lastele päris selge. 5. Miski kohutas tüdrukukest. 6. Oodatavat ei ilmunud ikka veel. 7. Kas teie pole seda filmi näinud? 8. Neli teevad aset, kaks näitavad tuld, üks heidab magama? 9. Poisse oli alati spordiväljakul. 10. Meie vabariigis kasvatatavaist söögiteraviljadest tähtsaim on rukis.

Harjutus 61. Koosta lauseid, milles kasuta alusena järgnevaid sõnu: *orav, sina, keegi, lõvi, küsimus, puur, haige, õpetaja, kriit, raamat, õde*.

Harjutus 62. Määra alused (koos laienditega, kui need esinevad). Seleta täis- ja osaaluse tarvitamist.

1. Kolhoosid ehitavad uusi tootmishooneid. 2. Mehi tuli igal hommikul tööle. 3. Meie kodumaal pole töötuid. 4. Kooli spordikollektiiv korraldas suusamatka. 5. Koosolekule saabunuid seisis rohkesti maja ees. 6. Ülesande lahendamine nõuab tublisti mõtlemist. 7. Laiadelt kolhoosipõldudelt kajab lõbusat naeru ja hõikeid. 8. Tema lemmikkirjanikuks oli N. Ostrovski. 9. Õpilasi saabus võistlustelt tagasi. 10. Enam polnud tal mingeid küsimusi.

Harjutus 63. Aseta sulgudes olevad alused (koos laienditega) nimetavasse või osastavasse käändesse ja põhjenda nende tarvitamist. Pealkirjaks: *Täis- ja osaalus*.

1. Raamatukogus on (raamatud) kolmes keeles. 2. Ehituseks on tarvis (suured summad). 3. Tallinnas oli (külalised) Moskyast. 4. Kruusist oli tilkunud (natuke vesi) maha. 5. (Meie lapsed) on toas. 6. Kas teil on (suhkur)? 7. (Uued õpilased) on direktori juures. 8. (Vihm) tuli kogu päeva. 9. Õhtul sadas (peenike lumi). 10. Üllel ei ole (puudulikud hinded).

Harjutus 64. Kirjuta punktiiri asemele sobiv alus mitmuse nimetavas või osastavas. Pealkirjaks: *Täis- ja osaalus*.

1. ... jõudsid linna. 2. Eemal paistis uusi ... 3. Käänaku tagant ilmus ... 4. ... marssisid üle väljaku. 5. Nõukogude ... esinesid edukalt. 6. Ka üleliidulistest võistlustest võttis osa meie ... 7. ... käisid Moskvast. 8. Koosolekul oli ka ... 9. Katuselt voolavad alla ... 10. Vaikusel kuuldu selgesti ...

Harjutus 65. Kasuta antud sõnu täis- ja osaalusena. Pealkirjaks: *Täis- ja osaaluse kasutamine*.

kolhoos, õpilane, pioneer, poiss, tüdruk, raamat, klass, maja, puu, ilm, põld, inimene.

N ä i d i s. *Meie kolhoos on jõukas. Kolhoose on veelgi jõukamaid.*

Harjutus 66. Koosta 10 lauset, nii et 5 näitaksid täis- ja 5 osaaluse tarvitamist.

Harjutus 67. Kumbas lauses puudub alus? Miks?

Ta oli luuletuse pähe õppinud.	Luuletus oli pähe õpitud.
Poiss ei leidnud sealt kedagi.	Poissi ei leitud sealt kuidagi.
Raamat võeti kapist.	Raamat oli kapis.
Koorem laaditi autolt maha.	Autol ei ole enam koormat.
Kartulid olid põllul.	Põllul võeti kartuleid.

Harjutus 68. Määra järgnevais lauseis alus, kui see esineb. Põhjenda aluse puudumist.

1. Homme sõidetakse linna. 2. Võtke vihikud! 3. Peab võtma teise raamatu. 4. Tallinna Masinatehas ületas tootmisplaani. 5. Linnas käisime paljudes kauplustes ja tegime sisseoste. 6. Hommikul mindi tööle. 7. Siit ei pääse läbi, peab ümber minema.

8. ENSV Teaduste Akadeemia Keemia Instituut uurib põlevkivi koosseisu ja kasutamisevõimalusi. 9. Suvel töötasime kooli katseaias. 10. On tehtud rohkesti sordiaretuskatseid.

2. Öeldis.

13. Enne öeldise käsitlemisele asumist on tarvis veel kord meenutada tegusõna pöördelisi ja käändelisi vorme.

Määra tegusõna pöördelised vormid.

Kui kured läinud, kurjad ilmad taga:
tuul vihistades pillub leheprügi,
külm-lõikav niiskus lausa luuni trügib
ja valgeid herneid puistab pilvesagar.
Mis sest, et jahtunud on päiksekeris
ja halupinu hakkab kahanema;
mis sest, et rannakive pahasena
nüüd ööl ja päeval nuhtleb tume meri.
Las olla sügis hall ja sünk ja röske!
Las lüüa põhjatuuled küüsi pöske!
Me südameni nende jõud ei lõõ.
Meis endis on nii suured päiksevarud,
et neid ei hävita ka mihklimarud,
ei jagu saa neist pilkas-pikad ööd.

(J. Kaidla.)

Öeldise määramisel leitakse lauses esinev **liht- või ühendtegu-**sõna pöördeline vorm. Näit.

Veed **voolavad** vulinal. Lumi **on läinud**. Tuleksid juba ilusad ilmad! **Lugege** häid raamatuid! Peeter **olevat ära õppinud** flöödimängu. Reisil **nähakse** palju huvitavat. Laagris **oli õpitud** uusi pioneerimänge. **Loeti läbi** mitu uut raamatut. Arno **ei olnud** fotosid **kaasa toonud**.

Öeldis on lause pealiige, mis väljendab tegevust või olemist ning esineb tegusõna pöördelises vormis.

Öeldis vastab küsimusele *mida teeb? mida tegi? mida on teinud? mida teeks? mida tehakse?* jne.

Vt. tööjuhendit nr. 13 (lk. 155).

Harjutus 69. Nimeta öeldised.

Nigulas.

Astub Nigulas,
õlal postipaun,
selja taha jääb
madal kodusaun.

Hea on Nigulal
sooja teki sees,
piibutobigi
juba tossab ees.

.....
Kunas ometi
mured lakkavad,
kaela kandma tal
lapsed hakkavad...?

Juttu puhub ta
uuest laulupeost,
lina hindadest,
mõisa palgiveost.

.....
Sõidab külamees:
«Tere, postiljon!
Istu saanile,
mis sul uudist on?»

.....
Verstad mööduvad,
raudtee ligineb,
rohkem regesid
teele sigineb.

.....
Teise servale
ennast nihutab,
kahe mehega
saan nüüd kihutab.

.....
Kuusik pakases
justkui kumiseb,
talle Nigulas
kaasa ümiseb.

.....
Hele talvepäev
hinge ulatab,
mure südamest
ära sulatab.

(*H. Mänd.*)

Harjutus 70. Tee laused algul suuliselt, pärast kirjalikult nii ümber, et sõrendatult trükitud sõna muutub öeldiseks, s. o. tegusõna pöördeliseks vormiks.

1. Keegi ei suutnud enam paigal istuda. 2. Väljaõpetamata hobune ei lase end vankri ette rakendada. 3. Mahakukkunud õun oli ussitanud. 4. Tüdruk keeldus poiste mänguosa võtmast. 5. Peame selle luuletuse pähe õppima. 6. Käisime loogu võtmast. 7. Süües pole sobiv kõnelda. 8. Läksime appi rukist kokku panema. 9. Olime koju minemas.

Näidis. *Me tahame õppida. — Me õpime. Lapsed hakkasid mängima. — Lapsed mängisid.*

Harjutus 71. Leia öeldis ja asenda see teise sõnaga (suuliselt), kui on võimalik.

1. Tee läks läbi ilusa maastiku.
2. Jõudsimel turbarabasse.
3. Jälgisime huviga masinat, mis teeb kümnete inimeste töö.
4. Aastast aastasse kasutatakse üha rohkem masinaid.
5. Hiljem olime vabrikus.
6. Seal töötas hoopis vähe inimesi.
7. Masinad käisid vahetpidamata.
8. Tehnika on võitnud turbaraba.
9. Valmistatakse odavat kütust.
10. Pioneerid saabusid jõe kaldale.
11. Jõgi osutus üleujumiseks liiga laiaks.
12. Äkki nägid nad kaldale tõmmatud paadis poissi ja tõttasid tema juurde.
13. Koolis jagatakse õpilastele teadmisi, aga õpilane ise on kohustatud need teadmised püsiva tööga omandama.
14. Kooliaias nägi Eevi Kaie ja nad suundusid üheskoos keemiakabinetti.
15. Laual asetses mitmesuguseid aparate.
16. Tunni algul rääkis üks poistest gaaside paisumisest soojenemisel.
17. Hiljem sooritasid ringi liikmed huvitavaid katseid.
18. Noored ei pelga raskusi, vaid ületavad need pingsa tööga.
19. Õpetaja ütles, et meie kooli tuleb naaber-kooli draamaring, kes kannab ette huvitava näidendi.

Näidis. *Me tegime huvitava ekskursiooni. — Me korraldasime huvitava ekskursiooni.*

Harjutus 72. Määra öeldis ja alus järgnevais lauseis.

Kus ta käis? Kuhu jalad ise teda kandsid. Teatud sihti tal ei olnud. Mõnikord astus tööd kuulates kuhugi sisse — nii kombe pärast, aga tuli tühjalt tagasi, nagu ta ette oli aimanud. Ja pärast ei teinud sedagi. Ainult kordadel, kui ta kibeda häda sunnil külasse läks midagi laenama, oli ta luusimisel viimaks veel eesmärk. Tihti ei teinud ta sedagi mitte. Ta ei suutnud oma häbit jagu saada.

Jaan vaatas kõrvale. Ta käest kukkus piits. Ta pööras lastele selja. Natuke aega seisis akna all ja vahtis välja tähistava poole. Siis astus ruttu oma kuue juurde, mis varnas rippus, poetas selle taskust peotäie timpsaiu välja ning jaotas sõna lausumata Mannile ja Mikule ära.

(E. Vilde.)

Töövihikust «Kirjavahemärgid» § 3—6.

Harjutus 73. Kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja häälda õigesti.

1. Pingerik—as tööperio—d kolhoosis lõp—eb varsti. Mada—lad loigud kat—usid jääga. 3. Ema pak—ub kunstniku—e, kes meie maj—a on sat—unud, klaasi teed. 4. Nüüd tek—ib tal—kartsus, et lapsed võivad kuk—uda. 5. Seda jut—u on kül—mõt—etu uuesti rääkida. 6. Sadu lak—as, aga võt—is enne tük—i aega, kui tee tahenema hak—as. 7. Neeme sat—ub kimbatusse. 8. Pur—e läks katki ja poisid kuk—usid oj—a. 9. Algas ruk—ilõikus. 10. Linda hak—ab raamatut lugema. 11. Kui poiss hak—as välja minema, tek—is tal korraga uus mõte. 12. Toomale kip—us vägisi uni peale. 13. Nüüd kip—ub poistel halvasti minema. 14. Poisid top—ivad kiiresti saapad jalga. 15. Kui taat oli piibu täis top—inud, hak—as ta tik—e otsima. 16. Taevas süt—ivad hõbedased tähed. 17. Selles tormis huk—uvad kül—mõnedki laevad.

Harjutus 74. Kirjuta + asemele *b* või *p*, = asemele *d* või *t* ja — asemele *g* või *k*. Pealkirjaks: *g, b, d, k, p, t kirjutamine*.

1. Pioneerid mängisid ii=sete puude all hoo=said mängu. 2. Nad hei=sid varakult voodisse ja püü=sid kohe uinuda. 3. Laps=i oma noor=e näppu=ega ei saanud lahti sidumismööri tekkinud um+solme. 4. Kuigi kõndisime jal=si, jõu=sime ae=sasti kohale. 5. Lapsuke poetas käe var=si onu pih=u. 6. Lapsed ostsid puid, kan=sid need kokku, ka=usid kulu, mur=sid peeni raagusid ja pea=selt tõusis hele leek üles. 7. Meie maal tehakse hoo=sat ülesehitustööd. 8. Töö edeneb jõu=sasti. 9. Kõrgemaid maju polnud siin ül=se. 10. Poisid lei=sid viimaks mänguks soo=sa koha mägedes. 11. Noormees oli oma aastate kohta erakor=selt suure kasvuga. 12. Ärge viit=e aega lii=se jutuga! 13. Lapsed pei=sid end mere äärde loo=siku taha. 14. Kolhoosnikud jõu=sid uu=seviljaga ae=sasti vastuvõtupunkti. 15. Ii=sed puud on meil looduskai=se all.

Harjutus 75. Kirjuta välja kriipsukesega sõnad; kriipsu asemele pane vajaduse korral *h*.

1. Kõmbaineri laupa kattis —igi. 2. —igivanade puude okstes —ulub sügisene tuul. 3. Tüdrukul, kes kuiva —agu kööki kandis, oli seljas —eide —õmmeldud —allikas pluus. 4. Ehaalgus —ajus, pioneerid —akkasid —aigutama ja —eitsid —allika äärde püstita—tud telki puhkama. 5. —arulise puu oksad —õorusid vastu müüri.

6. —ulgumerelt —äkki tulnud tuule—oog ähvardas ootajail —inge kinni matta. 7. Sellal kui —ellitatud ja —alastamatud aadlikud —ikaldusaastalgi —ubastes saalides —einestasid, süües —aruldasi roogi, —ingitsesid talupojad oma —üttides, —aganast leiba —ammustades. 8. Mootorid —ulgusid ja —undasid, —uudis—imulikke pealtvaatajaid —aaras —äkki —ärevus: üks võistlejaist saavutas —ämmastava kiiruse ja võitis —au—inna. 9. Laulja —aruldaselt ilus —ääl —õljus üle kuulajate peade. 10. —ägedad kõha—ood matsid —eidekese —inge kinni. 11. Kuu —eitis —elkivat valgust kastest —õhetavale sovhoosi —einamaale. 12. —ärklituppa —oovas —ele —ommikupäike. 13. —agijas —aistis lõhna, —üppas —unniku juurde ja —akkas —ägedalt —aukuma. 14. Seda sa ära ei —arva, kui —arva tuleb nüüd —arjutusel käia. 15. Ühed —arutavad sassiläinud lõnga, teised —arutavad raskeid küsimusi. 16. Poisil on juba küllalt —aru. 17. Noorel puul on mitu —aru. 18. All —einamaal on —ommikuti juba —all maas.

Harjutus 76. Pane kriipsu asemele *d* või *t*.

1. Tuul mängis meie aeda—es valge—e õi—ega. 2. Himuka—e silma—ega vahtis hunt kõvera—e sarve—ega oinast. 3. Suur—es sooja—es kinnas—es ja paksu—es vilti—es hakkas tüdrukul suusatades varsti palav. 4. Kõrge—e puu—e tiheda—e lehte—e varjust sammus ta pikka—e sammu—ega laiale kõnniteele. 5. Üle kivi—e ja puujuur—e komistades läksime särava—e tähte—e valgel kodu poole. 6. Majake uppus kastani—e, tamme—e, vaht—e, saar—e, pihlaka—e, pärna—e ja kaske—e rohelusse. 7. Uue—e saabas—e, sokki—e ja kinnas—ega oli Jukul üsna soe. 8. Noorte kuksika—e ja vana—e koer—e klähvimine kostis kaugelt. 9. Juba lendavad lõunasse kurge—e, hane—e ja luike—e parved. 10. Mees—el ja nais—el, noor—el ja vana—el — kõigil on rõõm elada ja töötada meie maal. 11. Tähtsa—e nägu—ega vanema—est mees—est, rõõmsa—est noor—est neidu—est, väikes—est las—est, priske—est nooriku—est — kõigist teadis ta midagi huvitavat jutustada. 12. Kingseppa—el ja rätsepa—el, pottseppa—el ja maalri—el, puuseppa—el ja krohvija—el oli nüüd kibe töö. 13. Õitsva—e toominga—e ja sireli—ega aed pakkus ta väsinud pilku—ele, närvi—ele ja mõte—ele kosutust. 14. Vätkuva—e silma—e ja kindla—e sammu—ega astus neiu kuulaja—e ette.

3. Õeldistäide.

14. Tegusõna **olema** ei väljenda mõnikord täielikult tegevust või olekut. Temale ei saa küsimust esitada. Seepärast on tema juures sõna, mida nimetatakse **õeldistäiteks**. Näit.

Hobune **on** koduloom. Onu **on** meie rajooni tuntumaid koorijuhte. Puud **olid** rohelised. Ilm **on** ilus. Raamat **olevat** huvitav.

Tegusõna *olema* laiendit, mis näitab, kes mis või missugune on alus, nimetatakse **õeldistäiteks**.

Õeldistäide on harilikult nimetavas või osastavas käändes.

Vend **on** eesrindlane.

Ta **on** meie parimaid töölisi.

Juta **on** pioneer.

Ta **on** klassi usinamaid õpilasi.

Maja **on** ilus.

Maju **on** ilusaid.

Nimetavas käändes olev õeldistäide näitab, kes, mis või missugune on alus. Seda nimetatakse **täisõeldistäiteks**.

Osastavas käändes olev õeldistäide näitab, kelle või mille hulka kuulub alus. Seda nimetatakse **osaõeldistäiteks**.

Kui tegusõna *olema* tähendab *olemas olema*, *viibima* või *asetsema*, siis tema juures õeldistäidet ei esine. Samuti ei esine õeldistäidet sel juhtumil, kui *olema* kuulub täis- või ennemineviku vormi, mis moodustab õeldise. Näit.

Tegusõna <i>olema</i> nõuab õeldistäidet	Tegusõna <i>olema</i> ei nõua õeldistäidet
Töö oli huvitav (<i>oli missugune?</i>).	Tööd oli (<i>oli olemas</i>) palju.
Poeg olevat brigadir (<i>olevat kes?</i>).	Poeg olevat (<i>viibivat</i>) Moskas.
Õun on puuvili (<i>on mis?</i>).	Õun on (<i>asetseb</i>) laual.
Lumi on valge.	Lumi on läinud.

Õeldistäide kuulub lause pealiikmete hulka.

Vt. tööjuhendit nr. 14 (lk. 155).

Harjutus 77. Kumbas lauses on öeldistäide? Miks?

Töö on tehtud.	Töö oli raske.
Maja on remonditud.	Maja on suur.
Puud on kuuris.	Puud on jämedad.
Auto on remonditud.	Auto on liiklusvahend.
Raamat on loetud.	Raamat oli huvitav.
Kõik on kohal.	Kõik olid rõõmsad.

Harjutus 78. Leia öeldis, alus ja öeldistäide järgnevais lauseis.

1. Kalju on VII klassi õpilane.
2. Ta õpib eeskujulikult.
3. Koolimaja olevat moodne.
4. Küsimus oli selge.
5. Väljas sajab vihma.
6. Kaugelt kuuldus müristamist.
7. Õunad olid maitsvad.
8. Koolimaja on meie rajoonis ilusamaid maju.
9. Isa on kolhoosi aednik.
10. Selle küsimuse esitas esimees.
11. Kõik on selge.
12. T. Kuusik on meie paremaid lauljaid.

Harjutus 79. Koosta lauseid, milles öeldistäitena esineksid sõnad: *puu, põõsas, lill, õppeabinõu, sport, mänguriist, huviala, kirjutusvahend, romaan, pealinn.*

Näidis. *Kask on puu. Kadakas on harilikult põõsas.*

Harjutus 80. Leia järgnevaist lauseist öeldis, alus ja öeldistäide, kui see esineb.

1. Inimesi tuli miitingule üha rohkem.
2. Tagasiteel sammus neist mööda suurem grupp töölisi.
3. Sm. Linask töötas ratsionaliseerimissetepaneku kallal.
4. Nälg on kõige parem kokk.
5. Anu oli mehe poolt sugulane.
6. Põllutööga oli juba ammu peale hakatud, kui ehitusmeister töolistega ilmus.
7. Ilmad on praegu üldiselt väga ilusad.
8. Aga eestlased ei hakanud tormi jooksma, vaid piirasid linna ainult sisse. (*E. Bornhöhe.*)
9. Noore töömehe käesurve oli soe ja jõuline.
10. Lühikese ajaga jõudis salk mäele ja peatus üksiku ratsaniku juures. (*E. Bornhöhe.*)

Harjutus 81. Tõmba alusele alla üks joon ja öeldisele ning öeldistäitele 2 joont. Pealkirjaks: *Alus, öeldis ja öeldistäide.*

1. Ka Ojaveskil oli täna kõik vaikne ja pühapäevane. (*L. Koidula.*)
2. Üldiselt sattus aga terve lugu ikka enam unustusse. (*E. Vilde.*)
3. Siin pole veel kedagi külm ära võtnud.
4. Oma rõõmu teate üle nautis ta minevast pühapäevast saadik.
5. Jaani meeolu

oli imelik. 6. Töö on töö, leib on leib. 7. Tema kurbus oli liiga suur. 8. Jah, Roobu mehed olid rikkad. 9. Ei, su mõtted olid üldiselt õiged. 10. Õhtuks oleme arvatavasti juba punaste lippude kaitse all. 11. Plaan on hea. 12. Jaanisse mõjusid need sõnad väga vähe.

4. Õeldise ühildumine alusega.

15. Grammatiliselt seotud lauseliikmete vormilist sarnasust nimetatakse **ühildumiseks**. Näit.

Rahvas võitleb rahu eest (ains. 3. p.).	Rahvad võitlevad rahu eest (mitm. 3. p.).
Mina loen (ains. 1. p.).	Teie kirjutate (mitm. 2. p.).
Pioneere matkab (osaalus, öeldis ains. 3. p.).	Isa ja ema töötavad (2 alust, öeldis mitm. 3. p.).
Rühm pioneere matkab (rühm, öeldis ains. 3. p.).	Kolm töölist ületasid plaani (aluseks arvsõna koos nimi-sõnaga, öeldis mitm.).
Raamatud tuleb puhtad hoida .	

Toodud näiteis esinevad alus ja öeldis harilikult samas arvus (kas ainsuses või mitmuses) ja pöördes (kas 1., 2. või 3. pöördes), s. t. nad on vormiliselt sarnased.

Täisalus ja öeldis ühilduvad arvus ja isikus. (Laps **õpib**. Meie **õpime**.)

Osaaluse ja rühma väljendava aluse puhul on öeldis ainsuse 3. pöördes. (Õpilasi **jalutab** õues. Salk õpilasi **jalutab** õues.)

Mitme täisaluse või arvu väljendava aluse puhul on öeldis harilikult mitmuses. (Õde ja vend **sõitsid** puhkusele. Seitse meest **läksid** hundijahile.)

tuleb + *da*-tegevusnimi öeldisena on alati ainsuses. (Puud **tuleb** peeneks **raiuda**. Vead **tuleb** homseks **parandada**.)

Vt. tööjuhendit nr. 15 (lk. 156).

Harjutus 82. Pane sulgudes olevad sõnad vajalikku minevikuvormi. Pealkirjaks: *Aluse ja öeldise ühildumine*.

1. Poiss ja tüdruk (õppima) koolis. 2. Õpilasi (koguma) saali. 3. Jüri, Andres ja Aino (töötama) suvel kolhoosis. 4. Seitse õpilast (käima) teatris. 5. Viimased kolm aastat (mööduma) kii-

resti. 6. Isa ja Aadu (kõndima) mere ääres. 7. Autosid (mööduma) meist. 8. Mehed (raiuma) puid. 9. Hulk mehi (raiuma) puid. 10. Rannas (lebama) puhkajaid. 11. Rühm pioneere (mars-sima) mööda. 12. Õde ja ema (rohima) eile peenraid. 13. Viis õpilast (tegema) töö väga hästi. 14. Salk poisse (tulema) tagasi. 15. Tormis (murduma) kuusk ja kask.

Harjutus 83. Pane sulgudes olevad sõna õigesse vormi.

1. Lembitu oli meie muistse vabadusvõitluse (vapram vanem) (*s. t. kuulus vapramate vanemate hulka*). 2. Mees ja naine (töötama) hoolega. 3. Vanapagan ja Kaval-Ants (oli vaenlane). 4. Heinalisi (tulema) luhast. 5. Õde ja vend (pidama) kodust lah-kuma. 6. Salk tütarlapse (seisma) akna all. 7. Viis poissi (töötama) aias. 8. Arno on meie kooli (silmapaistvam sportlane) (*s. t. kuulub silmapaistvamate sportlaste hulka*). 9. Palju kolhoosnikke (käima) rajooni põllumajandusnäitusel. 10. Pesukööki ja puukuur (paiknema) maja taga. 11. Hulk õpilasi (tulema) kooliaeda tööle. 12. Seitse rätsepat (minema) Türgi sõtta. 13. Neli (tegema) aset, kaks (näitama) tuld, üks (heitma) magama. 14. Aias (kasvama) õuna-, pirni- ja ploomipuid. 15. Jänes ja koer (kaduma) metsa.

Harjutus 84. Häälda õigesti! Kontrolli, kas tead kõigi esita-tud sõnade tähendust. (Vt. sõnastikust.) Kirjuta samu sõnu õpe-taja etteütlemisel.

film, sahtel, fosfor, graafik, festival, kohvik, farm, professor, foto, lift, füüsika, šeff, sink, šokolaad, spioon, tšekk, staap, šabloon, snepper, finiš, tsirkus, tšempion, dušš, sprotid, šaht, šahh, matš, sahver, tšehh, tsehh, komandantuur, territoorium, renesanss, kontakt, opman, paralleelne, arhitekt, arhitektuur.

Harjutus 85. Kirjuta järgnevas tekstis kriipsu ees olev kaashäälik ühe või kahe tähega. Pealkirjaks: *Kaashäälikute õigekirjutus*.

1. Vana sep-ki elab nüüd tõsise töö õhk-onnas. 2. Tallin-lased sõitsid šef-luskolhoosist alles kot-pimedas minema. 3. Pealin-lasel oli pik-lik nägu. 4. Arst katsus haige puls-i. 5. Hom-sest alates on raamatukogu avatud kella küm-nest hommikul. 6. Kes-ooli õpi-lane oli väga töökas. 7. Tehti lõp-lik otsus. 8. Kalur parandas võrk-otti. 9. Parket-põrandale laotati ak-tuse ajaks kallihinnaline

vaip. 10. Siin-e elu tundus mulle esialgu monotoon-e. 11. Lin-lasest lel-gi tantsis kolhoosipeol vals-i. 12. Pap-katus on odavam plek-katusest. 13. Ajalehe «Edasi» hom-ses numbris ilmub huvitav artik-el. 14. Tagasihoidlik-us on voorus. 15. Ettevõt-likud pioneerid mat-kasid küm-neid kilomeetreid.

N ä i d i s. *Salk-ond noori seisis rist-eel.* — *Salkkond noori seisis ristteel.*

Harjutus 86. Utle järgnevaist sõnadest ainsuse osastav ja mitmuse omastav:

number, koonal, aken, suhkur, vemmal, vanker, peenar, küünal, meeter, kamber, kelder, sammal, ankur, kringel, tütar, kirsten, kannel, kittel, meister, tungal, liiter, klamber, pastel, maaler, kohver, mantel.

Harjutus 87. Punktiiri asemele pane sobivad tähed.

1. Videvikus ei tohi kirjuta... ega joonista..., sest see võib silmi kahjusta.... 2. Täna kirjandit ei kirjuta.... 3. Selle tööga ei maksa viivita.... 4. Ülesande täitmisega ei viivita.... 5. Küsimus anti juhatusel lahenda..., kuid seda nii kergesti ei lahenda.... 6. Poiss katsus loo unusta..., kuid sellist asja ei suudeta unusta.... 7. Miks nutva... last ei vaigista...? 8. Mine püüa sina teda vaigista...! 9. Oma vigu tuleb paranda..., kuid sageli neid ei paranda... 10. Ta ei suutnud kõiki aida... ega toeta....

Harjutus 88. Tõmba alusele üks ja öeldisele kaks joont alla. Esita laiendite kohta vajalik küsimus.

Üks neiu läks hommikul põllule.

Ja noormees läks hommikul merele.

Üks siniste salude vahele.

Ja teine laiale lahele.

Sealt kaugelt kostis siis traktorilaulu.

Ja mere poolt mürises mootorilaulu.

Age neiu järgnesid kajakakarjad.

Nad lendasid, keerlesid vagudeharjal. (*D. Vaarandi.*)

Harjutus 89. Koosta lauseid, kus esinevad järgnevad sõnad, ja nimeta alus ning öeldis:

1) tuba, poiss, lugema;

2) park, sügis, lehed;

3) auto, linn, sõitma.

Näidis: *sõitma, auto, ait. Auto sõitis koormaga aida ette. Auto võttis aidast koorma vilja peale ja sõitis minema.*

Harjutus 90. Pane alus õigesse käändesse.

1. Katkisest kotist pudenes (suhkur — *väljendab osa*) välja.
2. Tal ei olnud selleks (aeg). 3. Hundist ei saa (õuekoer). 4. Tal on (need raamatud) kaasas. 5. Metsas on (pisikesed põõsad ja suured puud). 6. Selles vabrikus on (vanad töölised). 7. Juba langeb sirelilt (esimesed õied). 8. Üle lüpsiku ääre loksus natuke (piim) maha. 9. Aias on (kapsad, porgandid, kurgid ja herned). 10. (Poisid) on kohal, aga (tüdrukud) ei ole. 11. Peenral on (ilusad lilled — *väljendab osa*).

Harjutus 91. Pane öeldised lihtmineviku- (m.) või oleviku- (o.) vormi.

1. Poisse (jooksma o.) pargis. 2. Hulk ekskursante (sõitma m.) Kiievisse. 3. Meie külas (hävima m.) sõja ajal mitu maja. 4. Juhan ja Mait (minema o.) kalale. 5. Need viis töolist (ületama o.) plaani. 6. Rühm mehi tehasest (sõitma m.) kolhoosi. 7. Rahvas (rääkima o.) sellest kohast huvitavat muistendit. 8. Kolm tütarlast (kirjutama m.) seinalehe artikleid ümber. 9. Tünn kapsaid (jõudma m.) viimaks kohale. 10. Mikk ja Hillar (mängima o.) kurni. 11. Salk tütarlapse (kihistama m.) naerda. 12. Orav, kass ja ilves (ronima m.) kohe puu otsa. 13. Rühm õpilasi (jääma m.) meist veidi maha. 14. Kilo porgandeid (maksma o.) 10 kopikat. 15. Õpilasi, sõdureid ja töölisi (jalutama o.) mererannal. 16. Parv sääski (lendama m.) akna taga.

IV. SIHITIS, MÄÄRUS JA TÄIEND.

1. Sihitis.

a) SIHITISE MÕISTE.

16. On olemas sihilisi ja sihituid tegusõnu. Näit.

Maire loeb raamatut Maire istub toas (kus?).
(mida?).

Lapsed vaatavad etendust Lapsed tulid kooli (kuhu?).
(mida?).

Poiss nägi sõpra (keda?). Poiss tõusis lauast (kust?).

Tegusõnade *loeb, vaatasid, nägi* jts. tegevus on sihitud esemele või olendile; nende kohta saame esitada küsimuse *mida? keda?* Niisuguseid tegusõnu nimetame **sihilisteks tegusõnadeks**.

Tegusõnad, mille tegevus toimub tegija endaga (*istub, tulid, tõusis* jts.), on **sihitud tegusõnad**. Nende kohta ei saa esitada küsimust *keda? mida?*

Sihiliste tegusõnade laiendid võivad väljendada seda, kellele või millele tegevus on sihitud.

Traktorist **künnab** uudismaad (*mida?*). Kolhoos **ehitab** uue karjalauda (*mille?*). **Võtke** ader ja hobused (*mis? kes?*)! **Ootame** täitevkomitee esimeest (*keda?*). **Ärge viitke** aega (*mida?*)!

Sõnad *uudismaad, karjalauda, ader ja hobused, esimeest, aega* on neis lausetes sihiliste tegusõnade *künnab, ehitab, võtke, ootame, ärge viitke* laiendid ning nimetavad olendit või eset, kellele või millele tegevus on sihitud.

Lause kõrvalliiget, mis laiendab sihilist tegusõna, näidates, kellele või millele tegevus on suunatud, nimetatakse sihitiseks. Sihitis vastab küsimusele *kes? mis? kelle? mille? keda? mida?*

b) TÄIS- JA OSASIHITIS.

Sihitis esineb ainsuse ja mitmuse **nimetavas** ning **osastavas** ja ainsuse **omastavas** käändes. Näit.

Rein kutsus **õe** kaasa.
Leida tegi **harjutuse** valmis.
Võta **vend** kaasa!
Harjutused kirjutati ära.

Jaak nägi oma **sõpra**.
Õpilane kirjutab **harjutust**.
Ta ei võtnud **venda** kaasa.
Kirjutati **harjutusi**.

Nimetavas ja omastavas käändes olevat sihitist nimetame **täissihitiseks** ja osastavas käändes olevat sihitist **osasihitiseks**.

Täis- ja osasihitist kasutatakse erinevas tähenduses.

Täissihitis (kes? mis? kelle? mille?)	Osasihitis (keda? mida?)
1. <i>Tint valati pudelisse.</i> <i>Panin raamatud riulile.</i> Väljendab tervikut, kõiki esemeid.	<i>Pudelist võeti tinti.</i> <i>Tõimeka raamatuid kaasa.</i> Väljendab osa või ebamäärast hulka esemeist.
2. <i>Kaevasime peenra ümber</i> (mille? lõpetatud tegevus). <i>Pioneer loeb raamatu ja</i> <i>ajakirja läbi</i> (lõpetatav tegevus). Väljendab, et tegevus on lõpetatud või lõpetatav.	<i>Kaevasime peenart</i> (mida? lõpetamata tegevus). <i>Pioneer loeb raamatut ja</i> <i>ajakirja</i> (korduv, kestev tegevus). Väljendab, et tegevus on lõpetamata, kestev või korduv.
3. <i>Sulgege aken ja uks!</i> (jaatav kõne) Täissihitist võib tarvitada ainult jaatava kõne puhul.	<i>Ärge sulgege akent ega ust!</i> (eitav kõne) Eitava kõne puhul peab olema osasihitis.

Täissihitis esineb ainult jaatavas lauses, väljendab tervikut ja lõpetatud või lõpetatavat tegevust.

Osasihitis väljendab osa, ebamäärast hulka või lõpetamata tegevust. Eitavas lauses saab esineda ainult osasihitis.

Täissihitist võib tarvitada ainult siis, kui kõik kolm täissihitise tingimust on täidetud (tervik, lõpetatud tegevus ja jaatav lause). Näit. *Ants kirjutas kirjandi valmis.*

Kui üht või mitut täissihitise tingimust pole täidetud, tuleb tarvitada osasihitist. Näit. *Ants kirjutas kirjandit. Ta ei kirjutanud kirjandit valmis.*

c) TÄISSIHITIS NIMETAVAS JA OMASTAVAS KÄANDES.

Ainsuslik täissihitis on harilikult omastavas käändes, näit. *Peep luges raamatu läbi. Nõukogude armee võitis vaenlase.*

Täissihitis on ainsuse nimetavas, kui lause öeldis on umbisikulises tegumoes või isikulise tegumoe käskivas kõneviisis. Näit.

Raamat loeti läbi. Loe raamat läbi! Võideti vaenlane. Võida vaenlane!

Vt. tööjuhendit nr. 16 (lk. 156).

Harjutus 92. Nimeta sihilised ja sihitud tegusõnad:

töötama, töötlemata, armastama, armuma, tõukama, vaatama, vaatlema, kaebama, tuiskama, põiklema, ootama, näitama, võitlema, märkama, viipama, tõmbama, katsuma, tõttama, kartma, pelgama, salgama, oskama, algama, magama, tõmbuma, hiilgama, ruttama, aitama, käskima, kuulma, kuulama, kuuluma, lendama, lendlema, lõikama, lõikuma, liikuma, liigutama, lokkama, kohutama, kohtuma, võrdlema, võrduma, taganema.

Harjutus 93. Loe järgnev katkend läbi ja ütle iga tegusõna kohta, kas see on sihiline või sihitu.

Tugev Vahur luusis mõne aja üksipäini mööda metsi, tundis siis igavust, lunastas enesele Lodijärve lossihärra käest hundi-nahkade eest nägusa neiu naiseks ja naisevenna sulaseks, hellitas naist, laskis sulasel tüki maad põlluks muuta, tegi end kõigi metsaliste hirmuks ja suri raugana, andes oma pojale Tambetile, kes oli ise juba naisemees ja lapseisa, järgmisi õpetusi:

«Sa tead, poeg, mina sain priiuse ja maa oma tugeva käsi-varre läbi ja hoidsin neid oma käsivarre tugevusega. Sina oled küll ka sirge poiss, aga sul on pikk kael, kitsad õlad ja lahjad puusad. Noort puud maa seest juurida ja metsliga maha virutada sa ei jaksaks. Sul on aga terane pea, vahest teed sina kavallusega, mis mina kangusega. Vaata ette, varja kergelt saadud vabadust — ta on magusam kui mesi, aga ka sulavam kui mesi: enne kui sa märkad, sulab ta su keele pealt ja sa imed orjahigi. Tee kõrge aed meie maja ümber, osta endale rohkem sulaseid, hari maad ja korja jõukust. Ära tee isandatega tegemist, põlga nende segast usku...»

(E. Bornhöhe.)

Harjutus 94. Leia sihilised tegusõnad ja nende juurde kuuluvad sihitised järgnevais lauseis. Pealkirjaks: *Sihiline tegusõna ja sihitis.*

1. Nõukogude inimesed täitsid edukalt sõjajärgsete viisaastakute ülesanded. 2. Nõukogude valitsus pooldab koostööd rahvaste vahel. 3. Õpilased korrastasid spordiväljaku. 4. Pioneerid hakka-

sid ette valmistama rühmakoondust. 5. Päevakord võeti ühel häälel vastu. 6. Meie koolis asutati kirjandusring. 7. Kui kooli tuled, võta viiul ühes, ma õpetan sind. (*O. Luts.*) 8. Autojuhid süütasid tuled, kuid prožektorite valgus lämbus lumetuisus. 9. Tiit kustutas autotuled. 10. Korraga tajus ta enda ees nagu varju. 11. Mees männi all hoidis tulelonti ikka kõrgel, seda aeg-ajalt pea ümber keerutades. (*E. Bornhöhe.*) 12. Ta võtab raiepaku kõrvalt kirve ja äkkepulga. 13. Lõng tühjendab koonla ja täidab pooli. 14. Armastuse ja enesesalgamisega põetas ta teda raske haiguse ajal.

Harjutus 95. Leia sihitis ja nimeta, millisele küsimusele ta vastab.

1. Õpilane istub laua ääres ja kirjutab harjutust. 2. Kogenud meister õpetab noortöölisele ohutustehnikat. 3. Illimar kohtas kooliteel oma sõpra. 4. Mare luges juba eile selle raamatu läbi. 5. Töölised täitsid uue kohustuse ennetähtaegselt. 6. Elektrijaamad annavad linnale elektrienergiat. 7. Töö loob külluse linnades ja külades. 8. Varsti lõpetatakse kolhoosis viljakoristustööd. 9. Õpilased kaunistasid oktoobripühadeks klassiruumi. 10. Kinos demonstreeriti huvitavat filmi.

Harjutus 96. Kasuta sihitisena järgnevaid sõnu: *raamatut, tinti, muusikat, pluusi, palitu, mütsi, portfelli, küsimus, saapad, kindad, ettekannet, kirjandi.*

Näidis. *Õpilane võttis palitu. Ta pani mütsi pähe.*

Harjutus 97. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse ja anna vastav seletus.

1. Jahimees laskis (jänes ja teder) maha. 2. Poisile tehakse praegu (uus ülikond). 3. Luule ostis enesele (fotoaparaat). 4. Villu kuulis (ilusad muusikahelid). 5. Kunstnik lõpetas eile pildi (maalimine). 6. Kool sai endale (uus ilus võimla). 7. Toa (uks) ei tohi lahti jätta. 8. Helga kirjutab praegu (kirjand). 9. Mees oli rajanud endale (ilus aed). 10. Ära unusta oma (sõbrad)! 11. (Poiss) võeti linna kaasa.

Harjutus 98. Pane sulgudes olevad sihitised (koos nende laienditega) õigesse käändesse. Pealkirjaks: *Täis- ja osasihitis.*

1. Ta ei saanud oma (mõte) lõpuni arutada, sest noor madrus, kes kogu aeg (laev) teraselt silmas pidas, hüüdis: «Ahoi, paat!» (*E. Männik.*) 2. Teadus, kirjandus ja kunst teenivad Nõukogude-

maal innukalt rahva ja riigi (huvid). 3. Ahnesti luges ta iga (salajane lendleht) läbi. 4. Nõukogude inimesed ei armasta (asjatu kõhklemine). 5. Eesrindlane saavutas (järjekordne töövõit). 6. Meie kooli raamatukogu sai tänavu (uued raamatud). 7. Ärge unustage etteütluse vigade (parandamine)! 8. Pioneer kavatses osta kauplusest (uus raamat). 9. Pioneerid saavutasid ülerajoonilistel võistlustel (esikoht). 10. Meie korraldasime koolivaheajal (kontsert). 11. Õpilased ostsid (uued vihikud). 12. Kevadel pärast õppetöö lõppu korraldatakse (ekskursioonid). 13. Õpetaja andis mulle (tänapäev «Noorte Hääle»). 14. Paljud meie kirjanikud käsitlesid oma loomingus looduse (ümberkujundamine).

Harjutus 99. Pane sulgudes olevad sihitised koos laienditega õigesse käändesse. Pealkirjaks: *Täis- ja osasihitis*.

1. Kütt laskis küll (rebane), kuid ei tabanud. 2. Varane vares pühib (nokk), hiline saputab (tiivad). 3. Mikk ei kirjuta praegu (kirjand), vaid õele (kiri). 4. Maimu kirjutas (kirjand) valmis. 5. Kes peab otsustama (see küsimus)? 6. Anna aega (ader) seada! 7. Orasest tuntakse (vili), tegudest (inimene). 8. Lõpetan kohe (see töö). 9. Ema pakkus külalisele (kohv ja võileivad). 10. Kas traktorist kündis (see põld)? 11. Kuulsime (imeilus laul). 12. Tädi leidis (parem koht). 13. Keegi ei võtnud (väike poiss) kaasa. 14. Ema pani (päevik) lauale. 15. Viive ei viinud (päevik) ära.

Harjutus 100. Moodusta lauseid, valides vasakpoolsest tulbast tegusõna ja parempoolsest tulbast temale sobiva täis- või osasihitise.

ei salii, vaatlesime
töite, kutsuti
küsitakse, kuulake
künti, püüdsite
lisage, tasub

heeringaid, gaasi
võla, muusikat
põldu, lohakust
merd, ämbri
direktor, õpilasi

Näidis. *Peeter ei salii lohakust.*

Harjutus 101. Koosta lauseid, milles ainsusliku osasihitisea esineksid järgnevad sõnad: *kangur, korsten, lugemik, pliit, vabrik, krae, vaagen, tahvel, vedelik, kelder, meri, veski, rannik, mölder, murre, pähkel*. Pealkirjaks: *Ainsusliku osasihitise käändelõpp*.

Näidis. *Kohtasime kuulsat kangrut.*

Harjutus 102. Mõtle lauseid, milles mitmusliku osasihitena esineksid järgnevad sõnad: *aktus, look, käsi, sälg, maastik, päkel, püüe, brigadir, võit, novaator, võiti, protsent*. Pealkirjaks: *Mitmuslik osasihitis*.

N ä i d i s. *Korraldati aktusi*.

Harjutus 103. Koosta lühikirjand teemal «Ekskursioonil», milles esineks rohkesti täis- ja osasihitisi. Sihitisele tõmba joon alla.

Harjutus 104. Kirjuta sõnad suure või väikese algustähega. Pealkirjaks: *Suur ja väike algustäht*.

1. Üleliiduline (L, l)eninlik (K, k)ommunistlik (N, n)oorsooühing on meie noorsoo massiorganisatsioon. 2. Mitte asjata ei nimetata (K, k)ommunistlikku (N, n)oorsooühingut (N, n)õukogude riigi kaadri sepikojaks. 3. Nõukogude (L, l)iidu rahuarmastav välispoliitika väljendab rahva siirast rahutahet. 4. Riigivõimurorganeiks (K, k)raides, (O, o)blastites, (A, a)utonoomsetes (O, o)blastites, (R, r)ahvusringkondades, rajoonides, linnades ja külades on töötajate poolt valitud (T, t)ööraha (S, s)aadikute (N, n)õukogud. 5. Ööl vastu 25. oktoobrit 1917 kuulutas kahurite mürin ristleja «(A, a)urora» pardalt uue ajastu, (S, s)uure (S, s)otsialistliku (O, o)ktoobrirevolutsiooni ajastu algust. 6. Suure (V, v)enemaa proletariaadiga läks ka (E, e)esti töörahvas otsustavale rünnakule vana maailma vastu. 7. Kommunistliku (N, n)oorsooühingu on loonud (K, k)ommunistlik (P, p)artei, 8. Ta loodi võitluses (N, n)õukogude võimu rajamise ja kindlustamise eest. 9. 30. oktoobrit 1918. aastal, päeva, mil avati (V, v)enemaa (K, k)ommunistliku (N, n)oorsooühingu I (K, k)ongress Moskvas, peetakse (K, k)ommunistliku (N, n)oorsooühingu rajamise päevaks. 10. Kõrged autasud — 3 Lenini ordenit, (P, p)unalipu ja (T, t)ööpunalipu orden — on üldrahvalik tunnustus (K, k)ommunistliku (N, n)oorsooühingu teenete eest. 11. Suur (I, i)samaasõda oli suureks katsumuseks paljurahvuselisele (N, n)õukogude riigile. 12. Läti NSV (Ü, ü)lemnõukogu (P, p)resiidium andis välja seadluse (L, l)äti rajoonide, linnade, alevite ja külade (T, t)ööraha (S, s)aadikute (N, n)õukogude valimiste läbiviimise kohta. 13. Koos (N, n)õukogude rahvaga võitleb rahu eest kogu progressiivne inimkond.

Harjutus 105. Ütle ains. osastav, mitm. omastav ja osastav: sotsialistlik, leidlik, kaasik, tootlik, kuusik, kedrik, mesinik, vihik, tuulik, lepik, kaeblik, saadik, nūri, küülik, ämblik, kirglik, tõusnik, sputnik, kartlik, purjekas, püüdlük, tüdruk, kiuslik, mäestik, taldrik, südi, okslik, elanik, latikas, auklik, pisik, hommik:

Harjutus 106. Kirjuta ühe või kahe tähega.

1. Kunstnik... e tööd ehtisid koolisaali. 2. Dekaadist võttis osa palju kunstnik... e. 3. Õpilased olid pidulik... us meeleolus. 4. Nõudlik... ust õpetajast peetakse lugu. 5. Nõudlik... e inimesetega on hea töötada. 6. Enese vastu nõudlik... e inimesi austatakse. 7. Sellest piinlik... ust juhtumist me enam ei räägi. 8. Piinlik... e juhtumeid tuleb vältida. 9. Hoidume piinlik... udest kõnelustest. 10. Nende piinlik... e juhtumite arutamine võttis aega. 11. Ohtlik... el kohtadel sõidame tasa. 12. Möödusime ohtlik... ust kohast. 13. Õpetaja kiitis püüdlük... e õpilasi. 14. Püüdlük... est poisist saab asja. 15. Sellest püüdlük... ust poisist saab asja.

Harjutus 107. Pane sulgudes olev tegusõna õigesse olevikuvormi.

1. Koeri (jooksma) tänaval. 2. Need kaks õpilast (kirjutama) luuletusi. 3. Peenral (õitsema) siniseid ja kollaseid lilli. 4. Parv linde (lendama) üle maja. 5. Need harjutused ja kirjandid (tulema) ära anda. 6. Koer ja kass (tulema) tuppa. 7. Aias (jooksma) poiss ja tüdruk. 8. Rahvas (ruttama) teatrisse. 9. Küüni kõrval (olema) 2 hunnikut heinu. 10. Põllul (töötama) praegu viis kolhoosnikut. 11. Tööd ja toimetused (tulema) enne peole minekut lõpetada. 12. See abielupaar (ostma) endale televiisori.

Harjutus 108. Pane sulgudes olevad täissihitised (koos laienditega) õigesse käändesse.

1. Koostage (album) õpilaste parematest töödest. 2. Õpilased koostavad (album). 3. (Tänavune kevadkülv) valmistati hästi ette. 4. Kolhoos «Edu» lõpetas esimesena (kevadkülv). 5. Klass otsustas (uus seinaleht) välja anda. 6. Otsustati (uus seinaleht) välja anda. 7. Repertuaari võeti (operett «Lõbus lesk»). 8. Õpilane kirjutas (kirjand) lõpuni. 9. (Kirjand) kirjutatakse lõpuni. 10. Andke mulle (pliiats ja paber). 11. Sõber andis talle (pliiats ja paber). 12. Lõpetage (referaat) õigeks ajaks. 13. Õpilased lõpetasid (referaat) õigeks ajaks.

Harjutus 109. Koosta lauseid, milles ainsuslik täissihitis esineks nimetavas või omastavas käändes, kasutades selleks sõnu *raamat, kirjand, küsimus, kaart, tahvel.*

Näidis. *Raamat loeti läbi. Vambola luges raamatu läbi.*

Harjutus 110. Pane sulgudes olevad sihitised (koos laienditega) õigesse käändesse.

1. Kujutlege oma (kodumaa) kümne aasta pärast. 2. Koguge juba aegsasti tööks (vajalik materjal). 3. Töölised ehitasid (uus vabrik). 4. (Edukad õpilased) ei heiduta õppeaine raskus. 5. Draamaringi liikmete poolt esitati koolipeol (näidend). 6. Tõin raamatukogust referaadi tegemiseks (vajalik raamat). 7. Kolhoosnikud jõudsid (hein) enne vihma küüni vedada. 8. Õpilane tellis endale («Noorus»). 9. Sügisel müüdi riigile (vili) üle plaani. 10. Pärast klassitööd vaatas õpetaja (kõik vihikud) läbi. 11. (Raamatud) lugedes ei unusta ma ka kirjaniku keele (jälginime). 12. Anna mulle (parem sulg)!

Harjutus 111. Leia alus, öeldis, öeldistäide ja sihitis.

Mehhaanik parandab traktorit.

Parandati traktorit.

Parandasime traktorit.

Traktor parandati ära.

Traktor on parandatud.

Traktor sõitis põllule.

See masin on traktor.

*

Sõime õunu.

Võtsime õunad korvist välja.

Õunad on taskus.

Korvi pandi õunu.

2. Määrus.

a) MÄÄRUSE MÕISTE.

17. Eespool vaatlesime sihilise tegusõna laiendit — sihitist. Kuid tegusõnal on veel laiendeid, mis ei ole sihitised, samuti on ka omadus- ja määrsõnadel laiendeid. Näit.

1. *Pioneerid ruttavad koolimajja* (kuhu?). 2. *Nad lähevad jalgsi ja jalgrattail* (kuidas?). 3. *Minna on kolm kilomeetrit* (kui palju?). 4. *Homme* (millal?) *tuleb naaber-kool neid külastama* (milleks?). 5. *Võistlus oli õige* (millisel määral?) *huvitav ja lõppes üsna* (kuivõrd?) *kiiresti*.

Sõrendatult trükitud laiendid näitavad tegevuse või oleku kohta, aega, viisi, määra ja otstarvet.

Lause kõrvalliiget, mis laiendab tegu-, omadus- või määrsõna, näidates kohta, aega, määra, viisi ja muid tingimusi ning suhteid, nimetatakse määruseks.

Määrus on järelikult igasugune tegusõna laiend, mis pole öeldistäide ega sihitis, samuti omadus- või määrsõna laiend.

b) MÄÄRUSE LIIGID.

Määrusel on palju liike. Tähtsamad neist on:

1. **Kohamäärus** — *kus? kuhu? kust?*

Näit. *Metsas* (kus?) *paistab päike läbi okste* (kust?).
Ta tuli linnast (kust?) *ja läheb sovhoosi* (kuhu?).

2. **Ajamäärus** — *millal? kui kaua? mis ajast? mis ajani?*

Näit. *Õsiti* (millal?) *valgustasid kumad Kadrioru vanu puid*. (E. Männik.) *Vahepeal* (millal?) *oli inimene lähedale jõudnud*. *Sa käid nende saabastega kümme aastat* (kui kaua?). *Nad töötasid hommikust õhtuni* (kui kaua?).
Pärast tõusmist (millal?) *võimleme*.

3. **Viisimäärus** — *kuidas?*

Näit. *Noored õpivad hoolsasti* (kuidas?). *Kriuksatades* (kuidas?) *avanes lauda lai uks*. *Nüüd noorelt* (kuidas?) *ja värskelt* (kuidas?) *käib maikuune tuul ta lainetest mühaval rannal*. (J. Smuul.)

4. **Hulgamäärus** — *kui palju?*

Näit. *Sõitsime 40 km* (kui palju?). *Pakk kaalus 5 kilogrammi* (kui palju?).

c) MÄÄRUSE ÕIGEKEELSUS.

Kohamääruse tarvitamisel tuleb hoiduda tagasõnalistest väljendustest, kui on võimalik väljendada käände abil. Näit.

Onu ruttas laevale (mitte: *laeva peale*). *Seda juhtub igal sammul* (mitte: *iga sammu peal*). *Auto jäi porri* (mitte: *pori sisse*) kinni. *Pudelis* (mitte: *pudeli sees*) olid marjad.

Sõna *turg* tarvitatakse kohamäärusena alale-, alal- ja alaltütlevas käändes. Sõna *tänav* tarvitatakse seesütlevas käändes elu- ja alalise asukoha märkimiseks, muidu aga alalütlevas käändes. Näit.

Õde läks turule (mitte: *turgu*). *Tädi oli turul* (mitte: *turus*). *Ta tuli kell 9 turult* (mitte: *turust*). *Õpetaja elab Kunderi tänavas*. *See maja asub Aia tänavas*. *Auto sõidab tänaval*.

Ajamäärus vastab harilikult küsimusele *milal?* ja esineb alalütlevas käändes. Näit.

21. juunil 1940. aastal kukutas Eesti töörahvas kodanliku valitsuse. 21. juulil samal aastal kuulutati välja Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, kes 6. augustil astus Nõukogude Liidu koosseisu. Suure Isamaasõja ajal oli Eesti vaenlase poolt ajutiselt okupeeritud.

Kuu nimetus ilma kuupäevata on ajamäärusena seesütlevas käändes. Näit.

Meie kooli aastapäev on jaanuaris. Märtsis pühitseme rahvusvahelist naistepäeva. Mais on sageli vilud ilmad.

Ajamäärus, mis vastab küsimusele *kui kaua?*, ja hulgamäärus, mis vastab küsimusele *kui palju?*, esinevad nimetavas, omastavas ja osastavas käändes vastavalt sihitise reegleile. Näit.

Sihitis <i>mis? mille? mida?</i>	Ajamäärus <i>kui kaua?</i>	Hulgamäärus <i>kui palju?</i>
Ostsin raamatu.	Töötasin ühe tunni.	Käisime 1 kilomeetri.
Osteti raamat.	Töötati tund.	Käidi 1 kilomeeter.
Osta raamat!	Tööta tund!	Käi 1 kilomeeter!
Ei ostnud seda raamatut.	Ei töötanud enam tundigi.	Ei käinud kilomeetritki.

Vt. tööjuhendit nr. 17 (lk. 157).

Harjutus 112. Loe luuletust ja ütle, millisele küsimusele vastavad sõrendatult trükitud sõnad.

Kirjad isalt.

Juku elab Narvas
venna, emaga;
isa ainult harva
kohata võib ta.
Lastesõimes vennas,
pisikene Peep,
püsti hoida ennast
pingutusi teeb.

Juku koolis rassis
(siin ta Juhan Haab),
juba seitse klassi
varsti läbi saab.
Ema mitmel teljel
kauneid kangaid koob;
õhtul väikevelje
sõimest koju toob.

Täna Juku ammu
ootab väraval;
kärsitult seal tammub,
silmad säravad.

(P. Rummo.)

Harjutus 113. Tõmba määrusele joon alla ja nimeta küsimus. Pealkirjaks: *Määrus*.

1. Pioneerid jõudsid pealinna. 2. Trammid ja autobussid sõitsid mööda tänavaid. 3. Töölised töttasid tehasesse. 4. Eemalt paistis uus teatrihoone. 5. Kiiresti mindi üle tänav. 6. Käidi mitu korda tehastes ja asutustes. 7. Linnas oldi kaks päeva. 8. Koju jõuti kolmapäeval. 9. Selle ekskursiooni põhjal korraldati vestlus ja kirjutati kirjand. 10. Paljud kirjutasid väga huvitavalt.

Näidis. *Pioneerid jõudsid pealinna* (kuhu?).

Harjutus 114. Kasuta määrusena järgnevaid sõnu: *täna, homme, ülehomme, varsti, linnas, kolhoosis, vaikselt, hästi, kiiresti, 3 kilomeetrit, 5 kilogrammi, 2 tonni*.

Näidis. *Ülehomme on koolis kino*.

Harjutus 115. Laienda järgnevaid lauseid eri liiki määrustega, lisades juurde küsimused.

Algas metsaistutamine... Läksime... Saabusime... Õpetaja hakkas... Meie klassi õpilased panid... Mind saadeti... Lõunat sõime... Õhtul tulime...

Harjutus 116. Kirjuta järgnev harjutus, kriipsuta määrused alla ja nimeta nende liik. Pealkirjaks: *Määrus*.

1. Kaunis on tagasitulek kallisse kodumajja katkestatud töö juurde. 2. Nüüd aga tuleb siin rängasti tööd teha. 3. Mehed kogunesid Maasalu juurde tuppä. 4. Roosi hakkas kiirustama pliidi juures. 5. Johannes Vao ei hulkunud asjatult mitu tundi ümberkaudseid salusid mööda. 6. Ähmaselt peegeldus valgus poleeritud mööbli kumerustel. 7. Seal Koordis on aktiivseid inimesi vähevõitu. 8. Ta süütas lambi väikesel laual voodi peatsis. 9. Õuest vankri juurest kuuldus arsti kannatamatut kõhatlemist. 10. Noormehe näoilme muutus vahetpidamata. 11. Paul laskis pilgul kõõgis ringi käia. (*H. Leberecht.*) 12. Meie maal ei ole ega saagi olla töötuid. 13. Ja nii soojalt süda tuksub sinu rõõmsa rahva seas. 14. Selgel hommikul on Kadriorus meeldiv jalutada. 15. Agroom sõitis Viljandisse nõupidamisele. 16. Koosolekult tuldi hilja. 17. Määratud tähtjaks tuleb referaat valmis teha.

Harjutus 117. Pane sulgudes olevad määrused õigesse käändesse.

1. Elasime (sõja aeg) Pärnus. 2. Jõudsin koju tagasi (maikuu). 3. Isa oli (heinaaeg) kolhoosis. 4. VI klassi õpilased käisid (minev nädal) ekskursioonil. 5. Vend Päärn on sündinud (5. jaanuar). 6. Ta vabanes sõjaväeteenistusest (jaanuar). 7. (Juuli ja august) on soojad ilmad. 8. Ema läks hommikul (turg). 9. Ants, minu sõber, elab (Koidu tänav). 10. Lapsed, ärge mängige (tänav)!

Harjutus 118. Esita eespool toodud tabeli kujul laused: *Sõin pähkli* (sihitis). *Sõitsime kogu ööpäeva* (ajamäärus). *Leiba ostime kilogrammi* (hulgamäärus).

Harjutus 119. Aseta sulgudes olevad aja- ja hulgamäärused (koos laienditega) õigesse käändesse. Pealkirjaks: *Aja- ja hulgamäärus*.

1. Meie kolhoosis külvati juba (aprill). 2. Üldkoosolek peeti (15. aprill). 3. (Jaanuar) olid külmad ilmad. 4. Olime metsatööl (kogu nädal). 5. (Kogu nädal) töötati kibedasti. 6. Kõndisime jalgsi (hulk maad). 7. Sõitsime (üks tund) rongiga. 8. Oodati (mõni päev) uue brigaadi saabumist. 9. Poisi püütud kala kaalus (terve kilogramm). 10. Ta on elanud Leningradis (üks aasta). 11. Käisime (tükk maad) piki mereranda.

Harjutus 120. Nimeta määrused ja nende liik.

1. Oodatud külalised saabusid alles hilja õhtul. 2. Otsitav oli kadunud nagu maa alla. 3. Ta vaatas taeva poole ja nägi: kõrgel taeva all liuglesid mustade punktidenä võimsad kotkad. 4. Ta poleks tahtnud meie juurest ära minnagi. 5. Poiss ei suutnud kaua aega uinuda. 6. Palun oodake, sest kolhoosi esimees võib saabuda iga minut! 7. Metsatöödele kutsuti kommunistlikke noori ja noori. 8. Ta seisis teistest eemal ukse kõrval. 9. Lauda juures on karjaköök. 10. Järgmisel hommikul rändasime mööda maanteed linna poole. 11. Pidulikule aktusele tuli rohkesti õpilasi, õpetajaid ja külalisi. 12. NSV Liidus ei ole tööpuudust. 13. Paaril päeval ei julgenud mees kodunt välja minna. 14. Istuti laua äärde. 15. Asetasin raamatud ritta nende ilmumisaja järgi. 16. Paul vaatas aknast välja. 17. Juba varakult ruttasid traktoristid tööle. 18. Lydia Koidula suri 11. augustil 1886. a.

Harjutus 121. Punktiiri asemele pane sobiv koha-, aja- või hulgamäärus.

1. Must kass lebas ... (*kohamäärus*). 2. Ta oli reisil kogu ... (*ajamäärus*). 3. Marju ostsime terve ... (*hulgamäärus*). 4. Vihma tõttu oldi terve ... toas. 5. Onu Mihkel elab Jakobsoni 6. Ema sünnipäev oli 5. 7. Õde on sündinud ... (*kuu nimetus ilma kuu-päevata*). 8. Olge terve ... vabas looduses! 9. Nad ei olnud Leningradis ... (*ajamäärus*). 10. Poiss kuulab mind ... (*kui kaua?*) vaikides. 11. Õde elab Kunderi ... (*kus?*). 12. Ema läks hommikul ... (*kuhu?*) värskaid kartuleid ostma.

Harjutus 122. Kas määrus või sihitis? (Märgi sulgudesse m. või s.)

esitas aruande (), esitas direktorile (), esitas eile (), esitas tõendi (); soovib teda (), soovib lahkesti (), soovib korduvalt (); lahendas ülesande (), lahendas kiiresti (), lahendas juba (); rakendab vankri ette (), rakendab hobust (), rakendab oskamatult (); anti käsk (), anti neile (), anti varakult (); sõideti jalgratastel (), sõideti kiiresti (), sõideti hommikul (); oleksin sind () külastanud, oleksin eile () külastanud; olevat hoolega () värvinud, olevat parajasti () värvinud, planku () värvinud; näitas mulle aeda (), näitas aia poole ().

Harjutus 123. Kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja loe sõnu, hääldades hoolikalt sulghäälikute pikkust.

leidlik—e poistega	lõp—eb otsa
sat—uvad metsa	lõp—es otsa
püüdlük—e inimesi	õnnelik—ude laste
ämblik—e võrkudes	hak—anud tööle
sat—ub siia	arglik—ud lapsed
tek—ib kahtlus	saṭ—usid eksiteele
okslük—est kep—idest	tal tek—ivad kahtlused
kuk—ub maha	mõt—etud jutud
mõt—etu kartus	huk—uvaid laevu
tut—avatesse kohtadesse	süt—ivaid tähti
künklik—est maastik—est	süt—ib tuli
nõudlik—e õpetajaid	kat—ub lumega

Harjutus 124. Moodusta järgnevate sõnade mitmuse osastav: vana relv, ränk asi, pikk pärn, kuiv sööt(a), õrn kujutelm(a), kuri hurt, must lõng, märg king, raske kivi, uus osakond, kauge põld, järsk org, tühi mets, nõrk rühm, punane laik, hea põllutööriist, kerge ader, kallis sõlg, väle põder, peen võrk, noor lätlane, eesrindlik osakond, sügisene ilm, kinnine ümbrik, soine ümbrus, tõeline põhjus, lahtine tund, õhtune retk, kiire auto, virk eit, paks kaas.

Harjutus 125. Leia alus, pane see mitmuse osastavasse ja muuda vastavalt ka öeldise vormi.

1. Tuntud kirjanikud tulid meie kirjandusringi koosolekule. 2. Lahtised ümbrikud olid laual laiali. 3. Selles suures metsas elasid ka põdrad. 4. Kogred ujuvad tiigis. 5. Relvad olid laos. 6. Õunad olid keldris. 7. Kaugelt paistsid mäed. 8. Õpetajate toas on gloobus. 9. Selleks arvamuseks oli põhjus olemas. 10. Ilusad maastikud vilksatasid meist mööda. 11. Odrad olid aidas. 12. Laual olid taldrikud, noad, kahvlid, liuad, vaagnad, kausid ja tirinad. 13. Selle tööga olid suured raskused. 14. Põrandal olid jäljed. 15. Tee ääres kasvab mänd.

Harjutus 126. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse vormi. Pealkirjaks: *Aluse, öeldise ja öeldistäite vorm.*

1. (Lapsed) jooksid tuppa. 2. Puud ja põõsad (kõikuma — *lihtmin.*) tuules. 3. Toomas oli klassi (esimene õpilane — *kuulus*

nende hulka). 4. Kaks naist (vestlema — *olevik*). 5. Hulk töölisi (ületama — *minevik*) päevanormi. 6. Jaak ja Tiiu (mängima — *olevik*) aias. 7. Tee ääres (ootama — *lihtmin.*) poiss ja tüdruk. 8. Parv sääski (pirisema — *olevik*) lepiku ääres. 9. Vahel (paistma — *olevik*) päike ja kuu korraga. 10. Need viis poissi (tulema — *lihtmin.*) juurde. 11. Sinna (ruttama) ka ema oma tütardega. 12. Mõju (avaldama) temale ka poeg ja poja sõber. 13. Riim ja värsimõõt (etendama) luuletuses tähtsat osa. 14. Paljudel õpilastel (olema — *mitm.*) tunnistustel head ja väga head hinded. 15. Mööda tänavat (minema) noor neiu koos külalistega Gruusiast.

3. Täiend.

a) TÄIENDI MÕISTE.

18. Peale eespool vaadeldud tegusõna laiendite on lauses tähtsal kohal nimisõna laiendid. Näit.

Mesikäpa süda oli selle sõnumi üle rõõmus. (*Fr. R. Kreuzwald.*) **Kirjutaja pisuke** hobuseke ja **kitsas** vanker ei tõstnud tuju. (*E. Särgava.*) Silmapilguks tegi mõtte, et ta ennast **kavalast** rüütlist nagu **rumal** laps petta oli lasknud, **sepa** mõistuse segaseks. (*E. Bornhöhe.*)

Lause kõrvalliiget, mis laiendab nimisõna, nimetame täiendiks. Täiend vastab küsimusele *missugune? kelle? mille?*

b) TÄIENDI LIIGID.

Täiendit, mis esineb omadussõna tähenduses ja vastab küsimusele *missugune?*, nimetame omadussõnaliseks täiendiks.

Täiendit, mis esineb nimisõna tähenduses, nimetame nimisõnaliseks täiendiks. Näit.

Ain on parim õpilane.	Ain on meie klassi õpilane.
Hea sõna võidab võõra väe.	Kõneleja sõnad võitsid
Loojuv päike kuldab puu-	kuulajate südamed.
latvu.	Linna teedel on asfaltsillutis.
Tallatud teel ei kasva rohtu.	Sõber Jaagul on jalgratas.

c) TÄIENDI ÜHILDUMINE.

Omadussõnaline täiend ühildub oma põhisõnaga arvus ja käändes. Näit.

Tublid mehed ei karda **rasket** tööd.

Eesrindlikus koolis on palju **tublisid** õpilasi.

Kõnelesime **huvitavast** filmist.

Kui nimisõna esineb olevas, rajavas, ilma- või kaasatulevas (-ni, -na, -ta, -ga), on täiend omastavas käändes. Näit. **Vaprate pioneeridena viisid nad ettevõtte ilma väiksemagi kõhkluseta väsimatu tööga õnneliku lõpuni.**

nud- ja *tud-*kesksõna ei käändu, seega ei ühildu täiendina nimisõnaga. Näit.

Maalt **saabunud** poisil oli uudne käia **asfalteeritud** tänavail. Ta silmitses **dekoreeritud** vaateaknaid. Riivil oli **loetud** raamatuid.

Mitteühilduva täiendina esineb ka asesõna *oma* (*oma* õpikust, *oma* õpikud, *oma* õpikuid). *Enese* ei esine täiendina, vaid tegusõna laiendina (võttis *enesele*, vaatas *enese* ette jne.).

Vt. tööjuhendit nr. 18 (lk. 157).

Harjutus 127. Antud nimisõnale lisa sobiv täiend:

... inimene, ... õpilane, ... laps, ... meremees, ... sõdur, ... lendur, ... kaevur, ... kalur, ... vend, ... õde, ... direktor, ... organisaator, ... puu, ... raamat, ... vihik, ... tänav, ... uks, ... kell, ... lamp, ... aken.

Harjutus 128. Tõmba täiendile joon alla ja ütle, millise sõna juurde see kuulub.

1. Pioneerid istusid põliste puude all. 2. Nad kuulasid pioneeri-juhi jutustust. 3. Ta rääkis matkadest. 4. Huvitav jutustus lõppes. 5. Suuremad poisid läksid tehnikaringi koosolekule. 6. Mõned tütarlapsed ja väiksemad poisid läksid lühikesele matkale. 7. Vanade puude all oli nüüd vaikne. 8. Ainult kuldnokk laulis oma majakese ees. 9. Ilusate mänguväljakute vahel kõndis laagri korrapidaja. 10. Noored aednikud töötasid kirjude lillepeenarde juures. 11. Mõnikord abistame lähedast kolhoosi. 12. Suvine päev möödus laagris kiiresti.

Harjutus 129. Koosta 5 lauset, kus täiendina esineksid sõnad *kõrge*, *põnev*, *raske*, *poisi*, *tüdruku*, *kasulik*, *maja*, *kooli*.

Täiendile tõmba joon alla.

Näidis. *Kõrge puu kasvab kooli õues.*

Harjutus 130. Laienda järgnevate lausete nimisõnu täienditega ja pane sulgudesse nende järele küsimus. Pealkirjaks: *Täiend.* .

1. Vend kirjutas esimehele kirja. 2. Õpetaja rääkis tunnis kan-
gelastest. 3. Isa kündis hommikul kesa. 4. Lõokesed lõõritasid
õhus. 5. Õuest kostis laulu ja hääli. 6. Kolhoosnik sõitis koormaga
väravast välja.

Harjutus 131. Aseta (suuliselt) sulgudes olevad täiendid nõu-
tavasse käändesse.

1. (Sotsialistlik) ühiskonnas hinnatakse (iga) inimest tema
(loov) töö järgi. 2. Juba (mitmes) päeva ootas ema (oma armas-
tatud) poega. 3. (Võimas) traktoreid kasutati (suur) eduga kol-
hoosi (vastjuuritud) uudismaal. 4. (Väike) sädemest (suur)
tuleni on (lühike) maa. 5. (Hea) sõnad jahutavad rohkem kui
(külm) vesi. 6. (Sügav) orujärved on nagu (sinine hangunud)
klaasist. 7. Nad peegeldavad (valge) põuapilvi ja kaldal (kasvav)
toomingaid. 8. (Kõnesolev) raamatuist ilmusid (möödunud) aastal
(uus, parandatud) trükid. 9. Kas teie sovhoosis kasvatatakse
(punane tõug) karja?

Harjutus 132. Täida lüngad sõnaga *oma* või *enese*. Pealkirjaks:
«*Oma*» ja «*enese*» tarvitamine.

1. Arendage ... võimeid. 2. Kutsuge ... vanemad koolimajja
koosolekule. 3. Ärge võtke ... liiga rasket ülesannet. 4. Paljud ei
märka ... puudusi. 5. Tiit sai ... uue pinginaabri. 6. Kas igapäev
on ... päevakava? 7. Paul ei olnud ... tööga rahul. 8. Ta andis ...
sõna edaspidi paremini töötada. 9. Aili pani ... raamatud riulile.
10. Küsige seda ... õpetajalt.

Harjutus 133. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse vormi.

1. Jahimehed lähenesid (vana) karule. 2. Ära käi (pikk) juus-
tega. 3. Keegi ei kuulunud tema (kulunud) nalju. 4. Katrin mõtles
sageli oma (vana) emale. 5. Tänu oma (leidlik) mõistusele jõudis
mees (suured) pingutustega pärale. 6. Lapsed tervitasid klassi-
juhatajat (rahvusvaheline) naistepäeval (ilus) lilledega ja (hoo-
gus) lauludega. 7. (Ärgas) vaimule on siin palju tegevust. 8. (Kiir)
töödega on vaja rutata. 9. Nahkalbum oli (kaunis) välimusega.
10. Klassijuhatajatunnis kõnelesime (viisakas) käitumisest. 11. Ta

usaldas saladuse (oma) vennale. 12. (Hoolas) õpilasena tuli Rein varakult. 13. Tuul keerutas (koltunud) lehti. 14. (Suur) kogemustega brigadiril jätkus (kõik) praktikantidele tööd. 15. (Tume) silmadega ja (pikk) juustega tütarlaps andis (iga) rühmale korralduse edasi. 16. (Kõik) neid inimesi ühendab armastus oma kodumaa vastu.

Harjutus 134. Määra, kas sõrendatult antud sõna on täiend või öeldistäide.

1. Klass on suur. See on suur klass. Suures klassis on palju õpilasi. 2. Vihik on korralik. Vihikul on korralik paber ümber. Korralikul vihikul on paber ümber. 3. Põrandal on hall vaip. Hall põrand on värskelt värvitud. Põrand on hall. 4. Rebane on kaval loom. Kaval rebane luusis metsa ääres. Rebane on kaval. Kavalal rebasel on palju riukaid. 5. Meie naabrid on väga töökad. Naabrid on töökad inimesed. Meil on töökad naabrid.

Harjutus 135. Kirjuta sedelikestele ja aseta tähestikulisse järjekorda järgmised kirjanike nimed. Ühesuguste nimede puhul arvesta eesnime algustähte.

E. Männik, A. Jakobson, J. Smuul, J. Madarik, D. Vaarandi, M. Raud, J. Kärner, R. Parve, F. Kotta, E. Vilde, A. H. Tammsaare, E. Peterson-Särgava, J. Sommer, Fr. R. Kreutzwald, Fr. R. Faehlmann, L. Koidula, J. Liiv, J. Tamm, E. Bornhöhe, C. R. Jakobson, P. Jakobson, E. Tammlaan, R. Sirge, J. Sütiste, O. Tooming, A. Hint, A. Kitzberg, P. Vallak, E. Krusten, J. Barbarus, E. Kippel, A. Haava, E. Hiir, M. Gorki, V. Majakovski, A. Tolstoi, A. Fadejev, M. Šolohhov, K. Fedin, K. Simonov, V. Panova, V. Ažajev, S. Babajevski, F. Gladkov, P. Pavlenko, O. Gontšar, A. Upit, L. Tolstoi.

Harjutus 136. Kirjuta sõnad kokku või lahku:

jaama ees, ala tasa, kodu poole, metsa taga, teed mööda, ida poolt, üle põllu, üles poole, raadio teel, ees kätt, kust poolt, tee ääres, trepi all, lääne poolt, vastu kallast, puu külge.

Harjutus 137. Tõmba öeldisele 2 joont alla ja kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt.

1. Sõjas huk—ub miljoneid inimesi, seepärast on kogu maailma rahvad hak—anud üha rohkem sõja vastu võitlema. 2. Tal tek—ib kummaline tunne, nagu hak—aks ta kuk—uma. 3. Nooruk

kuk—us ja sat—us ärevusse. 4. Siia sat—uvad harva ka mõned tut—avad. 5. Laps oli hak—anud üle tõk—e ronima. 6. Kui pime—das hak—atakse rut—ama, võidakse hõlpsasti kuk—uda. 7. Heiti võt—is uue vihiku ja istus üm—arguse laua äärde. 8. Varsti lõp—eb ekskursioon ja lõp—evad ka lõbusad päevad; tuleb hak—ata tööle. 9. Metsad olid mat—unud sinakasse ut—u. 10. Kuld—nok—ad hüp—asid õnnelik—ena pesakasti ümber. 11. Ootasime kannatlik—ult; viimaks arvasime, et kauem oodata on mõt—etu, kuid lõp—uks nägime tut—avat kuju kiirel sam—ul lähenemas. 12. Kogu lugu sat—ub üha enam unustusse ja asemele tek—ib uusi lugusid.

d) LISAND.

19. Mõnikord väljendab nimisõnaline täiend üldjoontes seda—sama, mis tema põhisõna. Sel juhtumil täiend üksnes täpsus—tab oma põhisõna, nimetades seda teise sõnaga. Näit.

Eesti NSV pealinn Tallinn asub Soome lahe ääres.	Tallinn, Eesti NSV pealinn , asub Soome lahe ääres.
Eesti tuntuim naisluuletaja Koidula veetis oma viima— sed eluaastad Kroonlinnas.	Koidula, eesti tuntuim nais— luuletaja , veetis oma viima— sed eluaastad Kroonlinnas.
Eesti töötav rahvas austab oma kirjanikku Eduard Vildet.	Eesti töötav rahvas austab Eduard Vildet, oma kir— janikku .
Vend Mardil on uus jalg— ratas.	Ta külastas Marti , minu venda .
Kõnelesime Eesti NSV rahva— kunstnikust H. Laurist.	Kõnelesime H. Laurist, Eesti NSV rahvakunstnikust .

Täiendit, mis väljendab oma põhisõna mõistet teise sõnaga, nimetatakse lisandiks.

Lisand võib olla oma põhisõna ees või järel.

Märkus. Lisandiks loetakse ka eesnime perekonnanime juures: Kaarel Metsoja, Vambola Ehanurm, Mai Käsper, Ene Laanpere. Eesti keeles tarvitatakse eesnime harilikult perekonnanime ees.

Põhisõna järel asetsev lisand eraldatakse koos laienditega muust lausest **komaga**.

Põhisõna ees olevat lisandit komaga ei eraldata. Näit.

Kuuseorul, meie **vanempioneerijuhil**, on suur raamatukogu. Meie **vanempioneerijuhil** Kuuseorul on suur raamatukogu.

Kas olete käinud Kohtla-Järvel, **kaevuritelinna**s? Kas olete käinud **kaevuritelinna**s Kohtla-Järvel?

Kui põhisõna järel asetsev lisand on omastavas käändes, pannakse **koma** ainult lisandi ette. Näit.

See on Jaani, minu vanema **venna** mootorratas.

Jalutasime Tallinna, meie **pealinna** tänavail.

Lisandit olevas käändes, samuti *kui*-lisandit komaga ei eraldata. Näit.

Kuuseorul **vanempioneerijuhina** oli palju tööd.

Kuuseorul **kui vanempioneerijuhil** oli palju tööd.

Kokkuvõtte koma tarvitamisest lisandi puhul.

Komaga eraldatakse

Komaga ei eraldata

1) põhisõna järel olev lisand mõlemalt poolt , kui ta pole omastavas käändes. Näit. <i>Heldur, meie klassi organisaator, oli käitumiselt eeskujulik.</i>	1) põhisõna ees olevat lisandit . Näit. <i>Minu sõber Heldur on meie klassi organisaator.</i>
2) põhisõna järel olev omastavuline lisand ainult eestpoolt . Näit. <i>Helduri, meie klassi organisaatori käitumine oli eeskujulik.</i>	2) kui-lisandit . Näit. <i>Heldur kui meie klassi organisaator on eeskujulik õpilane.</i>
	3) lisandit olevas käändes . Näit. <i>Heldur meie klassi organisaatorina on huvitatud kõigi õppeedukusest.</i>

Harilikult ühildub lisand oma põhisõnaga arvus ja käändes. Näit.

Suvituslinnas Pärnus on head võimalused puhkamiseks. Pärnus, **suvituslinnas**, on rohkesti parke.

Kõnelesime väikesest loomakesest nirgist.
Nirgil, väikesel loomakesel, on hinnaline karusnahk.

Eriline on isikunime ees seisva elukutset, aunime või sugulust väljendava lisandi ühildumine. Näit.

Nägime õpetaja Rebast.
Professor Arustel on palju raamatuid.
Vend Jaanilt tuli kiri.
Perekond Joasaart õnnitleti.

Vanal õpetajal Rebasel tuli tihti rahvamajas esineda.
Tuntud professoril Arustel on rida teoseid keemia alal.
Sain oma vennalt Jaanilt kirja.
Õnnitlesime tuttavat perekonda Joasaart.

Isikunime ees seisev elukutset, aunime või sugulust väljendav täiendita lisand on alati ainsuse nimetavas käändes. Kui aga selisel lisandil on täiend, ühildub ta põhisõnaga.

ne-liiteline lisand ühildub alati oma põhisõnaga. Näit.

Õpilasele Karule anti kiituskiri.
Töolisest Hundist kui eesrindlasest kirjutati seinalehes.

Jutumärkides olev pärisnimi, mille ees on lisand, ei käändu; sel juhtumil käändub ainult lisand. Järellisandiga pärisnimed käänduvad. Näit.

Loen ajalehte «Säde».
Spordiühingul «Kalev» on palju liikmeid.
Kirjutati aurikust «Tartu».

Aga: Loeme «Sädet», pioneeride ajalehte.
Vend astus «Kalevisse», spordiühingusse.

Vt. tööjuhendit nr. 19 (lk. 157).

Ülevaade lause kõrvalliikmeist.

Kõrvalliige	Mida laiendab	Küsimused	Näited
1. Sihitis	Sihilist te g u s õ n a	<i>kes? mis? kelle? mille? keda? mida?</i>	Eesrindlane üle- t a s p l a a n i.
2. Määrus	T e g u s õ n a O m a d u s - s õ n a M ä ä r s õ n a	<i>kus? kuhu? mil- lal? kui kaua? mispärast? mil- lisel eesmärgil?</i>	J õ u d s i m e v a r a - k u l t k o h a l e. L ä k s i m e m e t s a s e e n e l e.
3. Täiend	N i m i s õ n a	<i>kelle? mille? missugune?</i>	Meie suur kodu- m a a s e i s a b ra- h u k a i t s e l.
Lisand — täiendi eriliik	„	ei vasta küsi- musele	K ä i s i m e K i i e v i s, U k r a i n a p e a l i n - n a s.

Harjutus 138. Tõmba lisandile (koos laienditega) joon alla.

1. Tartus, ülikoolilinnas, on palju koole. 2. Ülikoolilinnas Tartus on palju koole. 3. Villem Niinepuu, kolhoosi esimees, on Tiidu onu. 4. Kolhoosi esimees Villem Niinepuu sõitis Moskva. 5. Jõgi, meie klassi organisaator, on hea kõrgushüppaja. 6. Meie klassi organisaator Susi on hea võrkpallimängija. 7. Tiit, kolhoosi sepp, luges parajasti ajalehte «Noorte Hääl». 8. Kolhoosi sepp Tiit luges parajasti «Noorte Häält», noorsoo häälekandjat. 9. Mihkel Veske, meie andekas luuletaja, oli ühtlasi esimesi eesti keeleteadlasi. 10. Meie andekas luuletaja Mihkel Veske on kogunud ja välja andnud ilusaid rahvalaule. 11. Tema, Kaie pinginaaber, oli alati esimesena kohal. 12. Minu pinginaaber Juta on hea joonistaja.

Harjutus 139. Moodusta lisandiga lauseid, kasutades järgnevaid sõnaühendeid: *Nõukogude Liit, esimene sotsialistlik riik; sm. Kala, «Edu» kolhoosi esimees; kirjanik Hint; minu sõber Ülo; «Säde», pioneeride häälekandja; Viljandi, minu kodulinn; meie suurim järv Peipsi; Miina, minu tädi.* Pealkirjaks: *Lisand.*

N ä i d i s. *Nõukogude Liit, esimene sotsialistlik riik, võitleb püsiva rahu eest.*

Harjutus 140. Tõmba lisandile koos laienditega joon alla ja pane koma, kuhu vaja. Pealkirjaks. *Lisand.*

1861. a. ilmus esmakordselt trükkis «Kalevipoeg» eesti rahvaepos. Ida-Eesti Kalevipoja-lugude tekkekoht on ühtlasi meie rahvaeepose koostajate Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi sünnikohaks. Juba lapsepõlves tutvusid mõlemad juttudega Kalevipojast kui suurest ja vägevast kangelasest. Koolivaheaegadel kogus Faehlmann müütide autor jutustusi Kalevipojast. Nende põhjal koostas ta «Muistendi Kalevipojast» eepose esialgse visandi. Pärast Faehlmanni varast surma jätkas tööd tema sõber ja võitluskaaslane Kreutzwald.

Kalevipoeg sügavalt rahvuslik kuju esineb eeposes töökana julgena ja teadmishimulisena. Me hindame Kalevipoega kui töökat julget ja teadmishimulist vägilast. Kalevipojale kui rahva esindajale on vastandatud Sarvik mõisnike ja orjastajate sümbol. Kalevipoeg armastatud rahvakangelane on oma kodumaa-armastusega meile sütitavaks eeskujuks.

Harjutus 141. Kasuta lauseis järgnevaid sõnarühmi. Jälgi koma tarvitamist lisandi eraldamisel. Pealkirjaks: *Koma tarvitamine lisandi puhul.*

Teie, tuntud sportlased; teie kui tuntud sportlased; teie tuntud sportlastena; Ants, VII klassi poiss; Ants VII klassi poisina; aedniku hea abiline kuldnokk; kuldnokk, aedniku hea abiline; eeskujulikud pioneerid Mare ja Mart; Mare ja Mart kui eeskujulikud pioneerid; Mai, meie klassi organisaator; Maie, meie klassi organisaatori; raamatuist, meie parimaist sõpradest.

Harjutus 142. Moodusta lisandiga lauseid, nii et esineksid kõik koma tarvitamise juhtumid, kasutades sõnarühmi: meie kooli direktor Lehis; sovhoosi agronoom Raamat; Lehtse 8-klassiline kool, meie naaberkool; Suur Munamägi, meie kõrgeim mägi. Lisandile koos laienditega tõmba joon alla. Pealkirjaks: *Lisandiga lausete moodustamine.*

N ä i d i s. *Sovhoosi agronoom Raamat käis Tallinnas. Raamat, sovhoosi agronoom, tuli Moskvast. Raamat sovhoosi agronoomina koostas aruannet. Raamat kui sovhoosi agronoom kontrollis külvi-tööde käiku. Raamatu, sovhoosi agronoomi tütar õpib meie klassis.*

Harjutus 143. Moodusta 5 ees- ja 5 järellisandiga lauset sõnaühendeist *NSV Liidu pealinn Moskva*, nii et oleks näha lisandi ühildumist. Pealkirjaks: *Lisandi ühildumine*.

Harjutus 144. Moodusta lisandiga lauseid, kasutades järgnevaid sõnaühendeid, nii et põhisõna esineks sulgudes märgitud käändes.

Kirjanik Hint (*alalütlev*); andekas kirjanik Hint (*seestütlev*); õde Anni (*alaleütlev*); sinu õde Anni (*alalütlev*); direktor Urvaste (*osastav*); Revala sovhoosi direktor Urvaste (*alaleütlev*); kunstnik Vaino (*seestütlev*); tuntud kunstnik Vaino (*alalütlev*); karjane Mikk (*seestütlev*); kolhoosi karjane Mikk (*alaleütlev*).

Näidis. **Klassijuhataja** Lepikul on väike tütar. *Meie klassijuhatajat* Lepikut hindavad õpilased väga.

Harjutus 145. Koosta lisanditega lauseid, kasutades sõnaühendeid: «*Täheke*», *laste ajakiri*; *hotell «Euroopa»*; *kino «Oktoober»*; *laste ajaleht «Säde»*; «*Noorte Hääl*», *noorte ajaleht*; *auto «Volga»*; *kolhoos «Teel Kommunismile»*.

Näidis. *Trükikoja «Punane Täht» tsehhid on omavahel sotsialistlikus võistluses. «Punasel Tähel», eesrindlikul trükikojal, on eeskujulik klubi.*

Harjutus 146. Aseta sulgudes olevad lisandid (koos laienditega) nõutavasse käändesse ja pane koma, kuhu vaja. Pealkirjaks: *Lisand*.

1. Kas olete lugenud (kirjanik) A. H. Tammsaare (romaan) «*Tõde ja õigus*»? 2. Kirjandusringis oli ettekanne O. Lutsust (meile kõigile tuntud noorsoojuttude autor). 3. (Tuntud insener) Sepal õnnestus silla projekteerimine. 4. Kõik noored loevad M. Gorki «*Ema*» (vene kirjanduse suurteos). 5. Saabusime (aurik) «*Orjol*» Tallinna (ENSV pealinn). 6. (Hea tööline) Salust võib saada leidur. 7. Sain (vend) Jürilt kirja. 8. (Õde) Lainele kingiti raamat. 9. (Vana tädi) Liinele tulid külalised. 10. Sm. Lepast (kui hea organisaator) peetakse suurt lugu. 11. Ants Vasar (meie kooli parim suusataja — *olev*) saavutas võistlustel esikoha. 12. Poisid kõnelesid Matist (kui kooli parim kergejõustiklane).

Harjutus 147. Aseta sulgudes olevad sõnarühmad nõutavasse käändesse, kriipsuta lisandid alla ja pane koma, kuhu vaja.

1. Lugesime Lydia Koidula (näidend «*Säärane mulk*»). 2. Lugesime («*Säärane mulk*» Lydia Koidula näidend). 3. (Ülikoolilinn)

Tartus on suurim raamatukogu Eesti NSV-s. 4. Teel kohtasin (insener Jaan Vaht). 5. Sõitsime (aurik «Vanemuine») Peipsile, tagasi tulime aga (mootorpaat «Lagle»). 6. Loeti (ajakiri «Looming»). 7. Mihkel Veske (esimene eesti keeleteadlane) kutsuti Kaasani ülikooli õpetama soome-ugri keeli. 8. Laps (väikseke) ei ulatanud veel üle aia vaatama. 9. Professor Saar (meie silmapaistvam põllumajandusteadlane — *mitm. osast.*) töötab tihedas kontaktis kolhoosnikega. 10. Tolstoi (kuulus vene kirjanik) on kirjutanud (romaan «Sõda ja rahu»).

Harjutus 148. Kirjuta + asemele *b* või *p*, = asemele *d* või *t* ja — asemele *g* või *k*, nagu on nõutav. Moodusta antud sõnadest lauseid (suuliselt).

Hüü=sin, loo=sid, ül=se, lii=sed, võ=sid, la+sed, kär+sed, tä+sed, re=ked, püü=sime, kur=sid, kau=sed, hoo=sad, saa=sid, an=sid, rau=sed, suu=sin, kar=sime, mur=sin, ar=selt, ül=sus, an=ke, uu=sed.

Harjutus 149. Pane sulgudes olevad sõnad isikulise tegumoe kindla kõneviisi lihtminevikku.

1. Ma (mõtleva) oma ülesandele. 2. Aadu (hakkama) minema. 3. Lapsed (hüppama) ja (kargama) rõõmu pärast. 4. Miks sa (tõrelema) nendega? 5. Poisid (kõnelema) elust pioneerilaagris. 6. Anne (laskma) jänese puurist välja. 7. Nii kui jänes vabadesse (pääsema), (jooksma) ta aeda. 8. Elo (pesema) enne sööki käsi. 9. Eile (surema) tema vanaema. 10. Mehed (panema) saapad jalga, (tõmbama) mantlid selga ja (tõttama) jõe äärde.

Harjutus 150. Tõmba alusele joon alla, kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja loe lauseid valjusti.

1. Tut—vus oli sõlmitud, alustasime seltskondlik—e mängu. 2. Oma tagasihoidlik—usega jõudis ta kaugemale kui sina oma ettetik—umisega. 3. Silmakirjalik—us on inimese halvemaid omadusi. 4. Poiss tundis piinlik—ust, et ta polnud õp—inud. 5. Ettevõtlik—us oli Heiti silmapaistvam omadus. 6. Millised tähelepanelik—ud lapsed! 7. Kui suure taiplik—usega lahendavad nad keerukaid ülesandeid! 8. Peas oli tal sinine baret—. 9. Meie riigiter—itoorium on 22,3 miljonit km² suur. 10. Teisest toast kostis kella tik—sumine.

Harjutus 151. Pane alus mitmuse nimetavasse ja osastavasse, vajaduse korral muuda öeldise vormi. Tõmba alusele üks ja öeldisele kaks joont alla. Pealkirjaks: *Aluse ja öeldise ühildumine.*

1. Lind laulab koplis. 2. Pilv tõusis kõrgemale. 3. Eemalt paisis majakatus. 4. Käbi kukub kännu juurde. 5. Poiss ronis okslikule puule. 6. Sahtlis oli kiri. 7. Lind istub oksal. 8. Pioneer läks koondule. 9. Metsast kostis laul. 10. Rõõmsalt vulises kevadel ojake

N ä i d i s. Linnud laulavad koplis. Linde laulab koplis.

Harjutus 152. Pane järgnevas harjutuses sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse.

1. Tehas vajab (vilunud) tööjõude. 2. Ta andis töö (noorem) meestele. 3. Ärge tehke (mõtlematu) tegusid! 4. Jalge all kahises palju (mahavarisenud) lehti. 5. Kingin selle raamatu (oma armas) sõbrale. 6. Kutse saadeti ka (tädi) Almale. 7. (Meie onu) Mihklilt tuli (minu vend Toomale) sünnipäevaks õnnitlustelegramm. 8. Lugesime seda huvitavat kirjeldust (ajakiri) «Nauka i Žizn». 9. (Pealinn) Moskvasse sõita oli meie kõigi soov. 10. (Vana aednik) Tõniselt saime pookoksi. 11. Sortsid tungisid (kangelane) Kalevipoja kallale. 12. Kas te loete järjekindlalt (ajakiri «Pioneer»)?

Harjutus 153. Kirjuta punktiiri asemele ühe- või kahekordne täht. Pealkirjaks: *Öeldis ja täiend.*

1. Raheterad kuk...uvad raskelt. 2. Raskelt kuk...uvad raheterad kahjustavad põlde. 3. Vihma järel tek...ivad loigud. 4. Tek...ivad loigud paisusid üha suuremaks. 5. Vardas rip...uvad kalad. 6. Vardas rip...uvad kalad levitasid isuäratavat lõhna. 7. Ooteruumis tuk...uvad reisijad ootasid Leningradi rongi. 8. Laes rip...uvad lambid. 9. Rip...uvad lambid valgustasid ümbrust. 10. Videvikku up...uvad majad paistsid tumedate kogudena. 11. Mõned aganad sat...uvad terade hulka. 12. Terade hulka sat...uvad aganad tuleb välja tuulata. 13. Üksteise järel süt...ivad kolhoosikeskuse tuled. 14. Süt...ivad tuled paistavad kaugele. 15. Hommikul kat...ub rohi kastega. 16. Kastega kat...unud rohi tegi jalad märjaks.

Harjutus 154. Kasuta sulgudes olevaid sõnu lisandina (koos laienditega) vajalikus käändes ja sobivas asendis. Vajaduse korral pane komad.

1. August Kask saabus kaugesõidust (aurulaeva kütja). 2. Ulo kirjutas kirjandi O. Lutsu «Kevadest» (oma lemmikraamat). 3. Käsitleme «Mumuud» (I. Turgenevi jutustus). 4. Küsi seda Mihklilt (oma vend). 5. Riias on suur loomaaed (Läti NSV pealinn). 6. Lugesime Koidula luuletust (esimene eesti naispoeet). 7. Lindale kinkis ta sünnipäevaks raamatu (oma õde). 8. Kas olete lugenud «Külmale maale» (E. Vilde romaan)? 9. Käisime vaatamas (E. Kapi ooper) «Tasuleegid». 10. Sm. Kipasto sõitis Leningradi (meie kooli direktor). 11. J. Vares-Barbarus oli ühtlasi andekas luuletaja (meie tuntumaid riigimehi). 12. Aarne Vihm on tubli kergejõustiklane (meie vanempioneerijuht). 13. Tartus on suur botanikaaed (meie ülikoolilinnas). 14. Onu Andres on palju reisinud (kui vana meremees).

N ä i d i s. *August Kask, aurulaeva kütja, saabus kaugesõidust.*

Harjutus 155. Antud sõnadele mõtle juurde lisandid (koos laienditega) ja kasuta neid lauseis. Tõmba lisandile koos laienditega joon alla. Pealkirjaks: *Lisandiga laused.*

Eesti keel, A. H. Tammsaare, Emajõgi, Moskva, Hiina Rahvavabariik, Aadu ja Peeter, Nõukogude Liit, Kalevipoeg, «Kuidas karastus teras», Peipsi.

N ä i d i s. *Eesti keelt, oma emakeelt, õpime õigesti kõnelema ja kirjutama.*

Harjutus 156. Pane lisand koos laienditega õigesse käändesse. Pealkirjaks: *Lisandi ühildumine.*

1. Jüri (õde) Jutal on uus jalgratas. 2. Loeme (ajaleht) «Säde». 3. Kas te nägite (kino) «Pioneer» (huvitav populaarteaduslik film) «Anaconda»? 4. Lugesime (O. Lutsu näidend) «Kapsapea». 5. Millal läheme külla (onu) Juhanile? 6. Meie (pealinn) Tallinn on ehitatud palju uusi maju. 7. Oma (vend) Arnolt polnud Karin enam ammu kirja saanud. 8. Kas olete lugenud A. H. Tammsaare (romaan) «Tõde ja õigus»? 9. (Õpilane) Lepale anti diplom. 10. (NSV Liidu pealinn) Moskvast on maailma parim metroo.

Harjutus 157. Määra pea- ja kõrvalliikmed, kasutades lühenditena: *alus* — a., *öeldis* — ö., *öeldistäide* — öt., *sihitis* — s., *määrus* — m., *täiend* — t. Pealkirjaks: *Lauseanalüüs.*

1. Tänavu sulas lumi märtsis. 2. Ilmad olid mais soojad. 3. Kõrb hobune jooksis kiiresti talli. 4. Meie kooli pioneerid tegid

läinud aastal kooliaias hulga peenraid. 5. Isa ostis Eevale eile uued uisud. 6. Eeva hakkab sel talvel laste spordikoolis iluuisutamist õppima. 7. Meie klass oli terve päeva ekskursioonil. 8. Paisuv tuul sasib praegu poisi tihedaid juukseid. 9. Tarvilikud dokumendid pandi suurde ümbrikku. 10. Kogu päev hingati kopsudesse värsket männilõhna.

N ä i d i s. *Tänavu* (m.) *sulas* (ö.) *lumi* (a.) *märtsis* (m.).

Harjutus 158. Määra alus, öeldis, sihitis, määrus ja täiend. Esita vajalikud küsimused.

1. Noored matkajad jõudsid metsa. 2. Siin kasvasid põlised kuused ja männid. 3. Nad tõtsid uhkelt oma kroone taeva poole. 4. Suurte puude all valitses hämarus. 5. Jalgade all ragisesid kivanud oksad. 6. Kaugel haljendas hiiglakuusk. 7. Ta tõstis majesteetlikult oma latva päikese poole. 8. Tugevad juured toetasid kindlalt vägevat tüve. 9. See iidne kuusk on seal kasvanud paar sajandit. 10. Ürgmets avaldas matkajaile tugevat mõju.

Harjutus 159. Leia öeldis ja alus ning näita skeemi abil nende laiendid. Pealkirjaks: *Lause pea- ja kõrvalliikmed.*

1. Meie maal on palju hüdroelektrijaamu. 2. Minu kodukolhoosis on nüüd elektrivalgustus. 3. Ka kõik raskemad tööd tehakse elektri jõul. 4. Inimeste töö on muutunud kergemaks. 5. Jääb rohkem aega kultuurilisteks harrastusteks. 6. Selles kolhoosis töötab laulukoor. 7. Meie maa majandus on uuel tõusul. 8. Sotsialistlik tööstus on teinud suuri edusamme. 9. Kultuurilised harrastused on muutunud mitmekesisemaks. 10. Julgelt vaatab nõukogude rahvas tulevikku.

Harjutus 160. Koosta lauseid, milles sõnad *õpik*, *vesi*, *mets*, *jõgi* esineksid alusena, täiendina, sihitisena ja määrusena.

N ä i d i s. ^{a.} *Õpik on laual.* ^{t.} *Õpiku kaaned on puhtad.* ^{s.} *Lugesin õpikut.* ^{m.} *Kõik vaatasid õpikusse.*

Harjutus 161. Määra lauseliikmed.

Jaak oli toas. Väike Jaak oli meie toas. Meie väike Jaak oli eile selles toas. Tuba on suur. See tuba on päris suur. See suur tuba on teisel korrusel. Õun on punane. Sinu õun on üsna punane. See punane õun on väikeses korvis. Auto on uus. Uus auto sõitis tänaval. Minu onul on uus auto. Vihik on korralik. Õpilase vihik on päris korralik. See on väga korraliku õpilase vihik.

V. ÜTE.

20. Lauses on mõnikord kõnetlussõnu. Näit.

Juhan, sina kirjuta seinalehele artikkel!	Rutake, poisid, koondusele! Mis sul on, Karl?
Isa, lähme täna kalale!	Mis mulle jutustad, koidikutuul?
Em! Em! Kas tuled kaasa?	(L. Koidula.)

Niisugust sõna, mis väljendab selle nime või nimetust, kelle või mille poole kõnes pöördatakse, nimetatakse ütteks.

Üte võib asetseda lause algul, keskel või lõpus ja on alati nimetavas käändes.

Üte eraldatakse muust lausest komaga, erilise tunderõhu puhul hüüumärgiga.

Ka kirjade pealkirjad on ütted. Nende järele pannakse punkt (näit. *Kod. Kiviste.*), tunderõhu puhul hüüumärk (*Armas sõber!*).

Vt. tööjuhendit nr. 20 (lk. 158).

Harjutus 162. Nimeta üte.

1. Kuhu sa lähed, Aadu? 2. Kas sa tead, kuhu Aadu läheb? 3. Vaata, Tiit, kas ikka veel sajab! 4. Tiit mingu nüüd suusatama. 5. Kas sa lähed suusatama, Tiit? 6. Ma hoiatan teid, poisid, pilliroo ääres on jää alles nõrk! 7. Kui nad minema hakkasid; hüüdsid teised neid tagasi. 8. Juhan tulgu nendega ühes. 9. Laena mulle hetkeks oma sullepead, Peep! 10. Teile, tublid võrkpallurid, on suunatud kõigi meie õpilaste pilgud.

Harjutus 163. Koosta lauseid, mille algul, keskel või lõpus on üte, ning pane kirjavahemärgid. Loe neid lauseid, juhtides tähelepanu kõnetoonile.

Harjutus 164. Järgnevais lauseis kriipsuta ütted alla ning pane komad ja lause lõpumärgid.

1. Miks sa nutad lillekene nupud sul täis pisaraid Kas sa raskest hingevalu hellake ka tunda said (L. Koidula.) 2. Sulle isamaa ja rahvas üllas hõbehäälselt laulab lastekoor (P. Rummo.) 3. Looja minemas kullase valgusega oled sa sinitaevasilm (Kr. J. Peterson.) 4. Seitsmepenikoorma-saapad pane jalga luule tõtta (J. Bar-

barus.) 5. Tervitus teile võidukad väed idas lõunas ja läänes (J. Sütiste.) 6. Mis juttu sa Narusk nüüd ajad (R. Sirge.) 7. Lõõtsu ääs ja laula alas (J. Barbarus.) 8. Ma täna sinu sain komnoore pilet (J. Smuul.) 9. Inimesed olge valvel seistes rahu-rindel (P. Rummo.) 10. Tulge valguse kätte mu sõsarad (D. Vaarandi.) 11. Paul kas komsomoli astud (J. Smuul.)

Harjutus 165. Tee laused ümber nii, et alusest saaks üte.

1. Aadu kõnelgu ometi valjemini! 2. Kuhu Marju läheb? 3. Vend Toomas jooksku veel aias. 4. Lapsed tulgu mängima. 5. Kas Ants kõneleks midagi suvisest laagrielust? 6. Mu väike sõber on nupukas. 7. Juku ärgu rabelgu! 8. Hei, poisid tulgu järele! 9. Kas isa tuleb varsti koju? 10. Küll on see seltsimees abivalmis! 11. Võtku Kai kuulda mõistlikku nõu. 12. Õpilased tehku endale liuväli.

N ä i d i s. *A a d u, kõnele ometi valjemini!*

Töövihikust «Kirjavahemärgid» § 7—9.

Harjutus 166. Leia vöörsonade tähendus. Häälda õigesti ja kirjuta etteütlemise järgi.

Ekskursioon, portfellist, *grandioossed, põhižanr, priieksemplar, transport, stipendiaatide, kontakt, territoorium, protsess, professor, demokraadid, likvideerida, akadeemik, abituriendid, materialism, *materialist, *materjal, sümpaatiaga, *tragöödiaid, fantaasiat, elektrifitseerima, festival, fosfor, tušiga, *tšempion, brošüür; Faehmann.

Harjutus 167. Kasuta järgnevaid sõnu lauses:

tol — toll, sel — sell, küll, sul, mul — mull, tal — tall, ma — maa, sa — saa.

Harjutus 168. Moodusta ülivõrre, kui võimalik, siis lühike:

lage, õnnelik, lahtine, kasulik, lahja, kurb, rõõmus, valus, elav, künklik, vastik, tubli, vana, hea.

Harjutus 169. Moodusta antud sõnadest *nud*-kesksõna ja kasuta seda öeldise osana:

vördlema, öelda, rääkima, töötama, võimlema, vihtlema, ker-kima, veenma, ootama, pesema, oskama, liuglema.

N ä i d i s. *Ta oli oma tööd naabri omaga v ö r r e l n u d.*

Harjutus 170. Tarvita järgnevas harjutuses õigesti *oma* või *enda* (*enese*). Pealkirjaks: «*Oma*» ja «*enda*».

1. Pioneer ostis (omale — endale) uue kaelaräti. 2. Koondusel võttis ta (omale — endale) kohustuse õppida hindede «väga hea». 3. Ta kutsus kaasa (oma — enda) sõbra. 4. Kõigil on täita (oma — enda) ülesanne. 5. Pioneerijuht vestles (oma — enda) reisist Krimmi. 6. (Oma — enda) arvamust avaldas ta esimesena. 7. Kõndides ära vahi (oma — enda) ette maha, vaid hoi a pea püstil! 8. Ta oli (oma — enda) edust nii vaimustatud, et võttis (omale — endale) uusi kohustusi. 9. Sõltumata (oma — enda) isiklikest huvidest, tuleb korraldada (oma — enda) töö ühiskonna huve silmas pidades. 10. Nad püüdsid (omale — endale) hankida ekskursiooniks suuremat autobussi. 11. E. Vilde on paljastanud (oma — enda) teoseis kapitalistliku ühiskonna pahesid. 12. Õpilane ostis (omale — endale) huvitava raamatu. 13. Iga pioneer hoiab (oma — enda) raamatuid hästi. 14. Ta peab (oma — enda) tööd parandama. 15. Ta mõtleb eeskätt teistele, siis alles (omale — endale). 16. Kas Virve sai (omale — endale) uue täitesulepea? 17. (Oma — enda) taga nägi ta Vellot. 18. Ehitasime (omale — endale) pisi-auto ja sõitsime (oma — enda) masinaga võistlusele.

Harjutus 171. Utle, kas sõrendatud sõna on alus või sihtis. Põhjenda!

1. Poiss läks poodi. Poiss saadeti poodi. 2. Plaan on täidetud. Plaan on suur. 3. Ülesanne oli huvitav. Ülesanne lahendati kiiresti. 4. Vend kirjutas pika kirja. Vennale kirjutati pikk kiri. 5. Brigadir kutsuti nõupidamisele. Brigadir kutsus töölised nõupidamisele. 6. Kartulivõtmise lõpetatakse oktoobris. Kartulivõtmise lõppes oktoobris. 7. Traktor oli töökojas. Traktorit remonditi töökojas. 8. Kolhoos saatis kartulid turule. Kartulid saadeti turule. 9. Osteti uus palitu. Peep ostis uue palitu. 10. Tee äärde istutasime pärna d. Pärna d istutatakse tee äärde. Pärna d istutatakse tee äärde.

VI. KOONDLAUSE.

1. Koondlause mõiste ja ehitus.

21. Leidub rohkesti lauseid, milles on kaks või mitu samasugust lauseliiget. Näit.

1. **Õpetajad** ja **lastevanemad** olid tulnud filmi vaatama.
2. Pioneerid **jooksid** ja **mängisid**.
3. Nõukogude noorsugu on **töökas**, **julge** ja **elurõõmus**.
4. Musta mere kaldal leidub **valgeid**, **punaseid**, **siniseid** ja **rohelisi** kivikesi.
5. Lugesime **raamatuid**, **ajalehti** ja **ajakirju**.
6. Koosolekule tulnud kolhoosnikke oli **aias**, **õues** ja **toas**.

Lihthlauset, milles on kaks või mitu ühele ning samale küsimusele vastavat lauseliiget, nimetatakse koondlauseks.

Korduvad lauseliikmed koondlauseis võivad esineda **laiendamatata** ja **laiendatud** kujul. Näit.

1. **Oodo** ja **Tarapita** pistsid võidu värava poole jooksu. (*E. Bornhöhe.*)

2. Ta **noomis**, **palus** ja **needis**. (*E. Vilde.*)

3. Nõnda lähenes see tähtis päev **suurelt** ja **lootusrikkalt**. (*A. H. Tammsaare.*)

1. Neis raskeis võitlustes jäi võitjaks Nõukogude karehallis sinelis **sõdur**, endine **lukksepp** Lenini linna tööpinkide tagant, **talupoeg** Ukraina viljaväljadelt, **kalur** Saaremaa kadakaselt kaldalt. (*E. Männik.*)

2. Kapten **pani** mõlemad kirjad tagasi sahtlisse, **keeras** selle luku uuesti kinni, **süütas** sigari ja **heitis** koikusse. (*A. Hint.*)

2. Kirjavahemärgid koondlauseis.

Nagu eelnevaist lauseist näha, eraldatakse korduvad sidesõnadeta lauseliikmed (koos laienditega) **komaga**.

Sidesõnade ja, ning, ehk, ega, või, kui ka ette koondlauseis koma ei panda. Näit.

1. Ilm on ju nii umbne ja kuum. (*A. Jakobson.*)

2. Olin ise valinud oma osa: halb **või** hea, seda ei saanud enam pöörata. (*J. Kärner.*)
3. Meelde jäi ainult mingi vaev ja rahutus **ning** rusuv eelaimus. (*A. H. Tammsaare.*)
4. Keegi ei sõitvat metsa **ega** linna, veskile **ega** sepile — küla olevat kui surnud. (*M. Metsanurk.*)
5. Sepameister Rein valvas ühtaegu **nii** mure **kui** ka rahuldustundega oma polte ja plokke. (*A. Hint.*)
6. Lauseõpetus **ehk** süntaks käsitleb lausete liike ja lauseliikmeid.

Sidesõnade **kuid**, **aga**, **vaid** ette pannakse koondlauses alati koma. Näit.

1. Ilm on päikesepaisteline, **kuid** külm.
2. Õhk oli vaikne, **aga** kuidagi karge, jahedavõitu.
3. Ta ärgu tulgu, **vaid** saatku kiri.

Kui korduvad lauseliikmed moodustavad lause lõpul asetseva loetelu, pannakse selle ette **koolon**.

Kui loetelu asetseb lause algul ja sellele järgneb kokkuvõttev sõna, nagu *kõik*, *need*, *miski*, *keegi*, *see*, *ükski* jne., siis pannakse loetelu järele **mõttekriips**. Näit.

1. Kohal olid kõik: saadiku-	Saadikukandidaat, agitaatorid ja valijad — kõik olid kohal.
2. Eesti NSV suuremad jõed on järgmised: Emajõgi, Pärnu jõgi, Narva jõgi ja Kasari jõgi.	Emajõgi, Pärnu jõgi, Narva jõgi ja Kasari jõgi — need on Eesti NSV suuremad jõed.

Märkus. Kui korduvad lauseliikmed ei esine loeteluna, s. t. pole kokkuvõtvat sõna, siis ei tarvitata koolonit ega mõttekriipsu.

Näit: *Meie kolhoosi aias kasvab õuna-, pürni- ja ploomipuid. Õuna-, pürni- ja ploomipuid kasvab meie kolhoosi aias.*

Kokkuvõtivate sõnadena enne loetelu esinevad harilikult sõnad *järgmised* ja *kõik*.

Kokkuvõte kirjavahemärkide kohta koondlauses.

Koma	Koolon	Mõttekriips
Korduvate lause- liikmete vahel, kui pole sidesõnu <i>ja</i> , <i>ning</i> , <i>ega</i> , <i>ehk</i> , <i>või</i> , <i>kui ka</i> . Näit. <i>Konve-</i> <i>rentsist võttis osa</i> <i>kirjanikke, tead-</i> <i>lasi ja kunstnik-</i> <i>ke.</i>	Korduvad lause- liikmed on esitatud loeteluna lause lõpul. Näit. <i>Eesti NSV suu-</i> <i>remad linnad on järg-</i> <i>mised: Tallinn,</i> <i>Tartu, Pärnu,</i> <i>Narva, Kohtla-</i> <i>Järve, Rakvere</i> <i>ja Viljandi.</i>	Korduvad lause- liikmed on esitatud loeteluna lause algul ja neile järgneb kok- kuvõttev sõna. Näit. <i>Õpilased, õpe-</i> <i>tajad, õppeala-</i> <i>juhataja, direk-</i> <i>tor — kõik olid tul-</i> <i>nud suusakrossile.</i>

Kui täiendid näitavad üht ja sama tunnust, näit. värvust, suu-
rust jne., või teine täpsustab esimest, siis eraldatakse nad **komaga**,
muil juhtumel mitte. Näit.

Koma esineb	Koma puudub
<i>Lembi luges eesti-, vene-</i> <i>ja isegi saksakeelseid</i> <i>raamatuid</i> (kõik täiendid väl- jendavad keelt). <i>Asuti suurde, kuuekor-</i> <i>ruselisse majja</i> (viimane täiend täpsustab esimest).	<i>Lembi luges suurt toreda-</i> <i>kõitelist venekeelset</i> <i>raamatut</i> (esimene täiend näitab suurust, teine — väli- must, kolmas — keelt). <i>Asuti suurde mugavasse</i> <i>tuppa</i> (kumbki täiend näitab eri omadust).

Kui määrused näitavad ühesugust kohta, aega jne., siis eral-
datakse nad **komaga**, muil juhtumel mitte. Näit.

Koma esineb	Koma puudub
<i>Õpetajad käisid suvel ekskur-</i> <i>siooniga Moskvas, Le-</i> <i>ningradis ja Kiievis</i> (kõik määrused näitavad linna).	<i>Jõudsiime Moskvasse 15.</i> <i>augustil hommikul</i> <i>vara</i> (esimene määrus näi- tab kohta, teine kuupäeva, kolmas päevaega).

Koma esineb	Koma puudub
<i>Koolipidu on teisipäeval, 19. märtsil (määrused näitavat üht ja sama aega).</i>	<i>Koolipidu on teisipäeval kell 7 õhtul (määrused näitavad eri aega).</i>

Vt. tööjuhendit nr. 21 (lk. 158).

Harjutus 172. Kas üttega, koond- või tavaline lause?

1. Küll pidul sai nalja ja naeru. 2. Poisid toogu suusad kaasa. 3. Merel möllas tuul ja maru. 4. Kõnele, Aadu, valjemini! 5. Küll seal joosti ja müراتi! 6. Kinos on täna huvitav film. 7. See film on õpetlik ning põnev. 8. Teile, tublid võitlejad, kuulub meie tänu. 9. Oodo ja Tarapita pistis võidu värava poole jooksmas. 10. Oodost sai Jaanuse vihavaenlane. 11. Lugesime raamatuid ja ajakirju. 12. Poisid, kas te ka ajakirju ja ajalehti loete? 13. Mare, kas sa eile suusatamas käisid? 14. Hiljem käisime Tartus ja Pärnus.

Harjutus 173. Moodusta lauseid, milles korduvate alustena esineksid järgmised sõnad:

ema, tütar; isa, ema, poeg; kuused, männid, kased; Emajõgi, Narva jõgi, Pärnu jõgi, Kasari jõgi; Moskva, Leningrad, Kiiev, Odessa; Aino, Maire, Kersti, Katrin.

Näidis. *Emajõgi ja tütar töötavad aias. Ei isa, ema ega poega olnud üalgi haiged.*

Harjutus 174. Moodusta lauseid, milles korduvate öeldistena koos laienditega esineksid sõnad:

laulma, mängima, tantsima; kirjutama, joonistama; uisutama, suusatama, kelgutama; kaevama, istutama, tegema; kündma, äestama, külvama; sõitma, külastama, tutvuma, vaatlema.

Näidis. *Ekskursandid sõitsid Tallinna, külastasid kunstinäitust, tutvusid linnaga ja vaatasid uusehitusi.*

Harjutus 175. Kasuta koondlauses korduvate sihitistena järgnevaid sõnu, pannes nende vahele eri sidesõnad:

raamatud, ajakirjad; puid, põõsaid, lilli; jõgesid, järvi, mägesid; kurgi, hanesid, luiki; eesti, vene ja inglise keelt.

Näidis. *Remondimehed ei parandanud põrandaid ega seinu, vaid lagesid.*

Harjutus 176. Moodusta koondlauseid, kus esineksid: *männid, kuused, kased* — alustena; *järvi, jõgesid, ojasid* — sihitistena; *põllul, aias* — kohamäärustena; *suvel, talvel* — ajamäärustena; *raske, huvitav* — öeldistäidete ja täienditena.

Harjutus 177. Pane vajalikud kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Koma koondlause*.

1. Värskete seinte vahel valati masinate ja tööpinkide aluseid seati keskkütet katlaid ahje ääse alaseid. (*J. Madarik.*) 2. Söögi-toa uhke puhvetkapi otsast vaatas terve kari kõiksuguseid tarbe-riistu: hõõvleid saage peitleid ja valmistegemata rangipuud. (*E. Särgava.*) 3. Nad olid võidelnud neljakümne esimesel aastal hävituspataljonides töölispolkudes miilitsas ja nüüd demobiliseeritud. (*E. Männik.*) 4. Ja ka siis oli ta voodi ümbrus üle kuhjatud raamatute ajalehtede täiskirjutatud paberilipakatega. (*E. Männik.*) 5. Ants seisis üsna hooletult peaaegu väljakutsuvalt määratud töömüts uljalt kuklas lõug ette tõstetud ja silmad pilukil. (*J. Madarik.*) 6. Külml sillutas järved jõed mered ja rabad. 7. Käsk helises nagu keel külmas õhus jooksis suust suhu rühmast rühma roodust roodu. (*E. Männik.*) 8. Saalis võidi koosolekuid pidada etendust lavastada lauluharjutusi korraldada. (*J. Madarik.*) 9. Tuul peksis vastu nägu paiskas lumelörtsi silmi rebis sinelihõlmu ning kisen-das tühjadel põdudel. (*E. Männik.*) 10. Nii direktor ise kui ka tema asetäitja ja külaline olid ilmunud ehitusplatsile.

Harjutus 178. Kasuta loeteluna järgnevaid sõnu a) lause algul ja b) lause lõpul:

puud, põõsad, lilled, rohi; õpilased, õpetajad, lastevanemad, kooliteenijad; Tallinn, Narva, Kohtla-Järve, Rakvere, Haapsalu, Paide; Saaremaa, Hiiumaa, Muhu, Vormsi; roosid, liiliad, gladioolid, nelgid, tulbid, nartsissid.

N ä i d i s. *Meie kooli aias kasvavad järgmised lilled: roosid, liiliad, gladioolid ja tulbid. Roosid, liiliad, nelgid ja tulbid — need lilled kasvavad meie kooli aias.*

Harjutus 179. Pane vajalikud kirjavahemärgid ja tõmba loetelule joon alla. Pealkirjaks: *Koondlause*.

1. Lauseliikmed on järgmised alus öeldis öeldistäide sihitis määrus ja täiend. 2. Kas mina või sina üks meist peab tegema ettekande pioneeritööst meie koolis. 3. Kirjandusteoseid on kol-

mesuguseid lüürilisi eepilisi ja dramaatilisi. 4. Ei kibe töö ega vastaste kallaletungid rasked õnnetused ega kaotused miski ei suutnud kõigutada mehe raudset kindlust ega terasest tahet. 5. Nii kodus kui ka koolis nii töö kui ka puhkuse ajal igal pool ja alati oli kommunistlike noorte organisaator rõõmsameelne ja lahke. 6. Koolipeo kavas oli Eesti NSV rahvakunstniku G. Ernesaksa laule ja O. Lutsu näidend «Kapsapea» deklamatsioone rahvatantse ja vabaharjutusi. 7. Metsas luhal aasal ja põllul igal pool säras ja helises kevad. 8. Gorki oskas vaadata maailma looduse ilu inimnägude ilmekust kommete erinevusi iseloomu-
jooni kõike mida «ei näe ükskõiksed silmad». 9. Meil harrastavad sportlikud mängud on järgmised jalgpall jäähoki korvpall ja võrkpall. 10. Fosforiit paas põlevkivi marmor need on Eesti NSV maavarad.

Harjutus 180. Eralda täiendid ja määrused tarviduse korral komaga. Pealkirjaks: *Täiendid ja määrused koondlauses.*

1. Kutsikas näitas oma pisikesi valgeid hambaid. 2. Tüdrukesel oli seljas punaste valgete ja roheliste triipudega seelik. 3. Isa jõudis koju neljapäeval 20. detsembril. 4. Ema tuli Tallinnast tagasi esmaspäeval kell 3 päeval. 5. Suures soojas ruumis töötas hulk õpilasi. 6. Vanake istus suures mugavas tugitoolis. 7. Matkajate ees avanes suur kümnete kilomeetrite laiune lagendik. 8. Klassiorganisaatoril oli seljas uus kirju kleit ja villane kootud jakk. 9. Ehitusplatsile veeti punaseid kollaseid ja valgeid kive. 10. Käisime suvel Pärnus Viljandis Paides ja Türil. 11. Õde elab Viljandis Jakobsoni tänavas nr. 129. 12. Ka mere sügavas pimedas põhjas elutseb loomi. 13. Mina, Andres Reinu p. Vapper, olen sündinud Eesti NSV-s Viljandi linnas 25. aprillil 1948. a.

Harjutus 181. Kas antud laused on üttega, lisandiga, koondvõi tavalised laused?

1. Metsast ja järvelt kostis hüüdeid ja laulu. 2. Jaan, minu vend, käib II klassis. 3. Jaani, minu venna jalgratas on katki. 4. Riina ja Mari, olge tänaval ettevaatlikud! 5. Riina ja Mari läksid üle täna. 6. Riina läks Marile külla. 7. Riina, mine Marile külla! 8. Riina kutsus Mari endale külla. 9. Riina ja Mari, tulge koju!

Töövihikust «Kirjavahemärgid» § 10—17.

VII. VÄLJAJÄTTELISED JA KATKELISED LAUSED.

22. Sageli jäetakse lühema väljenduse saavutamisel lausest öeldis üksi või koos mõne teise lauseliikmega ära. Sellist lauset, millest öeldis on välja jäetud, nimetakse väljajätteliseks lauseks. Näit.

Kivi kohal peate ohkama: jõenupust neitsi, vähist mees (= jõenupust saagu neitsi, vähist mees). (Fr. R. Kreutzwald.) *Enne lehm, siis seapõrsas; enne kana kõõrutama, siis kukk laulma.* (A. H. Tammsaare.) *Hästi tehtud! Tubli mees! Enam valgust! Ja juba pime! Lapsed, tupp! Oi nalja! Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas? Head õhtut!* (= soovin sulle head õhtut).

Väljajätteliste lausete hulka kuuluvad ka pealkirjad ja allkirjad, aadressid, telegrammid, sildid, mõned mõistatused, vanasõnad ja kõnekäänud.

Näit. «Mahtra sõda». Tervitusega, P. Vaher. Tallinn, Metsa 5, sm. K. Rand. Liha — Kala. Nõupidamine homme kell 5 Pärn. Mees meeleta, hobu jaluta?

Suulises väljenduses esineb sageli katkelisi lauseid, mis on tingitud mõtte katkemisest. Katkelisust märgitakse kirjas mõttepunktidega. Näit.

Küllap näis ... kui muidu ei karda ... (A. H. Tammsaare.) *«Või Schiller või Goethe ... ühe sõnaga ... üks tähtis kujud ...» korrutas emand edasi.* (E. Särgava.) *Ta vahib ja vahib ega mõista meile seletust anda ... vahib ...* (J. Liiv.)

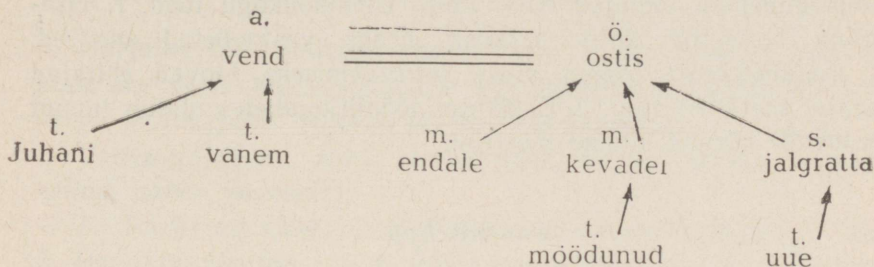
VIII. LIHTLAUSE ANALÜÜS.

Lauseõpetuse reegleid ei saa kasutada ilma lauseanalüüsi oskusega, s. t. me peame lauseliikmed ära tundma, selleks et rakendada nende kohta käivaid keeleseadusi.

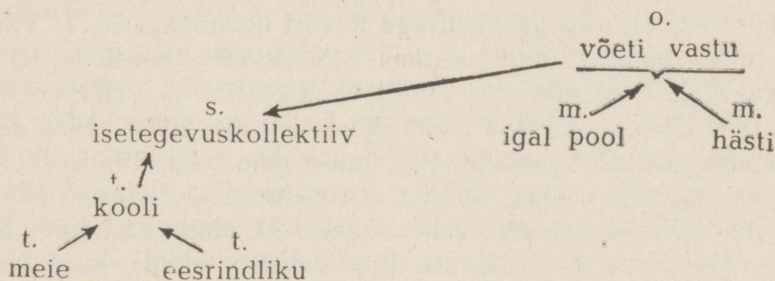
Lause analüüsimisel määratakse kõigepealt öeldis, siis alus, kui see on olemas. Pärast öeldise ja aluse leidmist tehakse kindlaks öeldise ja aluse seos teiste lauseliikmetega ning määratakse põhisõnast lähtuvate küsimuste varal, millise lauseliik-

mega on tegemist. Kõige otstarbekam on seda teostada skeemi abil.

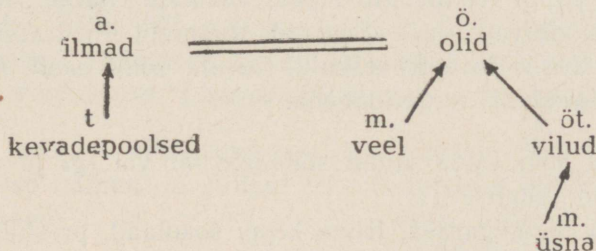
Näit. 1) *Juhani vanem vend ostis endale möödunud kevadel uue jalgratta.*

2) *Meie eesrindliku kooli isetegevuskollektiiv võeti igal pool hästi vastu.*

3) *Kevadepoolsed ilmad olid veel üsna vilud.*

Vt. tööjuhendit nr. 22 (lk. 159).

Harjutus 182. Analüüsi laused. Kummagi harjutuse kolmest esimesest lausest tee skeem. Pealkirjaks: *Lauseanalüüs*.

A. 1. Sügisepoolsed ilmad olid karged. 2. Loodus tekitas tööinimestele raskusi. 3. Sügisene hooaeg oli juba ammu alanud. 4. Kinode reklaamid särasid elektrituledes. 5. Ainult üksikute autode vurin segas rahu. 6. Suure tähelepanuga jälgivad kõik Nõukogudemaa töötajad NSV Liidu Ülemnõukogu tööd. 7. Osakonna kollektiiv kiitis palavalt heaks vastuvõetud otsused. 8. Raudbetoonist tammi aluse tugevdamiseks taovad ehitajad maasse metallist vaiu. 9. Üksikutes tööpiirkondades ulatub tammi muldvalli kõrgus kümne meetrini.

Punane lipp.

Sidesõnade peale märgi ss. (= sidesõna).

B. Punane värv on ammu saanud revolutsioonilise võitluse sümboliks. Esmakordselt heiskasid punase lipu pariislased 1792. a. 1871. a. sündis punase revolutsioonilipu all Pariisi Kommuun. Ebavõrdses võitluses kaotasid aga Pariisi kommunaarid... Vaenlane piiras ümber viimase barrikaadi Pariisi tänavail. Sellel lehvis punane lipp. Seal olid elus ainult vana tööline ja väike poisike. Vaenlane lähenes. Tööline andis lipu poisile ja ütles: «Hoi seda nagu oma elu!» Poiss mähkis lipu ümber oma keha. Siis jooksis ta kuulide saju all mööda tänavat. Ta pääses... Punase lipu all aga jätkasid võitlust kõik rahva õnne eest võitlejad kogu maailmas. Oktoobris 1917 lõi see lipp vabalt lehvima kogu meie maa kohal.

Harjutus 183. Mis lauseliige on sõna *raamat* järgnevais lauseis.

Raamat pandi riulile. Aino pani raamatu riulile. Selles raamatus on huvitavad illustratsioonid. Raamatu illustratsioonid on huvitavad. Nende lausete eeskujul kasuta sõnu *vend, kuub, silmad, näärikuusk* eri lauseliikmena.

Harjutus 184. Liida antud sõnadele *-ki* või *-gi* ja moodusta neist lauseid (suuliselt):

leib, latv, šeff, garaaž, lehm, kepp, šokolaad, presiidium, zooloog, delegaat, virtuoos, alkohol, tahm, kabinet, vihm, laud, laul, dušš, geograaf, kompvek.

Harjutus 185. Moodusta ainsuse osastav, mitmuse omastav ja osastav järgnevaist sõnadest:

villane vaip, see hektar, pruun auto, väike eesel, vana kord, raske hetk, kõik see, tundmatu kolhoosnik, kiire teade, mitu maja, vana onu, vilets onn, mure, korsten, kombainer, sõber, hinne, juus, pähkel, peenar, minut, raadio, suvi.

Harjutus 186. Punktiiri asemele vali antud sõnadest sobiv ja pane see vastavalt kas ainsuse või mitmuse osastavasse käändesse. Pealkirjaks: *Ainsuse ja mitmuse osastav.*

Valitavad sõnad: *ränk, relvad, pärn, suhkur, korsten, vanker, kellad, paber, pensionär.*

1. Toosis oli vähe 2. Kevadel oli sovhoosis palju töid.
3. Tee ääres kasvas 4. Sõjas kasutatakse 5. Kellassepp puhastab
6. Kolhoosi sepp parandab 7. Vabrikule tehakse uut 8. Palju oli tulnud 1. mai aktusele. 9. Kirjade jaoks on tarvis

Harjutus 187. Pane sulgudes olev sõna õigesse vormi.

1. Õie hoidis oma (abitu) õekest. 2. Kas tunnete (kutsutud) noormeest? 3. Ats lohutas oma (kahvatu) naabrit. 4. Toda (haritud) neiut pole ammu enam näha. 5. (Kõik) nende tegusid tuleb karmilt arvustada. 6. (Kirjutatu) parandades mõtleme vigade üle järele. 7. Priidu mäletas oma (kadunud) isa. 8. Kordasime (õpitu). 9. Pöördusime tagasi (tulnud) teed. 10. Ta kuulas jõe (lakkamatu) vulinat. 11. Pühkisime kokku (langenud) lehti. 12. Teil tuleb õppida ja saada (haritud) inimeseks. 13. Külaline tahtis näha (kõik) Pärnu vaatamisväärsusi. 14. Korstna (must) otsale sadas valge katus peale.

Harjutus 188. Vali parempoolsest tulbast punktiiri asemele sobivad sõnad, pane need õigesse käändesse ning eralda komaga, kui vaja. Pealkirjaks: *Lisandi ühildumine ja kirjavahemärgid.*

1. Aime loeb ... «Pioneer».	romaan «Tuuline rand»
2. Kas oled näinud ... Antsu?	aurulaev «Pobeda»
3. Ema luges ...	meie pealinna parim hotell «Moskva»
4. Sõitsime ... üle väina.	õeksed Pihlakad
5. Külalised Indoneesiast peatusid ...	kino «Pioneer»

6. ... etendub film «Noorus».	tädi Agnes
7. Sain paki ... Leidalt.	vend
8. ... R. Sirgelt ilmus uus romaan.	oma õde
9. Jutustage midagi ...	ajakiri
10. Kas olete ... kirja saanud?	tuntud kirjanik

Harjutus 189. Pane sihtis õigesse käändesse ja anna vastav seletus.

1. Vennad ehtasid (uus maja). 2. Kutsuge (sõber) külla!
 3. Laps jõi (soe piim). 4. (Piim) valati lüpsikust kaussi. 5. Valage (see piim) mannergusse! 6. Hobune sööb (heinad). 7. Kass pistis (hiir) nahka. 8. Käsi tal (toit) lauale panna. 9. Peeter tegi (uus ettepanek). 10. Tüdrukuke kinkis emale naistepäevaks (lilled).
 11. Isal oli mõte võtta endale (puhkus) mais. 12. See teos sisaldab (kõik tarvilised andmed). 13. Majale ei tehtud (uus korsten).

Harjutus 190. Leia punktiiri asemele parempoolsest tulbast õiged sõnad ja pane koma, kuhu vaja.

1. Tammsaare romaani ... sünd-	A. Kitzbergi jutustuses
mustik on haarav.	
2. Kuulasime G. Ernesaksa oope-	«Ainult unistus»
rit.	
3. «Veli Hennus» ... pilgatakse	J. Tamm oma ballaadis
kodanlust.	
4. Kas olete näinud «Pisuhända»	eesti rahvajutu
...?	
5. Käisime «Vanemuise» teatris	«Kõrboja peremees»
Boris Kõrveri operetti ... vaa-	
tamas.	
6. Kõnelesime soome eeposest ...	E. Vilde komöödiat
7. ... eesti muusikalist komöödiat	«Tormide rand»
on etendatud nii Tartus kui ka	
Tallinnas.	
8. Õppisime pähe «Lauliku lapse-	«Kalevala»
põlve» ...	
9. ... «Odavad orjad» käsitleb	meie tuntud rahvalaulu
rikka talupoja ahnust.	
10. «Kullaketrajate» ... aineil on	«Rummu Jüri»
loodud ballett.	

Harjutus 191. Jaga tekst lauseteks ja pane nende lõppu puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Lause lõpumärk*.

Maas magas pisike pikergune lilleseeme juba tungis sealt esile peenike idu aga ümberolev muld oli alles külm

Kasva ja saa ilusaks mühas mets uhkesti ja käredesti aga taim ei kasvanud

Kas sa ei tahagi kasvada kädistas harakas omakorda ja hakkas väetikesega taplema aga ehk ta küll pisikese kõrvad täis riidles, ei hakanud eoke sellegipärast paisuma

Ah, sa hakkad vastu oota, küll ma sind õpetan hüüdis tuul ja vintsutas väetikest rängasti oma külmade hõlmadega — nii rängasti, et vaene väike taimeke selle kätte oli suremas

Väikseke, kas nad sulle kurja teevad küsis päike osavõtlikult ning soojendas seemet ja ümbritsevat mulda oma kiirtega

Ja näe taim virgus, tärkas ning sellest kasvas kaunis ja healõhnaline lill

Harjutus 192. Pane sulgudes olev öeldis õigesse vormi olevikus (*o.*) või lihtminevikus (*m.*) Pealkirjaks: *Aluse ja öeldise ühildumine*.

1. Rühm sportlasi (sõitma *m.*) laagrisse. 2. Koolimaja akna all (kasvama *o.*) sirel ja vaher. 3. Kolm naist (tulema *m.*) rahvamaja poolt. 4. Puudelt (langema *m.*) palju lehti. 5. Teiste õpilaste seas (paistma *m.*) silma meie klassi õpilased. 6. Jalgpalliväljakule (tulema *o.*) ka Kusti ja Volli. 7. Salgake töölisi (võitlema *m.*) loodusjõudude vastu. 8. Kõik pioneerid (pidama *o.*) väga hästi õppima. 9. Kolhoosi kontoris (olema *m.*) veel esimees ja arvepidaja. 10. Karl, Paul ja minu vend (lõpetama *m.*) kooli mineval kevadel.

Harjutus 193. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse vormi. Pealkirjaks: *Täiendi ja lisandi ühildumine*.

1. Hästi (õpitud) luuletusi ei unustata iialgi. 2. Jõudsime koju ilma (suur) vaevata. 3. Tädi asus elama (uus) majasse. 4. (Tark) koertel on targad silmad. 5. Atsi (vend) Maidul on uus mootor-ratas. 6. Poisid lugesid uut (seinaleht «Tõrvik»). 7. Isa (vana) kasukale pandi uus krae. 8. (Õpetaja) Leiusel on suur raamatukogu. 9. Vaatlesime (kogutud) taimi. 10. Kas olete meie Kirjanike Liidu (häälkandja «Looming») lugenud? 11. Saatsin (oma onu) Arturile õnnitlustelegrammi.

Harjutus 194. Pane punktiiri asemele vajalik põhisõna või lisand (koos laienditega), mis eralda tarbe korral komaga. Pealkirjaks: *Lisand*.

1. «Kalevipoja» autor ... elas 44 aastat Võrus. 2. ... Pärnus on suviti palju puhkajaid. 3. A. Puškinilt ... on ilmunud palju huvitavaid jutustusi. 4. ... «Dubrovski» käsitleb suurmõisnike julmust ja omavoli. 5. Eesti NSV kõrgeim mägi ... on Haanja kõrgustikus. 6. ... meie lasteajalehes ilmus huvitav artikkel koolielust. 7. Küsige seda oma ... Augustilt. 8. Maimul ... on väike koerake. 9. Silmapaistev eesti kirjanik ... on kirjutanud suurromaani «Tõde ja õigus». 10. Eesti NSV pealinnas ... on palju uusi ehitusi.

Harjutus 195. Pane puuduvad komad. Pealkirjaks: *Lisandi ja ütte eraldamine*.

1. Oot, oot mehike ehk saame veel kokku. (*Fr. R. Kreutzwald.*)
2. Toomas kõva töömees püüdis peret kõigest jõust toita. (*E. Särgava.*)
3. Kümnendal märtsil kevadise pööripäeva õhtul kuulsid poisid, kuidas jõel keegi südantlõhestava häälega appi karjus. (*O. Luts.*)
4. Tere ka Koljat! (*E. Bornhöhe.*)
5. Ema kas sul siis on jahu? (*E. Vilde.*)
6. «Vaata ette laps mina olen majahoidja,» sõnas Kadakas. (*J. Liiv.*)
7. See on Hindreku õde Ann. (*E. Vilde.*)
8. Noh Alma tule võta kiri vastu! (*M. Metsanurk.*)
9. Mina sinu naise isa pean muutuma pealekaebajaks. (*A. Jakobson.*)
10. Kohtasime õues Liidet vennanaist. (*J. Kärner.*)
11. Teile aga õrnad õied ütlen südamest: tere tulemast! (*O. Luts.*)
12. Lapsuke mu lapsuke maga magusalt! Äiu hällis hellake viibi vagusalt! (*J. Tamm.*)
13. Kiirt ja Raja peretütart kui Paunvere elanikke tunneb kõstriemand juba ammu. (*O. Luts.*)

Harjutus 196. Muuda (suuliselt) öeldise isikulise tegumoe vorm umbisikulise tegumoe vormiks samas kõneviisis ja ajas.

1. Koer ei söö rohtu. 2. Muutke oma kodu ümbrus kauniks!
3. Anne pani vihikud ja raamatud portfelli. 4. Tööga loome küluse. 5. Jaan kirjutavat kirjandit. 6. Nemad naersid valjusti. 7. Ta ei loe raamatut. 8. Jaan ei müü lehma. 9. Andke lehmale juua. 10. Kevadel korraldame koolipeo. 11. Ära ava raamatut. 12. Rühm sammus kiiresti linna poole. 13. Ema õpetavat last lugema.

N ä i d i s. *Ema õpetavat last lugema. — Last õpetatavat lugema.*

Harjutus 197. Pane öeldis isikulise tegumoe käskivasse kõneviisi (*k.*) või umbisikulisse tegumoodi (*u.*), muutes vastavalt sihitise vormi. Tarviduse korral muuda ka sõnade järjekorda. Pealkirjaks: *Öeldis ja sihitis.*

1. Mehed tõmbavad (*k.*) paadi maale. 2. Teie panete (*k.*) portfelli lauale. 3. Õpilased korrastasid (*u.*) riuli. 4. Nad asetasiid (*u.*) ülemisele riulile kujukese. 5. Kadri ostab (*k.*) raamatu. 6. Ta võttis (*u.*) sahtlist vihiku. 7. Korrastasime (*u.*) spordiväljaku. 8. Vend õpetab (*k.*) mulle pillimängu selgeks. 9. Teie loete (*k.*) selle huvitava artikli läbi. 10. Jüta kudus (*k.*) endale kampsuni. 11. Traktor kündis (*u.*) põllu üles.

Näidis. *Traktor kündis põllu üles. — Põld künti üles.*

Harjutus 198. Kirjuta sulgudesse, millise lauseliikmena esineb sõrendatult trükitud sõna (t., m., s., öt.).

esimene sputnik ()	lõikab rukist ()
väga hästi ()	seisab rukki ääres ()
tegime kolm peenart ()	on lõpetanud kirjutamise ()
tohtu sügav ()	()
väike leek ()	on hoolas ()
hiline külvaja ()	oleme saavutanud tulemuse ()
suur saladus ()	()
kaunis pikk ()	tulemus on läbi proovitud ()
tohtu kivi ()	()
eriti suur ()	niisama raske ()
aktiivne abiline ()	niisama lihtsalt ()
tehase tööline ()	ehitav maja ()
noorsoo kasvatamine ()	oma haiguse tõttu ()
kõige valusamini ()	ostis palitu ()
läks ilusaks ()	ostis poisile ()
eriti mõjuvalt ()	ei leidnud sõpra ()
lapsel on nohu ()	ei leidnud jõe ääres ()
süütas lambi ()	hästi töötada ()
	on töökas ()

Harjutus 199. Jätka jutustust, tarvitades lihtlauseid.

Marjulkäik.

Enne koolitöö algust käisime marjul. Tõusime hommikul vara. Mets oli 20 km kaugel...

Harjutus 200. Kirjuta öeldises kriipsukese ees olev täht ühe- või kahekordselt. Analüüsi laused suuliselt.

1. Jõed ja järved tek—ivad madalates kohtades. 2. Ülesanne kip—ub keeruliseks minema. 3. Juba süt—ivad pioneeride lõkketuled. 4. Marjad rap—uvad korvis kokku. 5. Tõt—ake ruttu koolimajja. 6. Tumeda metsa kohal rip—uvad hallid pilved. 7. Käbi ei kuk—u kannust kaugele. 8. Koer tik—us tuppa. 9. Laevad huk—uvad suurtes tormides. 10. Nop—isime metsas marju. 11. Mõnikord sat—ub töösse viigu. 12. Hak—akem palli mängima.

Harjutus 201. Pane sulgudes olevad sõnad nimetavasse, omastavasse või osastavasse käändesse vastavalt sihitise reegleile. Pealkirjaks: *Täis- ja osasihitis.*

1. Kas teie unustasite (see pakk) siia? 2. Juhataja oli sunnitud (koosolek) lõpetama. 3. Meie rajoon oli (see saadik) valinud. 4. Kui ma koju jõudsin, kastis õde (lilled). 5. Sa pead koondusele (see kleit) selga panema. 6. Kavatseme teha (ekskursioon) Taevaskotta. 7. Kas võib (aken) sulgeda? 8. Anna (see õun) vennale! 9. See avaldas temale (suur mõju). 10. Ekskursandid tegid (rida ülesvõtteid). 11. Nad ei saanud (oma endised istekohad) tagasi. 12. (Toa uks) ei tule praegu lukustada. 13. Ma jutustan teile (üks lugu).

Harjutus 202. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid koondlauses.*

1. Hobune härg inimene kõik olid balti junkru silmas alles veel 19. sajandi teisel poolel üks ja seesama. (*E. Vilde.*) 2. Venemaa võõras võtab klaasi tõuseb püsti heidab kõrd otsekui nõuküsiva pilgu neiu Ärnja poole ja peab siis järgneva kõne. (*O. Luts.*) 3. Suurest perekonnast oli nüüd tervetena alles jäänud ainult kaks tema ise ja Hilja. (*J. Semper.*) 4. Umbrohu ja ohakatega kaetud põllud põletatud mõisate ja külade ahervaremed need olid maa-koha tähtsamad tundemärgid. (*E. Bornhöhe.*) 5. Kompsum on kinitused emale suur värvililleline rätik pikkade narmastega ja hõbedased sukavardad. (*O. Luts.*) 6. Tuba ait laut kõik tühjad. (*E. Vilde.*) 7. Vilksatas mööda halle hoonekesi pritsikuur magasi-ait, tilluke luitunud maja piletikassaga. (*J. Madarik.*) 8. Taskutesse põlledesse igale poole koguneb kraami. (*A. Kitzberg.*) 9. Isegi ta kehakuju oleks nagu nende sõnade kohase välimuse

omandanud pikk nõtkuv paindub igale mõjule allaandev siiski kõigele vaatamata endine Teo-Mikk. (A. H. Tammsaare.) 10. Ta nägu rind käed kõik olid juba luuks ja nahaks kuivanud. (E. Vilde.) 11. Siin tuleb teha kõike mis ette juhtub uksi aknaid lagesid põrandaid. (J. Madarik.)

Harjutus 203. Määra lauseliikmed.

Kevadkülv algab varsti. Kevadkülviga saame hakkama. Alustasime kevadkülv. Lõpetati kevadkülv. Kolhoos rajas aia. Kolhoosis on suur aed. Aed on suur. Koristasime seda aeda. Lapsed on aias.

Harjutus 204. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid lihtlauses.*

A. 1. Direktor alustas reisi Krimmi pühapäeval 1. augustil 1968 a k 2 hommikul 2. Hea raamat muusika päikesepaiste ja huvitav töö need on minu parimad sõbrad 3. Lehtinud metsades õitsvail aasadel lokkavail põldudel igal pool võttis meid vastu kevad 4. Kohtasin Kaarel Kruusimäge vana head sõpra Kõljalas Saaremaal 5. Peet Arukask meie uus naaber oli nobe nagu nirk 6. Ants Ants kuhu sa ometi jäid 7. «Mahtra sõda» E. Vilde romaan on ilmunud ka ungari keeles 8. Eesti rahva muinaskangelane Kalevipoeg oli tugeva jõuga 9. Teil seltsimehed on vaja korraldada sotsialistlik võistlus 10. Venelased ukrainlased eestlased ja teised NSV Liidus elavad rahvad töötavad kommunismi ülesehitamiseks

B. 1. Ma tänan teid seltsimehed kui sõpru kui nõukogude inimesi kui tublisid kaevureid 2. E. Vilde looming jaguneb kolme pealiiki romaanid lühijutud ja näidendid 3. Mängud vestlused raamatute lugemine need olid meie pioneeridele heaks ajaviiteks 4. Päikese ümber tiirlevad planeedid on Merkuur Veenus Maa Marss Jupiter Saturn Uraan ja Neptuun 5. Pioneerorganisatsioon arendab noortes häid iseloomuomadusi püsivust julgust iseloomukindlust algatusvõimet ja organiseerimisoskust 6. Raamatute lugemine uisutamine ja suusatamine need olid Lenini armastamad harrastused 7. Meie rahva tähtsal pidupäeval tervitan teid tublid pioneerid 8. Õpetajad teenistujad õpilased kõik võtsid osa demonstratsioonist 9. Millal teie pioneerid räägite koondusel sellest uuest raamatust 10. Kaupluse vaateaken oli dekoreeritud pik-

kade punaste kangastega 11. Vaateaknale olid asetatud ka mustad pruunid valged ja sinised kingad 12. Kuku sa kägu kuldalindu häälitsele hõbenokka

Harjutus 205. Nimeta puuduvad kirjavahemärgid.

A. Taaniel Lesta kuuekümne-aastane vanamees võtab liivi selga ja läheb jõe Pojapoeg jookseb tilpa-tilpa ühes ja lohistab määratud kotti järel kuhu püütud kalad sisse panna Vanamees võtab riided seljast ja läheb liiviga jõkke nõtkutab kallast sumerdab mütaga ja ajab jõe vee nii mudaseks et kole vaadata Pojapoeg vaatab kaldalt ja leiab et vanaisa pöörleb jões nagu valaskala Vanaisa on suur kalamees ja seda kalapüügiiriista ei olegi millega tema ümber ei mõista käia Ta paiskab endal habeme muda ja veekasve täis ja on nagu veejumal Viimaks tõstab liivi välja suur luts sees Ahhaa ikka sain su kätte ma olen sind ammugi püüdnud Säh poisu pane kotti ja vaata et ta välja ei tule ütleb ta libedat kala kaldale visates

B. Poisu paneb kala kotti ja vaatab mis vanaisa edasi teeb Teine jälle hõiskab vanaisa Säh pane kotti ja vaata et ta välja ei tule

Pojapoeg paneb sellegi kala kotti ja vaatab mis vanaisa nüüd teeb Natukese aja pärast uus luts käes Ja kõik ühesugused ilusad suured teised Neljanda lutsuga tuleb vanaisa jões välja ja läheb koti juurde vaatama palju neid õige on juba

Kotis pole ühtegi lutsu

Oh sa riivatu poisike hüüab vanaisa sa oled ta kotist välja lasknud ja mina püüan ikka ühte ja sedasama lutsu

(O. Luts.)

IX. LIITLAUSE.

1. Liitlause ja selle osad (osalaused).

23. See, kas lause on liht- või liitlause, sõltub eeskätt öeldiste arvust. Näit.

*Heino mängis viiulit nagu
noor kunstnik.*

*Vend õpetas teda muusikat
armastama.*

*Heino mängis viiulit, nagu
oleks ta noor kunstnik.*

*Vend oli see, kes õpetas
teda muusikat armastama.*

Kuuldud muusikapala meeldis kõigile.

Tasuja astus vanemate telki. Vanemad olid parajasti koos sõjanõu pidamas.

Muusikapala, mida me kuulsime, meeldis kõigile.

Kui Tasuja vanemate telki astus, olid need parajasti koos sõjanõu pidamas.

Esimeses tulbas on liht-, teises liitlaused. Lihtlauses on üks öeldis (välja arvatud korduvate öeldistega koondlause). Liitlauses on kaks või mitu öeldist. Liitlause osa, milles on öeldis, nimetatakse osalauseks.

Liitlause on kahest või mitmest osalausest koosnev lause.

Osalaused tunneme ära öeldisest: igal osalausel on oma öeldis. Osalaused on seotud sidesõnade, siduvate ase- ja määrsõnade või kõnetooni abil.

Osalausete vahel on **koma**, kui nad pole seotud sidesõnadega ja, ning, ega, või. Harvem on osalausete vahel koolon või semikoolon.

2. Osalausete järjestikune ja hõlmav asetuse.

Osalaused võivad asetseda järjestikku või hõlmavalt. Näit.

1. *Kummaski talus elati omaette, // nagu poleks teist talu väljamäel olemaski.*

2. *Kui matkajad mõne tunni olid puhunud, // tundsid nad liikmeis värsket jõudu, // nii et võisid teekonda jätkata.*

3. *Tasuja, kes seda tähele pani, pööras kähku pead.*

4. *Jaan tundis selle tugeva mehe vastu, kelle vanust ta kuidagi ei osanud arvata, / usaldust ja sõprust.*

Järjestikuse asetuse puhul on üks osalause teise järel; hõlmava asetuse puhul on üks osalause teise sees, s. t. aluse ja öeldise või mõnede teiste lauseliikmete vahel.

Järjestikused osalaused eraldatakse komaga, kui nende vahel pole sidesõna ja, ning, ega, või.

Hõlmatud osalause eraldatakse alati komadega.

Vt. tööjuhendit nr. 23 (lk. 159).

Harjutus 206. Teksti lugedes määra öeldised ning liht- ja liitlaused. Nimeta, mitmest osalausest koosneb iga liitlause.

Rändlindude lennukiirus.

Lindudel lennukiirus äratab üldse tähelepanu, kuid rännakul suureneb see veelgi tunduvalt. On kindlaks tehtud, et mustvaresed lendavad rännuteekonnal keskmiselt 140—160 km tunnis, pääsukesed ja pardid katavad kuni 120 km; piirpääsukesed saavutavad isegi üle 200 kilomeetrise tunni kiiruse. Seejuures võivad linnud kaua õhus püsida, 500—600 km ühtejärke, ilma puhkuseta. Kuid ekslik on arvata, nagu ruttaksid linnud alati sellise kiirusega. Seda teevad nad ainult ülemereteekonnal, kuna nad maa kohal märksa aeglasemalt lähevad ning puhkamiseks ja toitumiseks peatuvad.

Üksikute eranditega rändavad linnud üldse öösi. Parimaks lennuajaks olevat veel kuuvalged ööd.

Suuremal osal lindudest vältab sügisene rännak kuu ja kaks, kuna kevadine tagasilend on palju kiirem.

Harjutus 207. Kas liht- või liitlause?

1. Ole ise mees, siis peavad ka teised sind meheks. 2. Üks hädapäev ühendab rohkem kui mitu õnneaastat. 3. Laev hüpies laineil nagu pähkliskoor. 4. Laev hüples laineil, nagu oleks ta pähkliskoor. 5. Hiir hüppas ja kass kargas. 6. Ta polegi nii kuri, see laia lõuaga, tugeva jändriku kehaga must vanamees seal tolmupilve sees, tahmase ukse kõrval. 7. Meie tüdrukud olid nende suurte kodade, esikute, tubade ja palkonite koristamisest surmani väsinud ja vaevatud. 8. Kui päike tõusis, asusid poisid teele. 9. Nägin, et ta kardab. 10. Äsja avatud uksest tungis tuppa värsket hommikuõhku, lindude siristamist ja päikesepaistet. 11. Tundus, et ta alistub.

Harjutus 208. Antud lihtlauseist moodusta liitlaused, tarvita-des sidesõnu, siduvaid sõnu ja kirjavahemärke.

1. Oli kuum ilm. Kõigil oli palav. 2. Kalurid jõudsid randa. Oli kesköö. 3. Öhtul oli pime ja vilu. Minda parki jalutama. 4. Aadu oli kibe töömees. Ta sai töö varem valmis. 5. Pioneer õpib hästi. Ta täidab sellega oma kohustuse kodumaa ees. 6. Tee koolimajja polnud kuigi pikk. Malle oli poole tunni pärast kohal. 7. Kooliaias eraldati maa-ala. Õpilased istutasid sinna ravimtaimi.

Näidis. Oli kuum ilm. Kõigil oli palav. — a) *Oli kuum ilm, sellepärast oli kõigil palav.* b) *Kõigil oli palav, sellepärast et oli kuum ilm.*

Harjutus 209. Vasakpoolses tulbas antud lause või lauseosa juurde vali parempoolsest tulbast sobiv jätk, nimeta öeldised ja lause liik (liht- või liitlause). Osalauseste vahele pane koma.

1. Ei kestnud kaua	ehkki ta teiste arvates kunagi oma pead mõtetega ei vaeva. kui täna selles videvikus.
2. Sepp Villu esivanemad olid ikka esimeste seas olnud	kajasid metsad jälle kirvehoopidest.
3. Kulno on täna sügavas mõttes	kui matkateele asudes paunas rohupudel ei puudu.
4. Poega nähes jäi ta seisma	kuni karminäoline metsaott lõpuks lamama jäi.
5. Pühade ajal saabus telegramm	kui tiigi vagusail kallastel suurepärase elu tekkis.
6. Aga nüüd tundsid nad äkki	nagu oleksid ainult nemad kahekesi klassis, kes Linalakast midagi aru saavad.
7. Nii ilusana polnud ta teda veel kunagi näinud	ilma et sõnagi oleks lausunud. kes ennast ristiusust puhtaks pesid, niipea kui ristijad selja pöörasid.
8. Nii võideldi	mis pani imelikult kihama kogu maja.
9. Niipea kui lumi oli läinud	
10. On hea	

Harjutus 210. Jätka antud lauseid, nii et saaksid kord liht-, kord liitlause. Öeldisele tõmba kaks joont ja alusele üks joon alla. Pealkirjaks: *Liht- ja liitlauseste moodustamine.*

1. Päike paistis... 2. Kevad tuli... 3. Ilmusid rändlinnud... 4. Rohi tärkas... 5. Traktorid sõitsid välja... 6. Lapsed rõõmistasid...

Näidis. Päike paistis... a) Päike paistis iga päevaga üha soojemalt (liitlause). b) Päike paistis soojalt ja lumi sulas. Päike paistis üha soojemalt, nii et lumi kiiresti sulas (liitlauseid).

Harjutus 211. Loe osalauseid järjestikku.

1. See poiss, kes lipu leiab, ongi võitja. 2. Ühel hommikul; kui uksest välja astusin, sõitis «Volga» trepi ette. 3. Need tüdrukud, kes praegu seinalehte loevad, on meie klassi õpilased. 4. Tõusime varakult, kui kõik alles magasid, ja ruttasime järve äärde. 5. Järve kallastelt, mis olid kastest märjad, tõusis udu. 6. Öhtul, kui kõik juba magasid, koputas keegi uksele. 7. Meremees, kel kompass puudub, ärgu merele mingu. 8. Kas sa raamatut, millest sulle kõnelesin, oled juba lugenud? 9. Õde jutustas Matist, kes laeval teenis, huvitavaid lugusid. 10. See malepartii, mille poisid praegu lõpetasid, oli väga huvitav.

Näidis. *Võitja ongi see poiss, kes lipu leiab.*

Harjutus 212. Aseta parempoolses tulbas antud osalause vasakpoolsesse selle sõna kõrvale, mille juurde ta kuulub, ja eralda komadega.

1. Ühel hommikul asusime matkateele.	kui päike oli tõusnud
2. Minu sõber oskab juba ukraina keelt.	kes mõne aja on Kiievis elanud
3. Teisel pool järve olid avarad kolhoosipõllud.	kuhu nad nüüd sõudsid
4. Kooliaed on kauniks muutunud.	kus kevadel varakult tööd alustasime
5. Kõik see nõudis palju hoolt.	mis on saavutatud
6. Igale õpilasele määrati kindlad ülesanded.	kes oli aiatööst huvitatud
7. Päeval sadas lund.	mil agronoom kohale jõudis
8. Igal pool näed uue elu võrseid.	kuhu sa vaatad
9. Sellest ajast saadik algas Indrekul karjas hea põli.	kui Andres tööle pandi
10. Pärast tunde on aknad avatud.	kui ruume puhastame

Harjutus 213. Kirjuta punktiiri asemele sobiv osalause ja eralda komadega. Õeldisele tõмба kaks joont alla.

1. See töö... oli väga huvitav. 2. Päeval... lahkus ta linnast. 3. Reispäevik... on paljude joonistustega illustreeritud. 4. Homme

hommikul ... läheme õngitsema. 5. Sportlastele ... anti auhinnad kätte. 6. Meie ülesandeks on klass ... edukalt lõpetada. 7. Poiss ... muheles heameelest. 8. Keegi ... tuli uksest. 9. Kevadel ... töötasime kolhoosis. 10. Tasu ... oli hea.

Töövihikust «Kirjavahemärgid» § 18—39.

Harjutus 214. Kirjuta kriipsu ees olev kaashäälik ühe- või kahekordselt ning põhjenda vastava reeglga.

Küm—nes, hüp—lema, hak—ake, kep—ki, kul—lane, lin—lane, lep—lik, ehk—i, kon—gi, kirs—ide, vals—, lak—king, tõrs—i, sims—il, hom—ne, šef—lus, ettevõt—lik, kal—dad, võrk—iik, lõp—lik, vaik—us, siin—e.

Harjutus 215. Kriipsukese puhul kirjuta eelnev täht ühe-, kahe- või kolmekordselt, = asemele *k* või *g*.

Hom—ne, pall=i, värš—e, kep—ki, hoov=i, kirs—ki, mäs—lev, lehm=i, lin—lane, pik—silm, leib=i, liht—elegramm, kas—lane, garaaž=i, sal—gi, selg=i, latv=i, kabinet—, harf—i, telegraaf=i, siin—e, püt—jas, õhk—ond, tass=i, grandioos—ed, puls—ki, printses—lik, tšehh=i, metal—ne, fajans—, ahv=i, hom—seks, vask=i, modern—e, puls—tuma, ren—jas.

Harjutus 216. Määra tegusõna käändelised ja pöördelised vormid.

«Pea kinni, Ivo!» muristas korraga ta selja taga üks hää, mis vapra mehe värisema pani. Ta andis hobusele kannuseid.

«Pea kinni, jänespüks!» hüüdis Gabriel talle järele kihutades. «Sa ei pääse minu käest, sest mul on parem hobune. Ma pistan sulle mõõga kuklasse, kui sa vastu ei hakka.»

Ivo pööras järsku hobuse ümber ja seisatas.

«Mis sa minust tahad?» urises ta läbi hammaste.

«Ma toon sulle terviseid teisest maailmast, kus üht meist täna oodatakse,» vastas Gabriel. «Valmista end teele, sest kord võib niisama hästi sinu kui minu kätte tulla.»

«Ma ei taha sinuga võidelda, sest sa ei ole inimene, sa oled tont!»

«Kas mäletad veel, kuidas ma tondiks sain?» naeris Gabriel mõrult. «Kuidas see lugu oli? Kas ma põgenesin või langesin ausas kahevõitluses sinu käe läbi, nagu sa Agnes von Mönnikhusenile oled ütelnud?»

«Kust sa seda tead?»

«See on ju tontide eesõigus, et nad igasse kohta sisse pääsevad...»

(E. Bornhöhe.)

Harjutus 217. Pane sulgudes olevad sõnad mitmuse osastavasse ja aseta puuduvad kirjavahemärgid.

1. (Pott kauss taldrik lusikas nuga) ja (kahvel) oli kaupluses suures valikus 2. Nõukogudemaal on palju (suur mets veerikas jõgi kõrge mägi) ja (avar stepp) 3. Läbisime (mitmed metsatukad) kus kasvas (kuusk määnd kask pärn lepp ja paju) 4. Vaatlesime (album) milles oli palju (pilt) 5. Nägime oma matkal (küps vili vaikne järv ja lai luht) 6. Sadamas seisis hulk (laev) mis tõid meie linnale (kaup) 7. (Oder rukis ja kaer) neid on meil nüüd külluses 8. Loomaaias nägime palju huvitavaid loomi (näotu pikakoivaline kühmiksiga salalik šaakal pikakaelaline kaelkirjak tore jaanalind triibuline sebra nõtkes gasell ja uhke põder) 9. (Ümarik pliiats sulg vihik ja joonistusplokk) kõike seda osteti kauplusest 10. Puuviljakaupluses oli müüa järgmisi puuvilju (õun päkel sidrun ja apelsin) 11. Küllastasime ekskursioonil ka (teater muuseum kino ja lasteaed) 12. Nägime (kurg luik ja hani) lõunast saabumas

Harjutus 218. Tarvita õiget vormi.

1. Seekord (sõitis, sõitsid) linna elektriijaama direktor ja peamehhaanik. 2. Kakssteist tuli jagada (kolm). 3. Kolhoosirahvas (läks, läksid) rahvamajja. 4. Osa tütarlapsi (jäi, jäid) seinalehte kirjutama. 5. Kümme meie kolhoosi neidu (sõidab, sõidavad) Riiga. 6. Jutustaja kirjeldas (need sündmused) suure tõepärasusega. 7. Sellisel juhul (tuleb, tulevad) võistlused lõpetada. 8. Vead (tulevad, tuleb) parandada. 9. Meie klassi (juhataja) Reinmetsal on täna sünnipäev. 10. Ärge olge kadedad (teised inimesed)! 11. Seina ääres (asetsevad, asetseb) kapp ja riiul. 12. Kas sõjaväkke läinud (vend) Tõnult on kirja tulnud? 13. Kohtasime oma (tuttav). 14. Mõnedele poistele (tuleksid, tuleks) anda uued teemad. 15. Kihnu saarele sõitsime (mootorpaat «Neptuun»). 16. (Õpilane) Katri Kaldnal oli kõige parem kirjand.

3. Sidesõnad ja siduvad ase- ning määrsõnad liitlauses.

24. Lauseid seovad harilikult

- a) **sidesõnad**, näit. *ja, ning, kui, et, aga, vaid, nagu, ehkki, kuni* jt. (lihtsidesõnad); *sest et, sellepärast et, sellal kui, enne kui* jt. (ühendsidesõnad);
- b) **siduvad asesõnad**, näit. *kes, mis, kelle, mille, milline* jt.;
- c) **siduvad määrsõnad**, näit. *kus, kuhu, millal, kuidas, kunas* jt.
- Aga ja vaid** ette koma ei panda, kui nad on lihtlause keskel.

Näit.

*Linda tuli vara, a g a Aino jõu-
dis veelgi varem kohale.*

*Päike ei soojenda veel, v a i d
paneb ainult lume sätendama.*

*Linda a g a tuli hoopis hiljem.
Seda ta a g a ei teadnud.*

*Päikest varjab veel v a i d kit-
sas pilveriba. Neiu v a i d
naeris tema üle.*

Sidesõnade *kui, nagu* ja *kuni* ette pannakse **koma** ainult siis, kui nad on osalause te algul, lihtlause esineva *kui, nagu* ja *kuni* ette koma ei panda.

kui, nagu, kuni osalause algul

kui, nagu, kuni lihtlause

*Töötasime, n a g u suutsime.
Raud läheb pehmeks, kui teda
kuumutatakse.*

*Õpilane kirjutas kunstipärase
töö, n a g u oleks selle loo-
nud noor kirjanik.*

*Puhkasime, k u n i saabus hom-
mik.*

*Töötasime n a g u eesrindlased.
Raud on pehmem kui teras.*

*Õpilane kirjutas kunstipärase
töö n a g u noor kirjanik.*

Puhkasime k u n i hommikuni.

Ühendsidesõnu *sellepärast et, nii et, olgugi et, sest et, seepärast et, nii kui, niikaua kui* jne. komaga ei lahutata, välja arvatud juhtum, kui ühendsidesõna esiosale langeb lauserõhk. Näit.

*Inimesed läksid koju, sellepärast et etendus oli lõppe-
nud. Töötasin, n i i et pea märg.*

Kodanliku korra tingimustes tundub töö raskena just sellepärast, et ta on peale sunnitud. Tulime koju ainult selleks, et ümber riietuda.

4. Kooloni ja semikooloni tarvitamine liitlauses.

Koolonit tarvitatakse sellise osalause ees, mis selgitab ligemalt eelneva lause mõtet. Näit.

Kogu aed elas: kuldnokad vilistasid oma puuride ees põõsastes kädistasid leevikesed ja eemalt metsapadrikust kuuldus vihmakassi meloodiline «piu li ju». (J. Mändmets.) Meie vahekorrad on selged: mina olen Vanapagan, teie inimesed. (A. H. Tammsaare.)

Semikooloniga eraldatakse pikemad ja mõttelt kaugemad laused.

Märkus. Koma tarvitamist semikooloni asemel ei loeta veaks.

Mu kannel kaebas ja nuttis; kõik künkad kaebasid ka. (Fr. Kuhlbars.) Vesi võtab orased; rukis on lustjaid ja kasteheinu täis, ei saa enam omaga välja. (E. Särgava.)

Vt. tööjuhendit nr. 24 (lk. 159).

Harjutus 219. Loe laused läbi ja nimeta sõnu, mis osalauseid seovad. Kirjuta need sõnad välja, paigutades eraldi sidesõnad, siduvad ase- ja mäarsõnad. Neile sidesõnadele, mille ees koma ei ole, tõmba kaks joont alla.

1. Kaevikute vaheseinad värisesid ja mitmel pool varises mulda alla. (E. Männik.) 2. Ants rabeles küll kõigest jõust, aga ta ei pääsenud, sest mina olin tugevam. (A. H. Tammsaare.) 3. Teda oli küll veel õhtul aetud järvele jalgu pesema, kuid siis oli asi ununenud ning ta niisama voodisse pääsenud. (Fr. Tuglas.) 4. See oli parim kajut laevas, ometi polnud siin midagi luksuslikku. (A. Hint.) 5. Kui ta oma kohale tagasi läks, oli tal natuke piinlik, et ta nii hästi oli vastanud. (O. Luts.) 6. Aga miks kostsid bassikeeled nii hukutavalt, nagu oleks see mõne metsavaimu meelitus? (E. Särgava.) 7. Nii oli koht ja nõnda olid inimesed, kelle juurde sepp kange tuhinaga tõttas. (E. Bornhöhe.) 8. See on murdja, kes millestki ei hooli ega midagi ei kingi. (E. Vilde.) 9. Vaimulik isand tõstis jälle piitsa, mille õel vihisemine pahareti sulase hinge ärritas. (E. Bornhöhe.) 10. Sealt pole kellelgi midagi võtta, kus midagi ei ole. (Vanasõna.) 11. Vaata poissi, kuhu ta sõge ei roni.

(*E. Bornhöhe.*) 12. Mis ta sealjuures mõtles, seda ei teadnud keegi ütelda. (*Fr. R. Kreutzwald.*) 13. Laudkond hakkas suure häälega naerma, nii et kõneleja ise ka ühes pidi naerma. (*E. Särgava.*) 14. Ta tõmbas sügavasti hinge ja ootas mõne silmapilgu, enne kui käe värava külge pani. (*E. Bornhöhe.*)

Harjutus 220. Rühmita antud sõnad sidesõnadeks, siduvateks ase- ja määrsõnadeks järgneva tabeli kohaselt. Komata sidesõnadele tõmba joon alla.

S i d e s õ n a d		Aseõnad	Määrsõnad
Lihtsidesõnad	Ühendsidesõnad		

ning, vaid, sest et, siiski, et, mis, nii et, ega, aga, kes, kui, kuhu, kelle, ja, kuid, kus, sellepärast et, ometi, nagu, kust, kuni, ilma et, mille, millal, kunas, kumb, selleks et, kuna, kuigi, olgugi et, missugune, kuidas, miks, milline, enne kui, ehkki, niipea kui, mitu, mispärast

Harjutus 221. Täida lünk sobiva sidesõnaga ja pane koma, kuhu vaja.

1. Toomas parandas küll paadi ... midagi rohkem ette ei võtnud. 2. Üle ranna käivad tuuleiilid ... meri näib rahutuna. 3. See ülikond on hea ... ta on liiga kallis. 4. Poiss oli küll nõrk säärase raske töö jaoks ... tahtmine oli tal hea. 5. Ta võttis kõik endale ... teistele ei jäänud midagi. 6. Ootame veel pool tundi ... ta tuleb! 7. Kas täidate antud korralduse ... lahkute kohalt! 8. Ärgates ära jää voodisse vedelema ... tõuse kohe üles. 9. Suu räägib küll nõnda ... süda mõtleb teisiti. 10. Aeg lendas kiiresti ... varsti oli õhtu käes. 11. Ootasime suure põnevusega ... võistlejad ei tulnud ega tulnud. 12. Ära lase jutul võita tööd ... lase tööil võita jutt.

Harjutus 222. Koosta liitlauseid järgnevaist lihtlauseste rühmadest ning pane vajalikud sidesõnad ja kirjavahemärgid.

1. Päike paistis heledasti. Lumi sirendas. Puudel olid klaasist oksad. 2. Poiss vehkis küll hõoveldada. Laud ei läinud tasaseks.

Ei tulnudki sellest suuska. 3. Sinust saab hea lendur. Sa oled julge. Õpetajad kiidavad sind kui distsipliini armastavat õpilast. 4. Katsume veel. Viimaks kivi kerkib. Ei kang katki lähe. 5. Meie rahva elujõud oli kapitali-ikkes. Nõukogude kord vabastas selle loovaks tööks. 6. Varsti pöörabki sahk maapinda. Varesed ja linavästrikid tõttavad uudishimus seda vaatama. Nad korjavad uniseid ussikesi värskest põllumullast.

Harjutus 223. Kirjuta tekst ära ja pane punktiiri asemele vajalikud sõnad ja komad. Pealkirjaks: *Side- ja siduvad sõnad liitlauses.*

1. Siis kuulis ta ... kell löi. 2. Ta näeb ... vesi maha tilgub. 3. Kas sa tead ... seal kõneleb? 4. ... ta tuli, oli pidu juba alanud. 5. Keegi ei teadnud ... kadunud raamatut otsida. 6. Laps ... üksi tiigi ääres mängis, oli kingad märjaks teinud. 7. ... mina vett pumpan, lõhu sina puid. 8. Onu sõitis kaugemaie ... meie teadsime arvata. 9. ... sa koju jõuad, ütle emale ... mina saan tulla alles kella viieks. 10. Tuul oli kase ... õues kasvas, maha murdnud. 11. Kevadel ... vett on palju, on vaade kosele paeluv. 12. Kuu leme, ... vesi suliseb kividel.

Harjutus 224. Loe harjutus, nimetades öeldised, sidesõnad ning komad.

1. Laisk ei tee täna vaid lükkab homseks. 2. Algab lumine legendik aga reed sõidavad ikka. 3. Laeval oli vaid kümme-kond meremeest. 4. Kaugelt aga paistsid juba linna tornid. 5. Vabarna-põõsas laulis väike lind ning takjalehe all saagis rohutirts. 6. Ta peab selles küsimuses seletuse andma või kohalt lahkuma. 7. Küll me ootasime aga ta ei tulnud. 8. Andres läks mööda ega vaadanud meie poolegi. 9. Lapsed ootavad kärsitult isa kuid millegipärast ta ei tule. 10. Ratsanike metalsed kiivrid särasid ja nende jõhvtutid lehvisid õhus. 11. Katsetasime veel ja leidsime õige lahenduse. 12. Sõnal ei ole sõrga ega ole tal ka saba.

Harjutus 225. Rühmita laused kahte veergu: 1) *kui, nagu, kuni* osalause algul, 2) *kui, nagu, kuni* lihtlauses, ja pane vajalikud komad.

1. Noorele kombainerile tundus nagu oleks ta jõud lõppematu. 2. Täitevkomitee esimees tõstis pead nagu sooviks ta midagi öelda. 3. Siin hällib kolhoosi rukkiväli nagu ilmatu vaip tuule käes.

4. Kaldad õhetasid kevadpäevil punaste lilledega nagu kirjud kangad päikese paistel. 5. Laste suukesed liikusid kui väikesed veskid. 6. Kõige parem on kui läheme koolimajja. 7. Laev hüples laineil nagu oleks ta olnud pähklikooreke. 8. Poiss seisis sirgelt nagu küünal. 9. Ta rääkis nii nagu teaks ta midagi erakordselt huvitavat. 10. Pakk oli raske kui tina. 11. Haigele tundus nagu oleksid kõik liikmed tina täis. 12. Head sõnad jahutavad rohkem kui külm vesi. 13. Õhk oli soe kuni tuul pöördus. 14. Raekoja kell lõi üksteist kui jõuti linna. 15. Kõneleja tegi liigutuse nagu oma sõnade kinnitamiseks. 16. Toompeal valendasid kivimajad nagu oleksid pääsukesed mätsinud pesi kaljurünkale. (*J. Madarik.*) 17. Ta kahvatas silmad hakkasid metsikult läikima nagu hirmunud loomal kes haisatab ohtu. (*J. Madarik.*) 18. Vesi kohises tammil päevase sula järel vihasemalt kui hommikul. 19. Ta urgitses kõverat vasklukkudega piipu sest see oli nõnda lõrisema hakanud nagu ähvardaks sula tulla. (*J. Madarik.*) 20. Sõitsime ühtesoodu kuni teise päeva õhtuni.

Harjutus 226. Pane koma, kuhu vaja. Pealkirjaks: *Koma ühendsidesõnade ees.*

1. Minda varakult magama sellepärast et oli tarvis vara tõusta. 2. Ta tuli vara just sellepärast et saaks kalale minna. 3. Kass lipsas sahvrisse niipea kui perenaine selja pööras. 4. Läksime õuest koolimajja enne kui kell helises. 5. Päike paistis heledasti silma nii et valus oli vaadata. 6. Kõneleja juhtis tähelepanu sellele et tööruum tuleb korras hoida. 7. Minda merre suplema isegi sellest hoolimata et olid kõrged lained. 8. Andres jõudis koju just siis kui ema karjalauta läks. 9. Kas ta tuli ainult selleks et raamatut tuua? 10. Tulime õhtuti kokku selleks et näitemängu harjutada. 11. Õpime nimelt niikaua kuni elame. 12. Vaata uusi ajakirju niikaua kui mina riietun!

Harjutus 227. Nimeta koma, koolon või semikoolon ja anna seletus.

1. Paha siga mitu viga suvel kärss kärnas talvel maa külmunud. 2. Haned lähevad hallad käivad kured lähevad kurjad ilmad luiged lähevad lumi taga. 3. Kõige viletsam lugu oli kaladega nad pistsid pead silmadeni veest välja aga unustasid kõrvad vette nad nägid suu liikumist ja tegid seda järele aga jäid tummaks. (*Fr. R. Faehlmann.*) 4. Kõigest sellest tegid poisid ühe järelduse

raudkullidele oli vareste pesa sedavõrd meeldinud et nad pesale kallale tungisid pojad välja pildusid ja ta siis enesele võtsid. (A. H. Tammsaare.) 5. Ta läks ettevaatuses isegi niikaugele et ta araverelisi hoiatas tema «müristaja» pauk olevat niisama kõva kui suurtükipauk ja kostvat kahekümne versta taha. (O. Luts.) 6. Nüüd olid osad vahetatud inimene ründas sood imes temast elujõu ja lõpetas tema salakavala edasitungi. (O. Tooming). 7. Spordivõistlus õnnestus kõigiti osavõtt oli rohkearvuline ja saavutused head. 8. Kohale jõudes nägi Andres mis Matu soosillal teinud Pearu turbaaugud olid palju suuremaks kasvanud ja turbalade sillal läbipääsmatuseni kõrgeks tõusnud. (A. H. Tammsaare.) 9. Üks näis olevat kindel on alanud suur mäng suurem kui kunagi varem kogu aasta jooksul. (A. H. Tammsaare.) 10. Kui te iga minu haigestumise puhul hakkate siia jooksma ütles Indrek nüüd ähvardavalt siis teadke mis mina teen ma lähen siit minema. (A. H. Tammsaare.)

Harjutus 228. Moodusta antud lauseist liitlauseid, nii et tuleks tarvitada eri kirjavahemärke. Pealkirjaks: *Liitlauseite moodustamine.*

1. Tõusis tuul. Taevas läks pilve. Vihma hakkab sadama. 2. Rong aeglustas käiku. Vedur vilistas. Saabus jaam. 3. Tuli sügis. Ilmad muutusid viluks. Puude lehed kolletasid ja langesid maha. 4. Meie klassis on rida häid sportlasi. Harjutame pidevalt. Võit-sime kergejõustikus esikoha oma koolis. 5. Värskes õhus on hea töötada. Avage vahetunnil aknad. Hoolitsege värske õhu eest klassis.

Näidis. *Tõusis tuul ja taevas läks pilve: vihma hakkab sadama. Vihma hakkab sadama: tõusis tuul ja taevas läks pilve.*

Töövihikust «Kirjavahemärgid» § 40—47.

Harjutus 229. Pane punktiiri asemele sobiv pärisnimi või pärisnimest saadud omadussõna ja seleta selle kirjutamist.

1. Indrek käis ... vaatamas ooperit ... 2. Mari tõi raamatu-kogust B. Polevoi teose ... 3. Ekskursandid käisid ka Bulgaaria pealinnas ... 4. Meil käivad mitmed ajalehed ja ajakirjad: ... 5. Kas te olete näinud A. Jakobsoni näidendit ...? 6. Kas te olete söönud ... kilu, ... vorsti, sõitnud ... kelguga? 7. Külalised jõid ... teed ja ... veini. 8. Ümber Euroopa reisijad käisid ... pealinnas

Stokholmis, Taani pealinnas . . . , . . . pealinnas Pariisis, Itaalia pealinnas . . . 9. Aili käib Pärnu . . . VIII klassis. 10. Öppeaasta jooksul on meil järgmised pühad ja tähtpäevad:

Harjutus 230. Määra sõnaliik ja vorm.

Palgapäeval kogunes kontorisse palju igasuguseid inimesi, keda poisid polnud varem näinudki. Oli suitsune ja kärarikas. Kostis naeru ja lõõpimist, vahel sekka ka asjalikku õiendamist, et: «Kuidas nii? Kas siis normid on vahepeal muutunud?» . . . «Mis te räägite? Vaadake tariife,» ja muud säärast, mis kõik oli uus ja väga põnev.

Võiks öelda rohkemgi — kõik tundus olevat lausa pidulik. Või tuli see sellest, et Volli ja Sulev olid juba hommikust saadik vastavalt häälestatud? Riided niiviisi selga valitud, et lase või kohe peole. Täna tundus, et nende omavahelised suhtedki olid hoopis teiseks muutunud. Vanad arved jäid kuhugi kaugustesse ja viimaste kokkuvõtete ning eelkalkulatsioonide tegemisel puhkenud väikesed vaidlused olid ühiste huvidega seotud inimeste vaidlused.

«Kas läheme ka järjekorda?» küsis Sulev.

«Ootame, meil aega on. Lõpparve.»

(V. Gross.)

Näidis. *Palgapäeval* (n. ains. alalütl.) *kogunes* (t. is. tm. k. kv. lihtmin. ains. 3. p.) *kontorisse* (n. ains. siss.) *palju* (as.) *igasuguseid* (as. mitm. os.) *inimesi* (n. mitm. os.), *keda* (as. ains. os.) *poisid* (n. mitm. nim.) *polnud* (t. is. tm. k. kv. lihtmin. mitm. 3. p. eitav vorm) *varem* (m.) *näinudki* (nud-kesks.).

Harjutus 231. Moodusta järgnevaist tegusõnadest umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku eitav vorm ja kasuta neid lauseis: vaatama, võimlema, lööma, tulema, andma, panema, hüplema, saatma, kõnelema, küsima, jooma, nägema, müüma, kandma, mehhaniseerima, rakendama, jõudma, viima, naerma.

Näidis. *Sööma* — *ei sööda*. *Poolvalminud õunu ei sööda*.

Harjutus 232. Leia lisand ja üte ning nimeta nende kirjavahe-märgid.

1. Koos oma õemehega Pauli isaga katsusid nad üle idapiiri pääseda. (*J. Semper*.) 2. «No mis sa metsaline ometi lennutad seda lapsukest!» (*Fr. Tuglas*.) 3. Nende peameses vallakirjutaja Kask

kirjutage esimeheks. (*E. Vilde.*) 4. Ta oli juba jooksul, aga siis lendas tuvike rumal loom ise lakast otse ta suhu. (*Fr. Tuglas.*) 5. Mis head on sul mu armas rääkida? (*E. Särgava.*) 6. Ja sina vanamees küsid veel ja imestad. (*O. Luts.*) 7. Vana Nukrus Olga isa parandab saapaid. (*O. Luts.*) 8. «Noh Laes kuidas Kurgurahu otsas oli?» küsis Laiakivi Kusti. (*A. Hint.*) 9. Meie vennad kolmekesi vanemateta vaeslapsed peame taadi käsku püüdma tõrkumata toimetada. (*Fr. R. Kreutzwald.*) 10. «Kadri kas kuuled?» ahastas Tiiu. (*E. Vilde.*) 11. Hain sa oled kuldaväärt poiss ja su isa on kuldaväärt mees. (*J. Liiv.*) 12. Ega tema Joosepi ema ei tea, kas see tõsi on või vale. (*O. Luts.*) 13. Oli Ristor tühipaljas teopoiss kolmeaastase sälu võttis selga. (*Fr. Tuglas.*) 14. Leppige ära naaber ma palun südamest, leppige ära. (*J. Liiv.*) 15. Seenemets Kilevere heinamaal asus versta neli Mudilast eemal. (*E. Särgava.*)

Harjutus 233. Pane puuduvad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid liit- ja koondlauses.*

1. Haige ei suutnud kõnelda tema hing jäi sõna otseses mõttes kinni. 2. Päike põletab õhk on palav ja rasked mustad pilved kogunevad taeva alla. 3. Kõik oli siin endist viisi toolid lauad ja vanad pildid. 4. Kui kaselehed korruga lähevad tuleb lumi korruga kui aga pikalt pudenevad tuleb lumi pikalt. 5. See suvi oli halb sadas sageli vihma ja ilmad olid vilud. 6. Tõde ei muuda end meie järgi vaid meie peame end tõe järgi muutma. 7. Poisid läksid temast mööda ega vaadanud ta poolegi. 8. Sügis heitleb talvega üks krabistab vihma teine raputab lund.

Harjutus 234. Jätka antud lauseid, nii et saaksime erinevate sidesõnade ja kirjavahemärkidega liitlauseid.

1. Päike loojus ... 2. Saabub öö ... 3. Kuu tõusis ... 4. Uksik teekäija astus ... 5. Kostasid koerte haugatused ...

Näidis. a) *Päike loojus, kuid tuul ei lakanud puhumast.*
b) *Päike loojus: oli juba hilja.*

Harjutus 235. Koosta lühike kirjeldus ühel antud teemadest, kasutades selles eri sidesõnadega ja kirjavahemärkidega liitlauseid. Teemad: *Õppetunni algus. Mets talvel. Nääriõhtul.*

5. Rind- ja põimlause. Pea- ja kõrvallause.

25. Osalauseste suhe võib olla kaheksugune. Näit.

1. Eeskambri uks käib ja keegi astub sisse. (O. Luts.)	Eeskambri uks käib, mis peale keegi sisse astub.
2. Terve suve otsa põdes loom veel haiguse järel, aga sügiseks oli ta juba ilus härjavärsike. (E. Särgava.)	Kuigi loom veel suve otsa haiguse järel põdes, oli ta sügiseks juba ilus härjavärsike.
3. Oli niisugune imelik päev: Arnol ei olnud ühegi vahetunni ajal mahti Teelega kõnelda.	Oli niisugune imelik päev, kus Arnol ühegi vahetunni ajal mahti ei olnud Teelega kõnelda. (O. Luts.)

Kummaski tulbas väljendavad kõrvu olevad liitlauseid sama mõtet, kuid on oma ehituselt erinevad. Vasakul pool on osalused suhteliselt iseseisvad, nii et nad võib eraldada iseseisvaiks lauseiks, ilma et mõte muutuks; muutub ainult väljendusviis.

Liitlauseid, mis koosneb sõltumatuist, kuid mõttelt seotud osalauseist, nimetatakse rindlauseks.

Parempoolses tulbas on ainult üks osalause niivõrd iseseisev, et seda võib kasutada üksi (*Eeskambri uks käib. Oli niisugune imelik päev* jt.). Seda nimetatakse **pealauseks**. Tema juurde kuulub **kõrvallause**, mis pealauseid täpsustab. Kõrvallauseid üksi ei saa jutustava lausena kasutada (lauseid ... *mispeale keegi sisse astub*, ... *kuigi loom veel suve otsa haiguse järel põdes* ei väljenda terviklikku mõtet).

Liitlauseid, mis koosneb pea- ja kõrvallausest, nimetatakse põimlauseks.

Kõrvallause kuulub mingi pealause liikme juurde, mida ta täiendab ja millest lähtuvalt küsimusele ta vastab. Näit. *Ematütle* (mida?), *et peaksime tuppä minema*. *Läksime sinna* (kuhu?), *kus jõgi käänu tegi*. *Tuli sellises* (missugune?), *keda me polnud varem näinud*.

Kõrvallause algab harilikult s i d e s õ n a g a, s i d u v a a s e -
võ i m ä ä r s õ n a g a (eelnevais lauseis: *kuigi, mispeale, kus, kui,*
et, keda).

Kõrvallause eraldatakse pealausest alati komaga.

Vt. tööjuhendit nr. 25 (lk. 160).

Harjutus 236. Loe lauseid õigete pausidega, määra liht-, rind-
ja põimlauseid. Nimeta öeldis.

1. Seal on lastel ühine majapidamine, millest võtab osa ka
karja-Atu. (*A. H. Tammsaare.*) 2. Hobused traavisid, kuljused heli-
sesid, jahupeent lumekest siputas sadada. (*E. Vilde.*) 3. Kaarlil
hakkasid seda kuuldes nagu sipelgad mööda selga jooksuma.
(*A. Hint.*) 4. Õhk oli puhas ja läbipaistev, nii et hääled kostsid
kaugele. (*O. Tooming.*) 5. Niisugune on see tähtis paik, kuhu
lapsehoidja nii tuliselt lippab. (*A. H. Tammsaare.*) 6. Kõha ei olnud
eriti tugev, aga selle eest piinas ta Arnot ühtelugu. (*O. Luts.*)
7. Ei ole ilmas midagi võimatut, inimene loob ise oma saatust.
(*J. Kärner.*) 8. Sukk venib ja venib niisama igavalt kui sügisõhtud.
(*J. Liiv.*) 9. Mäeharjale, kus Jüri seisis, kostis ainult üksikuid
sõnu. (*E. Krusten.*) 10. Sammude müdin vaikis, kuuldus inimeste
häälte kõmin. (*E. Bornhöhe.*) 11. Noormehel oli piinlik, ta heitles
iseendaga. (*E. Särgava.*) 12. Viimasel kolmel aastal olid Ladus-
järve koolis mitmed muutused juhtunud, millest siin lühidalt
peame jutustama. (*Fr. R. Kreutzwald.*) 13. Kuid kõikide silmades
nagu põles ja sädeles midagi uut. (*E. Männik.*)

Harjutus 237. Antud lausepaaridest moodusta põimlauseid.
Määra pea- ja kõrvallause ning nimeta öeldised.

1) mille kogust tõin	lugesin raamatut
2) õue sõitis veoauto	kus kuivas pesu
3) sealt tuli kiri	kust keegi oodata ei teadnud
4) kes tegeles spordiga	kõnelesime poisist
5) kõikjal oli puhas	kuhu me läksime
6) kuidas nad pärale jõudsid	pole teada
7) kus suvel viibisime	laagris õppisime uusi mängu
8) kala kaalus 2 kg	mille Mikk kinni püüdis
9) kes oli lahti pääsenud	mees ruttas hobust kinni püüdma
10) töö tuleb lõpule viia	mis on alustatud

Harjutus 238. Jätka antud lauseid nii, et saaksime põimlauseid, ja nimet koma asukoht.

1. Isa küsis ... 2. Ajalehes kirjutati ... 3. Arno vastas hästi ... 4. Küsimus ei seisa selles ... 5. Läksime ekskursioonile ... 6. Nägime puuhiiglast ... 7. Kas keegi teab ... 8. Milline suurepärane raamat see on ... 9. Tahaksin näha ... 10. Sõitsime võistlema ...

Harjutus 239. Millised alljärgnevaist lauseist võivad esineda pealausena?

tule kindlasti; et ta kindlasti tuleks; kes hiljuti meie kooli tuli; ta tuli hiljuti meie kooli; mille me hiljuti üle värvisime; me värvisime plangu üle; veepiisad sätendasid; kui ta kodumajja jõudis; tundus; tervis tuli pikkamisi; aga ta tuli; nagu oleks ta peatunud; mis on haige pea ümber; kuid päike paistis juba; et sõber oli teistsugune kui harilikult

Harjutus 240. Tee põimlauseid järgnevaist lihtlausete rühmadest ja kirjuta kõrvallausetele sulgudes juurde küsimus. Pealkirjaks: *Põimlause*.

1. Ta lubas tulla. See on tõsi. 2. Kes pidi esinema kõnega. 1. mai puhul? Kas oled sina see? 3. Ta on alles noor. Tean seda küll. 5. Me karjusime. Vanamees ei kuulnud. Ta on kurt. 6. Koer viiakse vägisi metsa. Ta ei püüa jänest. 7. Jõudsime siiski õigel ajal rongile. Meil juhtus mitu äpardust. 8. Arno jõudis koolimaja juurde. Tund oli juba alanud. 9. Vaikus oli nii talumatu. Ei jõudnud seda enam välja kannatada. 10. Kuhu ta küll läks? Seda ei tea keegi. 11. Saal oli puupüsti rahvast täis. Oli pealinna teatri külalisetendus. 12. Oleme tõusev rahvas. Meie kannatuste tee on käidud. Oleme saanud lüliks vabas vennalikus liidus.

Näidis. *See on tõsi, et ta lubas tulla.*

Harjutus 241. Nimeta puuduvad kirjavahemärgid ja põhjenda nende tarvitamist.

Kui lumi oli läinud tulid alles kõige kenamad ajad. Metsad ja luhad lõhnasid otsekui oleks maast välja sulanud kõige haruldasemaid õlised. Kuid see polnud midagi muud kui maa enda lõhn. See oli maa ja mulla lõhn mis imbus läbi kevadvetest ja mis niisutas omakorda taime- ning puujuuri.

Päike oli nüüd juba täiesti soe ja sõbralik. Metsalagendikel kus polnud tuult paistis ta nii paitavalt õrnalt ja pehmelt et meelitas maast välja esimesed valged vareslilled ja kollased lumililled. Ning sarapuupõõsastesse ja pajudesse ilmusid pikad vaha-karvalised urvad kuna teised lehtpuud olid helepruunid iga päev valmis muutuma heleroheliseks.

Iga päevaga kasvas lindude koor. Nad siristasid ligidal puudel ja häälitsetsid kuskil kaugel ning see kostis saladuslikult eemalt padrikust otsekui oleks mets lõputu ja tema elanikeks tundmatud-nägematud loomad.

(R. Roht.)

Harjutus 242. Määra pea- ja kõrvallause.

Lumekogumisest stepialadel.

A. Orjoli oblast asetseb meie suure kodumaa stepiala lähedal. See on piirkond, kus puuduvad suured metsad. Seal laiuvad aga määratu suured põllud, mis annavad meie kodumaale tuhandeid tonne nisu ja muid toiduaineid.

Kui lumi ei kata küllalt paksult maapinda, siis on kolhooside ja sovhooside taliviljaorased ja ristikupõllud suures hädaohus, et külm nad rikub. Ka niiskusest tuleb kevadel taimekasvu-perioodil puudus, sest vaba stepituul võib kõik lagedad põllud lumest paljaks puhuda.

Lume tulekuga algab stepiala kolhoosnikel mure, kuidas takistada seda, et talvised tuisud ei puhuks lund põldudelt ära. Kolhoosnikud koos agarate pioneeridega hakkavad lume tulekul teravilja- ja ristikupõldudele lund koguma.

B. Selleks et põldudele lund koguda, valmistavad ja seavad nad üles lumeväravad. Peale selle kasutatakse lume kogumiseks veel lumesahka, millega künatakse põllule langenud lumi läbi põiki tuule suunale.

Sellega koguvad stepi kolhoosnikud oma taliteravilja, ristiku- ja teistele põldudele paksu lumevaiba, mis kaitseb neid talvise pakase eest. See kindlustab, et kevadel lume sulamise järel jääb maapinnale rohkem niiskust.

Tulevikus aga, kui istutatud metsaribad on juba suureks kasvanud, muutub ka Orjoli oblasti kolhoosnike elu kergemaks. Rajatud metsavööndid hävitavad põuapiirkonnad, kujundavad

ümber kliima ja takistavad talviseid tuiske põlde lumest paljaks puhumast.

Harjutus 243. Pane punktiiri asemele kõrvallause.

1. Nägime jõge ... 2. Käisime seal ... 3. ... jõudis isa koju. 4. Eemalt paistis koolimaja ... 5. Pärast tunde ... läksime võimlasse treenima. 6. ... igal pool kohtan sõpru. 7. Poiss ... on haige. 8. Katsun tulla ... 9. ... on tarvis vaikust. 10. Vastama kutsuti õpilane ...

Harjutus 244. Moodusta kõrvallaused, lähtudes sõrendatud lauseliikmetest. Pealkirjaks: *Põimlause*.

1. Uuri ja avastab uusi teaduslikke tõdesid. 2. Noor insener on meie rahvamaja ehitaja. 3. Nägime oma klassi organisaatorit kiirel sammul tulevat. 4. Pidukõneleja päralt jõudes algas 1. mai aktus. 5. Päike tõusnud, elustus kogu kolhoos. 6. Sekretär ütles täitevkomitee esimehe varsti tulevat. 7. Kõneleja rääkis Narva hüdroelektrijaama juures tehtud tööst. 8. Ei tohi peatuma jääda saavutatud tasemel. 9. Ants puudus koolist haiguse pärast 3 päeva. 10. Tuisust hoolimata kogunesid kolhoosnikud näiteringi harjutusele.

Näidis. *Võitjat autasustati preemiaga. — Seda, kes võitis, autasustati preemiaga.*

Harjutus 245. Leia vasakpoolses tulbas antud lauseosale parempoolses tulbast sobiv jätk, nimeta, missuguse sõna abil on lauseosad ühendatud, ja määra lause liik (liht-, põim- või rindlause) ning pane koma.

1. Väljas oli jõudnud õhtu	sest oli juba maikuu.
2. Keegi ei märganud	kas te saite kutse kätte.
3. Päike paistis soojalt	mida ta otsib.
4. Kõdunenud uks nõtkus	et tervitada saabunud külalisi.
5. Seda inimene leiab	ning ruttas edasi oma kalli koormaga.
6. Ema haaras lapse süle	kuid kedagi ei tulnud.
7. Rutati õue	millal onu lahkus.
8. Ootasime	sellepärast tuleb vara jaama minna.
9. Enne pühi on palju reisijaid	aga toas oli veel üsna valge.
10. Unustasin küsida	ja langes kolisesdes hingedelt.

Harjutus 246. Pane kirjavahemärgid ja — asemele *i, j* või *ij*.

1. Nõukogude inimese maailmavaade on mater—alistlik. 2. Ta patsutas famil—aarselt poisile õlale. 3. Geograaf—atunnis kõnelesime Gruus—ast Rumeen—ast Moldaav—ast Bessaraab—ast jt. maadest. 4. Oktoobrirevoluts—ooni ajal kehtestas proletar—aat oma diktatuuri. 5. Vanasti oli min—a talus sageli teen—aks. 6. Marjaots—ad astusid metsama—ja. 7. Jäätisemüü—a proovis ka talvel jäätist müü—a ja leidiski ost—aid. 8. Ulesseatud kandidaat a—aš val—atega a—as juttu. 9. Kui sa purde käsipuust kinni ei ho—a siis võid o—ja kukkuda. 10. Puusaag—a teritas parajasti va—a otsa. 11. Teekä—a ei suutnud enam kä—a istus o—a äärde ja hakkas sa—a sööma. 12. A—alehes ilmus kuulutus et va—atakse frees—aid laad—aid ja kauba väljavi—aid. 13. Mäng—ad har—utasid para—asti väl—akul. 14. Rühmavanem oli hea organiseer—a ja määras kohe kartulikoor—ad. 15. Ettekand—ad keet—ad toidujaga—ad nõudepes—ad kõik olid valgeis kitleis. 16. Mõned tule-tõrju—ad on head ron—ad.

Harjutus 247. Ütle, kas sulgudes olevad sõnad kirjutatakse kokku või lahku.

1. Traktor tõmbas (maa seest) välja (lahti kaevatud) kivid. 2. Kolhoosi tallimees ruttas (lahti pääsenud) hobust (kinni püüdma). 3. Risti-rästi lamasid nüüd (maha lastud) puumürakad. 4. (Ette võetud) töö viidi lõpule enne tähtaega. 5. Ärge unustage laagrisse raamatut (kaasa võtmast)! 6. Tehase punanurk oli (hästi sisustatud). 7. (Hästi sisustatud) punanurgas viibis alati töötajaid. 8. Eesriided olid (alla lastud). 9. Toad olid (alla lastud) eesriiete tõttu hämarad. 10. (Puude otsast) oli tuulise ilmaga palju õunu (maha kukkunud). 11. Lapsed korjasid (maha kukkunud) õunu. 12. Kommunistlikud noored tahavad ettekanded hästi (ära õppida), et neid (ette kandes) ei tuleks mingeid takistusi. 13. (Läbi loetud) raamat toodi tagasi. 14. Ta tahab (pähe õppida) luuletuse, mis on pühendatud Kommunistlikule Noorsooühingule. 15. Me teame, et nõukogude rahvas on (üles ehitanud) esimese sotsialistliku riigi maailmas. 16. (Toa uks) oli (irvakile jäetud), et suits pääseks (välja minema), ja (ukse vahel) seisis (ahju hark), mis takistas teda (kinni langemast).

Harjutus 248. Pane sulgudes olev sihitis nimetavasse või omastavasse käändesse ja anna vastav seletus.

1. Reet ostis enesele (jalgratas). 2. Osta endale (uus õpik). 3. Osteti (hall mantel). 4. Lõpetage (kündmine)! 5. Traktor lõpetas (kündmine). 6. Selmal oli kavatsus lõpetada (kirjand). 7. Anname talle selleks (parem võimalus). 8. Andke talle (teine ülesanne)! 9. Kolhoos ostis endale (vaheltharimistraktor). 10. Kirjanik lõpetas romaani (kirjutamine). 11. Lõpetati vee (toomine). 12. Ta lõpetagu (see töö) homme õhtuks.

Harjutus 249. Kas sõrendatud sõna on täiend või öeldistäide?

1. Eile oli meri r a h u t u. R a h u t u meri peksleb vastu kive. Meri on täna r a h u t u. 2. Kevadine mets on väga i l u s. I l u s a metsa serval oli küla. Lapsed mängisid i l u s a s metsas. 3. Arno oli h a i g e. H a i g e laps vähkres voodis. See laps ei ole kunagi h a i g e. 4. Isu oli sel poisil h e a. Tiidul on h e a isu. Pärast tervenemist oli Arnol h e a isu. Laps sõi h e a isuga. 5. «Rahva Tahte» kolhoos on j õ u k a s. Ka naabruses on j õ u k a s kolhoos.

KOKKUVÖTE LIITLAUSE KIRJAVAHEMÄRKIDEST.

26. Liitlauses tarvitatakse koma, koolonit ja semi-koolonit.

Komaga eraldatakse:

1) o s a l a u s e d, kui nende vahel pole sidesõnu ja, ning, ega, või. Näit. *Puude varjud sirutuvad üle põldude, mõni üksik öölinde lendab vudinal metsa poole. (R. Roht.) Hobused traavisid, kuljusid helisesid, jahupeent lumekest riputas sadada. (E. Vilde.)*

2) h õ l m a t u d o s a l a u s e mõlemalt poolt. Näit. *Varesed, kes tulid vilja söömast, tõusid kraaksudes kõrgemale ja keerlesid suitsevate söehunnikute kohal. (A. H. Tammsaare.)*

P e a m e e l e s, et koma pannakse sidesõnade kui, nagu, kuni ette, kui nendega algab osalause. Näit. *Ta ärkas siis, kui kell helises. Aasta jooksis, nagu oleks teda taga aetud. Oodake, kuni tulen;*

ühendsidesõnade sest et, sellepärast et, olgugi et, selleks et, ilma et, enne kui, nii kui, niikaua kui jt. ette, kui nende esimene osa pole rõhutatud. Näit. *Läks pimedaks, sellepärast et pilved katsid taeva. Mart lahkus, enne kui keegi suutis takistada.*

Kooloniga eraldatakse

sidesõnata osalaused, millest järgnev eelnevat seletab. Näit. *Nii sündis ka hiljem: iga päev käis üks neitsi emata last vaatamas.* (Fr. R. Kreuzwald.)

Märkus. Kõrvallauseid pealausest ei eraldata kooloniga, vaid alati komaga.

Semikooloniga eraldatakse

pikemad või lõdvemalt seotud laused rindlauses. Näit. *Kuu näib suurenevat ja vähenevat, taganevat ja lähenevat; vahel on ta kollane, siis kahvatu-valge, siis uuesti rohekas-udune.* (Fr. Tuglas.)

Liitlause kirjavahemärgid.

Kirjavahemärk	Tarvitamine
1. Koma	osalausete eraldamiseks, kui lausete vahel pole sidesõnu ja, ning, ega, või
2. Koolon	sidesõnata osalausete vahel, kui järgnev osalause eelnevat seletab.
3. Semikoolon	pikemate või lõdvemalt seotud osalausete vahel.

Vt. tööjuhendit nr. 26 (lk. 160).

Harjutus 250. Pane koma, kuhu vaja, ja anna vastav seletus.

1. Kui streigikomitee juhtima asus hakkas asi hoogsamalt liikuma. (*J. Madarik.*) 2. Mehed läksid kaugemale metsa et lossist ei märgataks mis nad teha tahtsid. (*E. Bornhöhe.*) 3. Kui te lubate mul seletada siis lubage et ma istun. 4. Ta oli kord inime ne kes tallas kombes ja pruugid olgu nad nii vanad ning pühad kui tahes jalgade alla kui nad temale ei meeldinud. (*E. Vilde.*) 5. Meie selja taga seisab Lodijärve loss kus hulk sulaseid kaitsjateks on ja kuhu palju põgenejaid maalt on pääsenud. (*E. Bornhöhe.*) 6. Vabaduse peate endile kätte võitlema õigused peate endile kätte vallutama. (*E. Vilde.*) 7. Nii laseb vahel saatus mõnda inimest kellele me ennemalt vaevalt oleme mõtelnud meie elus nii suurt osa mändida et meil sellele kogu eluaeg saab tagasi mõelda. (*O. Luts.*) 8. Madarale paistis nagu istuks seal suur rott. (*E. Särgava.*) 9. Hirmsasti möllas ta tugev käsivars vaenlaste

keskel armutult saatis ta ühe ohvri teise järel enese eel surma sai veel kord veriseks tasujaks. (*E. Bornhöhe.*) 10. Soomüklad ja liivandikud on ühesugune tasane valge vaip mets kaugemal on nagu valge müür toredad uhked kuused kõrgepalu pool seisavad kui liikumatud vahimehed lumekroone kõrgele tõstes. (*J. Liiv.*) 11. Viimaks läks sinnamaale et Indrek ei võinud enam ema nukrat nägu näha ilma et see tema rinnas ja kurgus valusaid pitsitusi poleks sünnitanud. (*A. H. Tammsaare.*) 12. Krõõt oli ammugi kadunud vaevalt mäletati teda veel Vargamäel Andres ise vana aga mehed seisid endistena. (*A. H. Tammsaare.*) 13. Ta peatub siin küll võõras perekonnas kuid kõik on tal olemas. (*J. Kärner.*)

Harjutus 251. Loe laused ilmekalt, nimeta kirjavahemärgid ja anna vastav seletus.

1. Veriheina õrn pitsikene kasvas otsekui üleöö eile teda veel polnud kuid täna oli. (*Fr. Tuglas.*) 2. Võis kella seitsme-kaheksa paiku olla kui Katku Villu aidalakas heintel ärkas. (*A. H. Tammsaare.*) 3. Ja jutustasin sulle oma elamustest vaid selleks et sa mind mõistaksid. (*A. Jakobson.*) 4. Ennem oota surnu juurest sooja kui sinust vee toojat lausus eit vokki seisma jättes ja püsti tõustes. (*A. H. Tammsaare.*) 5. Kevadel tundus Eesperes juba seda Vargamäed millest Andres oli unistanud kümmekond noort õunapuud samuti ka kirsi- ja ploomipuud olid valendavalt õisi täis marjapuudest toomingatest ja pihlakatest rääkimata. (*A. H. Tammsaare.*) 6. Viimaks lõppes ta ka nõnda kui kõik lõpeb. (*Suve Jaan.*) 7. Kõik kolm seisid esiti vaikides mõlemad koolipoisid kompsid jalgadega vastu põrandat et sooja saada kuna küüdimees hõreda habeme kongis nina ja aukuvajunud silmadega vanamees piipu suitsetas. (*O. Luts.*) 8. Aga ta arutas pikalt ja laialt kuhu küll need uued hooned paigutada sest vanade hoonete koht polnud Antsu arvates sünnis. (*A. H. Tammsaare.*) 9. Noormehel puudus julgus oma järelepärimistega otsekohe isa ette astuda ta pöördus ema poole. (*E. Vilde.*) 10. Taga metsas kuus-seitse kilomeetrit Neemelt eemal olid heinamaad. (*J. Madarik.*)

Harjutus 252 (suuliselt). Kas liht- või liitlause?

1. Öö oli möödunud ja päev algas. 2. Pikk, talvine öö sai lõpuks mööda. 3. Mari nägu hakkas punetama ja silmadesse tuli hele

säde. 4. Naabri Mari nägu hakkas pärast sõnavahetust vihasealt punetama. 5. Joosep Toots, «Kevade» peategelane, on loendamata inimesi naerust rõkatama pannud. 6. Kui Tõnisson ja Arno lahkusid, siis oli nende sõprus kindel nagu õdrakäkk. 7. Tõnisson, Toots, Arno ja Teele on «Kevade» tegelased.

Harjutus 253. Lisades vajalikud siduvad sõnad ja muutes tarviduse korral sõnade järjekorda, moodusta antud lihtlauseist liitlauseid, nii et tuleks tarvitada eri kirjavahemärke.

1. Päike läheb looja. Ilm jaheneb. Madalamaist kohtadest tõuseb udu. 2. Kell helises. Õpilased lähevad kiiresti klassidesse. 3. Kodus oli nüüd vaikne. Lapsed magasid. Ainult vana seinakell tiksus uniselt.

Näidised. 1. *Kui päike looja läheb, jaheneb ilm, madalamaist kohtadest tõuseb udu.* 2. *Ilm jaheneb, sest päike läheb looja ja madalamaist kohtadest tõuseb udu.* 3. *Päike läheb looja ja ilm jaheneb; madalamaist kohtadest tõuseb udu.* 4. *Ilm jaheneb: päike läheb looja ja madalamaist kohtadest tõuseb udu.*

Harjutus 254. Kirjuta sõna algul *h*, kus vaja. Kui sõna kasutatakse *h*-ga ja *h*-ta, seleta nende tähenduslikku erinevust ja kasuta neid lauses.

.. arv, .. õng, .. aganad, .. ajameelne, .. ani, .. anguma, .. ernes, .. ulguma, .. aare, .. aru, .. all, .. arutama, .. ale, .. allikas, .. ind, .. õre, .. irnuma, .. ädal, .. eriline, .. õõruma, .. agijas, .. aigutama, .. iilid, .. õige, .. eitlik, .. eaga, .. uljas, .. ubane, .. unnik, .. õõtsuma, .. urtsik, .. uugama, .. ütt, .. ässitama.

Harjutus 255. Kääna ainsuse osastavas, mitmuse omastavas ja osastavas õnnelik kunstnik, vajalik taldrik, mõistlik tüdruk, künklik maastik, korralik lootsik, rahulik kaasik, vastik võsastik.

Harjutus 256. Pane sulgudes olevad sõnad nõutavasse vormi.

1. Väike heledate (juuksed — *millega?*) poiss palus (onu — *keda?*), et ta (keegi — *kellele?*) ei kõneleks noa kadumisest. 2. Jaak nägi hulga (kolhoosnikud — *keda?*) (kodu — *kuhu?*) minevat. 3. (Igaüks — *kellel?*) oli selge, miks (endised vastuolud — *mida?*) kõrvaldada ei saadud. 4. Keset (õu — *mida?*) seisid hallide (juuksed — *millega?*) vanake ja vahtis põhja poole ruttavaid (pilved — *mida?*). 5. (Mõlemad mehed — *kellel?*) oli nüüd

rohkesti (rõõmud ja mured — *mida?*). 6. (Endised ja praegused seadused — *mida?*) ei saa võrreldagi. 7. Kas sa tead (põhjused — *mida?*), miks õde (miski — *millega?*) rahul ei ole? 8. (Mõlemad mehed — *kellel?*) oli säärane nägu, et nad (miski — *millest?*) ei hooli. 9. Kes (kahju — *mida?*) kardab, see õnne ei leia. (*Vana-sõna.*) 10. (Iga minut — *mida?*) kasutage oma teadmiste täiendamiseks!

Harjutus 257. Analüüsi (suuliselt) lihtlaused.

1. Kommunistlik Noorsooühing kasvatab noortes kodumaa-armastust, vaprust ning püsivust. 2. Kodanlikes riikides elavad töölisnoored sageli raskeis tingimustes. 3. Kirjanduse lugemine, muusika ja sport — need olid tema armsamad harrastused. 4. Realistliku kirjanduse tegelased kuuluvad mitmesugustesse ühiskonnakihtidesse: linnakodanlusse, haritlaskonda, proletariaati, talurahva hulka. 5. Ta pöördus ümber ja ulatas rõõmsalt käe oma sõbrale. 6. Pataljonikomandör Merikivi haaras ühel hobusel suuraudadest kinni ja katsus teda üles aidata. (*E. Männik.*) 7. Leena huuled liikusid, tuksusid, aga ei kõnelnud. (*E. Vilde.*)

Harjutus 258. Meenutanud vastavaid reegleid, pane kohta-aja- ja hulgamäärus õigesse käändesse.

1. Ema tuli (turg). 2. Lugesin seda (üks raamat). 3. Elsa elab (Jakobsoni tänav). 4. Töötasime (kogu päev). 5. Kass lamas (diivan). 6. Jaak on sündinud (oktoobrikuu). 7. Olge (üks päev) ekskursioonil. 8. Olime (terve päev) merel. 9. Põllul oldi (terve päev). 10. L. Koidula sündis (tuhat kaheksasada nelikümmend kolm) aastal. 11. (Vahetund) läksid lapsed õue. 12. See toimus (möödunud nädal). 13. Jõudsime koju (kella 12 aeg). 14. (Tulevkuu) sõidab direktor Moskva.

Harjutus 259. Liida lihtlausete rühmad liitlauseks ja pane vastavad kirjavahemärgid. Pealkirjaks: *Liitlause.*

1. Palaval päeval jõudis matkaja allikale. See väljus mäeküljel sügavast paepõuest. 2. Teekäija oli mitu tundi järjest kõndinud. Higi voolas mööda nägu. Keel otse kõrbes. 3. Rändaja kummardus allikale. Ta jõi ahnelt vett. See otsekui põletas kurku. 4. Mees puhkas veel allika ääres. Teda haarasid äkki külmavärinad. Selle järel valdas suur nõrkus kogu ta keha. 5. Rändur hakkas allikat süüdistama. Allika vesi olnud mürgine. 6. Allikas

vaidles vastu. Matkaja ise olnud süüdi. Ta joonud higisena jääkülma vett.

Harjutus 260. Jätka lauseid, nii et saaksime a) rindlauseid erinevate sidesõnade ja kirjavahemärkidega, b) põimlauseid.

1. Valgus kustus ... 2. Kostis laul ... 3. Keegi koputas ukse taga ... 4. Müra oli kohutav ... 5. Väike loomake vaatas abitult otsa ...

Näidis. Rindlauseid. *Valgus kustus ja tuba muutus pimedaks. Valgus kustus, kuid meie jutlesime edasi. Valgus kustus: kaitsekork oli läbi põlenud. Valgus kustus; keegi ei märganud, kuidas võõras toolilt tõusis ja lahkus.*

Põimlauseid. *Valgus kustus, sellepärast et vool katkes. Valgus kustus, sest isa keeras pirni välja.*

Harjutus 261. Koosta lühikirjand ühel antud teemadest, kasutades eeskätt sidesõnaga ja sidesõnata rindlauseid ning põimlauseid.

Teemad: *Õhtu metsas. Nääripidu. Esimest korda linnas (kolhoosis).*

X. LAUSELÜHENDID.

1. Lauselühendi mõiste.

27. Põimlause asemel võib tarvitada lihtlauseid. Sel korral asendab kõrvallauseid rühm sõnu, kus kesksel kohal (peasõnaks) on tegusõna käändeline vorm — kesksõna, *des-* või *mata-*vorm. Näit.

*Kui nad padrikust
välja jõudsid, sattusid
nad jalgteele.*

*Ilma et ta oleks pilku
kõrvale heitnud,
tundis Soorand möödavilk-
satavaid kohti.*

*Kui ta oli teada saanud
oma perekonna saatusest,
palus ta end haiglast rindele
saata.*

*Padrikust välja jõudes
sattusid nad jalgteele.
(E. Bornhöhe.)*

*Pilku kõrvale heitmata
tundis Soorand möödavilk-
satavaid kohti. (E. Männik.)*

*Teada saanud oma perekonna
saatusest, palus ta end haiglast rindele
saata. (E. Männik.)*

Varahommikul enne valgust
asus teele kolonn, mis
koosnes kolmest ma-
sinast.

Varahommikul enne valgust
asus kolmest masinast
koosnev kolonn teele. (R.
Sirge.)

Sellist öeldiseta sõnarühma lauses, milles peasõnaks on
tegusõna käändeline vorm, nimetatakse lauselühendiks.

Väljendamine lauselühendiga on harilikult painduvam ja
lühem, pealegi toob see väljendusse vajalikku vaheldust.

2. Lauselühendi liigid.

Võrdle lauseid.

1. Kui kooli läksin,
nägin meie ujumistreenerit.
Õde lahkus, ilma et
oleks venda näinud.	Kooli minnes nägin meie
ujumistreenerit.
Õde lahkus venda näge-
mata.
2. Kui Rein koju oli
jõudnud, hakkas ta kir-
jandit kirjutama.
Tuppa astus kirjakandja,
kusjuures tal oli
telegramm käes. | Koju jõudnud, hakkas Rein
kirjandit kirjutama.

Tuppa astus kirjakandja, tele-
gramm käes. |
| 3. Traktor, mis künnab
kolhoosipõldu, on äsja
remondist tulnud. | Kolhoosipõldu kündev
traktor on äsja remondist
tulnud. |

Kõrvallauseste asendamisel lauselühendiga asendub kõrvallause
öeldis *des-* või *mata-*vormiga, *nud-*, *tud-* või *v-*kesksõnaga, mis on
lauselühendi peasõnaks. Peasõna järgi nimetame lauselühen-
deid *des-*, *mata-*, *nud-*, *tud-*lauselühendeiks.

des- lühendiga saab asendada ainult neid kõrvallauseid,
mille tegevus on pealausega *s a m a a e g n e*. Kui pea- ja kõrval-
lause tegevus on eriaegne, esineb lauselühendis *nud-* või *tud-*
kesksõna. Näit. *T a r o o m a s l ä h e m a l e , k u s j u u r e s t a e t t e s i r u t a -*
t u d k ä t e g a l u m m e t e e d u u r i s t a s — lähemale roomamine ja tee

uuristamine lumme toimuvad samaaegselt, järelikult on õige lauselühend: *Ta roomas lähemale, uuristades ettesirutatud kätega lumme teed.* (E. Männik.) Aga: *Kui nad olid pisut kuulunud, liikusid nad jälle edasi* — kuulamine toimub enne edasiliikumist, järelikult on õige lauselühend: *Kuulunud pisut, liikusid nad jälle edasi.* Väär oleks sel juhul aga öelda: *Pisut kuulates liikusid nad edasi,* sest viimane lause väljendaks, et kuulamine ja edasiliikumine toimusid samaaegselt.

Kõrvallauseid asendatakse veel nn. **iseseisva nimetavaga** — tegusõnata lauselühendiga: kõrvallause öeldis jäetakse ära, alus aga jääb nimetavakäändelisena püsima, millest on tingitud selle lauselühendi nimetuski. Näit. *Mai astus juubilari juurde, kusjuures tal olid lilled peos.* — *Mai astus juubilari juurde, lilled peos.*

3. Koma tarvitamine lauselühendite eraldamiseks.

Jälgi koma tarvitamist *nud-* ja *tud-*lauselühendite ning iseseisva nimetava puhul.

1. *Jõudnud ekskursioonilt tagasi (millal?), pidas õpetaja vestluse nähtust-kuuldust. Ekskursioonilt tagasi jõudnud, pidas õpetaja ettekande.*

2. *Töö lõpetatud (millal?), läksime jalutama.*

3. *Jahimees läks metsa, püss seljas.*

nud- ja *tud-*kesksõnalised lauselühendid, mis vastavad küsimusele *millal?*, samuti iseseisev nimetav eraldatakse alati **komaga**.

Vaatle *des-* ja *mata-*lühendi eraldamist komaga.

Tüdrukuke, seistes kõrgel kaldal, ei julgenud alla vaadata.

Tüdrukuke, vaatamata alla merele, seisis kõrgel kaldal.

Aluse ja öeldise vahel asetsev *des-* ja *mata-*lühend eraldatakse **komaga**.

Jälgi *des-* ja *mata-*lühendi eraldamist komaga, olenevalt lauselühendi peasõna asendist ja pausist.

Kõrgel kaldal seistes ei julgenud tüdrukuke allagi vaadata.

Tüdrukuke ei julgenud kõrgel kaldal seistes allagi vaadata.

Seistes kõrgel kaldal, ei julgenud tüdrukuke alla vaadata.

Tüdrukuke vaatas kaugemale merele, seistes ise kõrgel kaldal.

Kordagi tagasi vaatamata läks ta eemale.

Vaatamata kordagi tagasi, läks ta eemale.

Lause algul ja lõpus oleva *des-* ja *mata*-lühendi eraldamine oleneb lauselühendi eraldamiseks tehtavast pausist: kui peasõna asetseb lauselühendi algul, siis tekib paus ja lauselühend eraldatakse tavaliselt komaga; kui peasõna on lauselühendi lõpul, siis harilikult pausi ei teki ja koma ei panda. Vt. tööjuhendit nr. 27 (lk. 161).

Harjutus 262. Nimeta lauselühend.

1. Ta tulistas ägedalt, saates ühes kuulidega vastu helkivat päikest kogu oma raevu ja südameviha. (*E. Männik.*) 2. Välja tänavale jõudnud, seisab üliõpilane Korner jälle hulk aega kuskil vaateakna ees ja ahmib raskelt hingeldades sooja juunipäeva tolmust õhku. (*A Jakobson*) 3. Ta tuli tagasi oma kohale, sellest kellelegi sõna lausumata. (*E. Männik.*) 4. Nende ümber keerles telkide varjust sissepugev tuul, pani leegid vilkuma, ähvardades tulesid iga hetk kustutada. (*E. Männik.*) 5. Aiavärv kriiksus ja kubjas, lossihärra laste nimesid hüüdes, tuli nähtavale. (*E. Bornhöhe.*) 6. Jõudnud metsaveersele Arila kadakaväljale, peatus kapten Tõnis Tihu kõhklevalt jalgrajal. (*A. Hint.*) 7. Etendust vaadates seisis rahvahulk ümberringi nagu vall liikumata paigal. (*E. Vilde.*) 8. Pikemalt mõtlemata astus ta kohe risti läbi kraavi põllule ja hakkas seal edasi sumpama. (*R. Sirge.*) 9. Tuule ulgudes sammun ma parki ja istun üksikule pingile kahe raagus põõsa vahel. (*O. Luts.*) 10. Vaadanud jälle akna poole, kohkus Tasuja äkki ja jäi siis hinge kinni pidades põnevil vahtima. (*E. Bornhöhe.*) 11. Sõna lausumata olid peremeest-perenaist seda pealt vaadanud. (*E. Särgava.*) 12. Põleva, lakkamatult ragiseva ja tulesambaid ülespurskava linna kohal näis see lagendik tähtsusetu kindlustatud punktikesena. (*E. Männik.*)

Harjutus 263. Ütle iga järgneva lauseosa kohta, kas see on kõrvallause või lauselühend.

kui ta edasi sammus; edasi sammudes; kes oksast kinni hoidis; oksast kinni hoides; hein kokku pandud; kui hein oli kokku pandud; portfell käes; kusjuures tal oli portfeli käes; ilma et oma seltsimehi oleksime näinud; oma seltsimehi nägemata

Harjutus 264. Moodusta põimlauseist lauselühendiga laused. Vastav ettevalmistus teha klassis kollektiivselt.

1. Nägime puud, mis oli tormi käes murdunud. 2. Kui Aadu koju läks, kohtas ta pinginaabrit. 3. Peep võttis mütsi peast, kui ta oli tuppa astunud. 4. Kui küsimust otsustati, vaieldi palju. 5. Lapsed jooksid metsa poole, ilma et nad oleksid tagasi vaadanud. 6. Kui Mall oli aiandustehnikumi lõpetanud, läks ta kodukolhoosi tagasi. 7. Õpilane, kes ülesandeid lahendab, on oma töösse süvenenud. 8. Vanamees silmitses meid teraselt, ilma et oleks oma heameelt varjanud. 9. Poisid, kes jalgpalli mängisid, ei pannud vihmapiisku tähelegi. 10. Kui mehed linnale lähenesid, hakkasid kõigepealt tornid ja vabrikukorstnad paistma. 11. Kui onu linna oli läinud, hakkas ta vabrikutööliseks.

Harjutus 265. Asenda kõrvallauseid lauselühenditega ja vastupidi.

1. Kolhoosnikud võtsid elavalt sõna, kui nad arutasid kolhoosi elektrifitseerimise küsimust. 2. Poisid jätkasid tööd, ilma et oleksid mulle otsa vaadanud. 3. Kui kõneleja oli lõpetanud, algasid läbirääkimised. 4. Õpetaja astus klassi, kusjuures tal oli paks raamat kaenla all. 5. Koju jõudnud, läks isa aeda. 6. Vend tuli mulle vastu, latern käes. 7. Ma ei taha sellest rääkida teiste kuuldes. 8. Öö tulles olime veel teel. 9. Kui Suur Isamaasõda puhkes, tõusid kõik Nõukogude Liidu rahvad üksmeelselt kaitsma oma kodumaad. 10. Nad pidasid Suurt Isamaasõda õigustatult kõigi töötajate ühiseks võitluseks, ilma et oleksid teinud vahet rahvuste vahel. 11. Asjad pakitud, asusime teele jaama. 12. Sõber läks ära mind nägemata. 13. Tunnid lõppenud, asusime koduteele.

Harjutus 266. Moodusta antud sõnadest põimlause ja lauselühendiga laused nii, et oleksid esindatud võimalikult kõik juhtumid: *tulema, saabuma, kevad, tagasi, rändlinnud*. Lauselühendile laineline ja peasõnale sirge joon alla tõmmata.

Näidis. *Sügis, poole, saabuma, lõuna, lendama, linnud* —
Kui saabus sügis, lendavad rändlinnud lõuna poole.

Sügise saabudes lendavad rändlinnud lõuna poole. Sügis saabunud, lendavad rändlinnud lõuna poole.

Harjutus 267. Meenutanud tegusõna vormide kokku- ja lahku- kirjutamist, moodusta lauselühendiga lauseid, kasutades lauselühendi peasõnadena ühendtegasõnu *sisse astuma, läbi minema, tagasi vaatama, külge kleepima, vastu jooksma*. Pealkirjaks: *Lauselühendiga lausete moodustamine*.

Näidis. *Väravast sisse astuv mees suundus maja poole. Väravast sisse astunud, tuli külaline üle õue. Uksest sisse astudes ei näinud ma esialgu midagi. Uksest sisse astunud võõras seisatas hetke jne.*

Harjutus 268. Parandada kollektiivselt vead. Vajaduse korral kasutada lauselühendi asemel kõrvallauset.

1. Klassi jõudes helises kell. 2. Kirjandi kirjutamist lõpetades läks Tiit suusatama. 3. Tuppa tulles hakkas Milvi sööma. 4. Pisarad tõusid minevikku meenutades silmi. 5. Üle väljaku minnes lõi kell kaheksa. 6. Mäest alla sõites läksime koju. 7. Koju jõudes heitis mees magama. 8. Spordiväljakule jõudes oli pool tundi juba läbi. 9. Sisse astudes jäid toasolijad wait. 10. Edasi sõites muutus mets tihedamaks. 11. Järve äärde jõudes tõusis päike.

Töövihikust «Kirjavahemärgid» § 48—58.

Harjutus 269. Meenuta, järgnevate võõrsõnade tähendust, tarvitades sõnastikku, ja kasuta neid lauseis, juhtides tähelepanu õigele hääldamisele.

šeff, prožektor, tšempion, džungel, brošüür, blindaaž, režissöör, farm, farss, följeton, žest, matš, reportaaž, spionaaž, žurnaal, šaht, tušš, dušš, žargoon, šaakal, dzott, finiš, frees, fraseoloogia, massaaž, montaaž, šabloon, šovinism, ressurs

Harjutus 270. Pane antud sõnad ains. osastavasse, mitm. omastavasse ja osastavasse:

keev katel, nukker kannel, puhas vanker, lahtine aken, kustuv küünal, katkine korsten, peen köömen, kindel kelder, hirmus pastel.

Harjutus 271. Pane sulgudes olevad sõnad nõutud käändesse.

1. Poisid istuvad (keev katel — *m. om.*) juures. 2. Majal oli hulk (lahtine aken — *m. os.*). 3. Ära puutu (kustuv küünal — *a. os.*)! 4. Neist (õhukindel aken) tuul sisse ei pääse. 5. Parandati (katkine korsten — *m. os.*). 6. Rahvamajja sõitjad istusid (puhas

vanker — *m. alalütl.*). 7. Saiale oli riputatud (peen suhkur — *a. os.*). 8. Kas oled käinud vaatamas (kuulus Tööliskelder — *a. os.*)?

Harjutus 272. Pane sõrendatud sõnad tingivasse kõneviisi ja puuduvad kirjavahemärgid.

1. Vaevalt me suudame üksi puud langetada kui VIII kl. poisid meid ei abista 2. Kui ta nüüd tuleb siis on kõik rõõmsad 3. Kas sa kirjutad selle kirja kui sind kästakse 4. Kui ma saan siisma tulen ja teen peenrad valmis 5. Kas tekinno lähete kui laupäeval uut filmi näidatakse 6. Vennad sõidavad vanaema juurde ja aitavad seal kartulid üles võtta 7. Ta käib sageli spordivõistlustel kui vähegi aega jätkub 8. Te loete igal õhtul kui teil on midagi head lugeda 9. Noored taimed kasvavad nii mis mühab kui soojust ja valgust saavad 10. Katsume veel korra ehk leiame õige lahenduse 11. Kui õhk puhas on säravad küünlad palju heledamalt 12. Ta tuleb õhtul malet mängima kui tal aega jätkub 13. Kui segavili on külvatud hakkame kartuleid panema 14. Kui me oskame läheme kõige otsemat teed

Harjutus 273. Pane sulgudes olevad sõnad nõutavasse vormi ja puuduvad kirjavahemärgid.

1. Treener (laskma — *mida tegi?*) võistlejail algul keha soojendada. 2. Kas nad (jätma — *mida teeksid?*) selle ülesande täitmata kui brigadir neid (käskima — *mida teeks?*) seda täita. 3. Poiss tuli (jooksma — *mida tehes?*) ja kinnitas et üks rebane olevat püünises (rabelema — *mida teinud?*). 4. Kes nende küsimustega (tegelema — *mida teha?*) ei taha see pole olukorda õigesti (hindama — *mida teinud?*). 5. Kestev vihm ei (lasta — *mida teinud?*) (töötama — *mida teha?*) ja nii (virelema — *mida tehti?*) pool (suvi — *mida?*). 6. Isa (käskima — *mida teeb?*) mind ruttu (kodu) (jooksma — *mida teha?*). 7. Neil (hetked — *millal?*) mil tüdruk oli pingeliselt (töötama — *mida teinud?*) olid kõik teda (hindama — *mida teinud?*). 8. Millega (saama — *mida teeksid?*) poisid end õigustada kui linnud nüüd (hukkuma — *mida teeksid?*)? 9. Jälle (jooksma — *mida tehti?*) naabrite juurde et oma (mured — *mida?*) kurta. 10. Kes (käskima — *mida teeb?*) teil nii valjult (kõnelema — *mida teha?*).

Harjutus 274. Nimeta harjutust lugedes iga lause juures, kas see on liht-, rind- või põimlause. Põimlause puhul määra kõrvallause põhisõna.

Vaikus. Juba arvasid kütid, et nad on sattunud tühjale koopale ning peavad seegi kord saagita jääma. Kuid siis üsna äkki kostis koopast tasane urin. See oli kinnituseks, et metsaline puhkab sees. Urin muutus veelgi valjemaks ja koguni tagedaks, kuna aga meeste silmnägudel tekkis tõsidus. Käpikud heideti kiiresti käest ning kütid valmistusid paljakäsi heitlusse minema.

Ja samas kuuldus murduvate okste ragin, lumi langes lahmatena koopalt ning karu kargas välja. Ta oli tumepruun ja kasvult koguni nõnda suur, et kui ta end tagumistele jalgadele püsti ajas, siis ulatus ta kaugelt üle meeste peade. Nõnda suurt karu polnud isegi need vanad kütid ammu enam näinud. Kui ta oma lõuad pärani ajas, tungis hingeaur tal välkuvate kihvade vahelt pahinal välja. Ta sätendavates silmades vilkus aga metsik ning tige viha.

(E. Kippel.)

Harjutus 275. Pane komad. Mõlema rühma laused on samatüübilised. Leia need, pannes B-rühma lauseile vastavad numbrid.

A

B

1. Kõik mis ta seal nägi oli huvitav.	Moskvas meie riigi pealinnas toimus kongress.
2. See maja minu praegune eluase on uus.	Maja kus ta praegu elab on uus. Tõnu ja Jaak on sõbrad.
3. Minge minu noored sõbrad kiiresti koju!	Tundke ennast lugupeetud külalised siin koduselt!
4. Ostsime õunu ja pirne.	

XI. OTSENE JA KAUDNE KÕNE.

1. Otsese ja kaudse kõne mõiste.

28. Tekstis võib kellegi ütlust väljendada kahel kujul:

a) «Kus sa käisid?» küsis ema ainult möödaminnes.

«Niisama,» vastas Illimar.

«Ega sul ometi pähe tulnud koertega järvele minna? Ega see jää veel kanna.»

«Ei läinud koertega.» (Fr. Tuglas.)

- b) *Em*a küsis ainult möödamindes, kus ta käis. *Illimar* vastas, et ta käis niisama. *Em*a ütles, et ega tal ometi pähe tulnud koertega järvele minna. Ega jää veel kanna. *Illimar* möönis, et ei läinud koertega.

Esimeses osas on ütlused esitatud kõneleja enese sõnadega, muutmata kujul.

Kõneleja enese sõnadega väljendatud ütlust nimetatakse **otseseks kõneks**.

Otsese kõnega kaasneb harilikult saatelause, mis näitab, kes kõneleb, millises olukorras ja kuidas kõneldakse.

Teises osas on kõneleja ütlused väljendatud kolmanda isiku poolt mõnede muudatustega.

Kõneleja ütluse väljendamist kolmanda isiku poolt nimetatakse **kaudseks kõneks**.

2. Kirjavahemärgid otsese kõne eraldamiseks.

Kirjavahemärkide ja suure ning väikese algustähe tarvitamine otsese kõne puhul oleneb saatelause asendist.

1. Kõneleja ütles:	«Töötav rahvas on kõikjal rahu poolt,» ütles kõneleja.	«Töötav rahvas,» ütles kõneleja, «on kõikjal rahu poolt.»
2. Esimees küsis:	«Kuidas areneb meil kevadkülvil ettevalmistamine?» küsis esimees.	«Kuidas areneb meil,» küsis esimees, «kevadkülvil ettevalmistamine?»
3. Pioneerid hüüdsid:	«Milline suurepärase ilm on täna matkamiseks!» hüüdsid pioneerid.	«Milline suurepärase ilm,» hüüdsid pioneerid, «on täna matkamiseks!»

Otsene kõne on alati jutumärkides.

Kui saate lause on otsese kõne ees, siis seisab tema järel koolon ja otsene kõne algab suure tähega.

Kui saate lause on otsese kõne järel, siis pannakse otsese kõne lõppu koma, küsi- või hüüumärk (vastavalt lause sisule) ja saatelause algab väikese tähega.

Kui saate lause on otsese kõne keskel, siis eraldatakse ta komadega ja otsese kõne kummalgi osal on jutumärgid.

Uhe isiku kõne võib koosneda paljudest lausetest; sel puhul pannakse jutumärgid ainult kõne algusesse ja lõppu.

3. Dialoog.

Kahe või rohkema isiku kõnet nimetatakse **dialoogiks**. Üksikuid küsimusi ja ütlisi, millest dialoog koosneb, nimetatakse repliikideks. Iga repliik pannakse jutumärkidesse ja eraldatakse teisest samalt reall algavast repliigist mõttekriipsudega. Teostes alustatakse tavaliselt iga repliiki uuelt reall. Näidendis repliike jutumärkidesse ei panda. Näit.

«Kust sa seda kõike tead, Vipper?» — «Mis asja?» — «Noh, kõike seda maakera värki... kuida ta käib ja...» — «Selle tarvis on raamatud.» — «Ah raamatud. Noojah. Kas sa siis loed niisuke si raamatuid?» — «Loen.» — «Alati?» — «Mitte alati. Siis kui aega on.»

(O. Luts.)

4. Otsese kõne asendamine kaudse kõnega.

Otsest kõnet võib asendada kaudse kõnega. Näit.

Otsene kõne	Kaudne kõne
1. Uks poistest ütles: «Täna lõpetasime jooksuraja ehitamise.»	Uks poistest ütles, et nad lõpetasid täna jooksuraja ehitamise.
2. «Kuidas saite,» küsis direktor, «tööga nii ruttu hakkama?»	Direktor küsis, kuidas nad tööga nii ruttu hakkama said.
3. «Üliõpilased abistasid meid!» hüüdis keegi tütarlaps.	Keegi tütarlaps hüüdis, et üliõpilased olevat neid abistanud.

Kaudne kõne on kõrvallause, mis algab sidesõnaga *et* ja eraldatakse lause muust osast komaga. Kui otsene kõne on küsilause, muutub see kaudses kõnes kaudseks küsimuseks, mis algab küsilausest alustava sõnaga. Selle ette ei asetata sidesõna *et*.

Näit. *Õpetaja küsis: «Millal on pioneerikoondus?» — Õpetaja küsis, millal on pioneerikoondus (mitte: Õpetaja küsis, et millal on pioneerikoondus).*

Kaudse küsimuse järele küsimärki ei panda.

Kaudses kõnes on laused üldiselt samas kõneviisis ja ajas kui otseseski, isik (*ma, sa, ta*) oleneb kaudse kõne autori seisukohast. Kaudset kõnet tarvitatakse otsese kõne ümberjutustamisel. Vt. tööjuhendit nr. 28 (lk. 161).

Harjutus 276. Loe katkend läbi ja seleta kirjavahemärkide tarvitamist.

«Ära karda, poeg...» rahustas Rajamees. «Sul näikse midagi südamel olevat... Kust sa siia, kesk metsa siis äkki... Rahune ja räägi...»

Vahur heitis sadulast poisi värisevaile õlgadele hundinaha. Too nagu oleks teise keelepaelad vallandanud.

«Appil... Mehed, kulla mehed... Taeva pärast... Ruttu!»

«Kus? Mis?!» langesid küsimused.

«Vironia krahv... tungis meile kallale!»

«Kust te olete ja kes te olete? Räägi selgemalt!» sähvas Rajamees ägedalt.

«Põgenikud... Arukülast,» sonis poiss hammaste plaginal, osutades käega metsa poole.

«Selge!» hüüdis Rajamees lõikavalt. «Rein... võta poiss sadulasse. Edasi!»

Kümmekond hobust sööstis kapjade plaginal otse üle soolagediku, nii et külmunud porikamakad üle pea lendasid.

Vahur juhtis täku Rajamehe kõrvale.

«Mis pagana krahvist ta sonis?»

«Nii ta ennast kutsub — see Kiivelist mõrtsukas... Ta pole seniajani veel siia julgenud oma jalga tõsta. Isandad on kusagilt julgust juurde saanud. No oodaku!...»

(A. Sinkel.)

Harjutus 277. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja alusta otsest kõnet suure algustähega. Pealkirjaks: *Kirjavahemärgid otsese kõne eraldamiseks.*

Sinelis poiss naeratas kuidagi lepitavalt ja küsis lähemale astudes seltsimees ... kuidas saaks selle ešeloniga kaasa sõita? Mitka jättis küsimuse vastamata ja päris ise kust pärit? Kuid selles küsimuses polnudki enam endist karedat tooni Eestist vastasid mõlemad Eestist kordas Mitka ja mõtles pingutatult Siis löi ta õline nägu üleni särama ah-aa tean Sealt Soome lahe äärest Sealt jah noogutasid poisid Mäletan seda ... muutus Mitka korraga eneselegi ootamatult jutukamaks See oli neljakümnendal aastal kui astusite Nõukogude Liitu Meil peeti koolis sellest ettekanne... Kostja Spiridonov pidas ja möödunud sügisel lugesime ajalehtedest kuidas teie pealinn ... nimi ei seisa meeles ... Tallinn aitas teda vattkuues poiss öelda Tallinn ... seda tahtsingi öelda Jah toredasti kaitsesite ... kangelaslikult ... au tuleb anda.

(E. Männik.)

Harjutus 278. Lausete ümberkirjutamisel aseta sulgudes olevad saatelaused sobivasse kohta ja pane puuduvad kirjavahemärgid.

1. (Raamatulevitaja ütles) homme toon teile uudiskirjandust.
2. Ta on väga tubli ja arukas noormees (sinu kohta ütles Mart).
3. (Ümises Tatikas oma nina otsast kinni hakates) mispärast ei ole paadid nii tehtud et nendega veel ja kuival maal ühtlasi võiks sõita.
4. Sa oled ju väga kääua truu saksateenija olnud aga mul on nooremata vaja (ja teine saks ütles).
5. (Tüdruk ütles) onu teie ehk pilkate mind.
6. Ilus oli päev enne ärasõitu kodumetsas päike paistis (kirjutab ta muuseas) nagu tahaks ta kustutada kõik mälestused talve külmast ja pimedusest.
7. (Mõtles vana Raismik) tohoo hullu viimaks pean siiasamasse öömajale jääma.
8. Palun ütle kas oled juba ammu siin kaluriks (algas ta).
9. (Ütles Andres) aga mina olen raudkullide poolt.
10. Tuleb paremaid aegu ja võimalusi selle asja lahendamiseks (Kirss kinnitas).

Harjutus 279. Teksti ära kirjutades alusta eri isikute kõnet samalt realt ja pane puuduvad kirjavahemärgid.

Noh lähme siis

Saime mõisa väljale

Noh siduge nüüd mu käed kinni

Ega sa's jooksu lähe
 Ei lähe aga kui teil käsk on mind siduda siis tehke seda
 Talitaja läks tuppa Opman küsis kas Ants siin on
 Jah Ants on siin
 Tule tuppa... Kas võtad oma naise tööd vastu või mitte küsis
 opman
 Ei võta
 Kas tõesti ei võta
 Ei Ega minu naisel enam krunti. ega kohta käes ole kui teistel
 teomeeste naistel et talle tööd antakse

(E. Vilde.)

Harjutus 280. Asenda otsene kõne kaudse kõnega ja vastupidi.
 Pealkirjaks: *Otsene ja kaudne kõne.*

1. «Kui vana sa oled?» küsis õpetaja Peebult. 2. «Külvaja» kolhoosi esimees ütles, et ta sõidab homme linna. 3. Brigadir päris minult: «Kas sa saad varsti tööga valmis?» 4. Ma küsisin temalt: «Millal sa tuled minu juurde?» 5. Ema ütles lastele, et nad mingi välja mängima. 6. Küsisin vennalt: «Miks sa täna ei õpi?» 7. Poisid ütlesid meile: «Kui te parki poleks läinud, siis meil poleks nüüd olnud vaja teid otsida.» 8. Isa ütles sulle, et sa viiksid selle kirja kohe posti. 9. Ema küsis minult: «Kuhu sa õhtul raamatu panid?» 10. Laps ütles, et tal on külm. 11. «Kuhu nad küll võisid minna?» mõtlesin ma. 12. «Tulge ruttu puu otsast maha!» hüüdsin poistele. 13. Keegi esitas küsimuse: «Kas sügaval mere põhjas on elusolendeid?» 14. «Mulle on arusaamatu, millest sa kõneled,» ütles Jaak naabrile. 15. Leida ütles, et kirjutagu ma temale kohe, kui Leningradi jõuan.

N ä i d i s.

Otsene kõne	Kaudne kõne
<i>Rühmajuht hüüdis poistele: «Jookske lähema metsa äärde!»</i>	<i>Rühmajuht hüüdis poistele, et nad jookseksid lähema metsa äärde.</i>

Töövihikust «Kirjavahemärgid» § 59—66.

Harjutus 281. Kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt ja häälda sõnu hoolikalt.

1. Enn tal—itab kannatlik—ult üm—arguse laua juures. 2. Kas— te märkasite tol—e kunstnik—u tagasihoidlik—u käitumist? 3. Lagendik—ul kasvab jändrik—e puid. 4. Meie klas—is peetakse lugu nõudlik—ust õpetajast. 5. Auklik—ele tänavaile tek—ib loik—e. 6. Ämblik—e võrkudes rip—usid surnud kärbsed ja sääsed. 7. Eideke pilgutab mõt—likult oma sõbralik—e silmi. 8. Tumedas kuusik—us märkasime arglik—e oravaid. 9. Oli kuulda öölindude kaeblik—e hääli. 10. Võsastik—us kasvas ka okslik—e mände. 11. Kas te olete teadlik—ud sel—e et—evõt—e keerukusest? 12. Kui äsja kõigi asjalik—el nägudel peegeldusid sõbralik—ud tunded, siis sel— hetkel, kui Peeter valetas, tek—is üldine pahameel. 13. Isa sat—ub nüüd südamlük—u meeoleolu. 14. Lapsel tek—ib äk—i kartlik ilme. 15. See on om—eti nii mõt—etu.

Harjutus 282. Pane sulgudes olevad sõnad nõutavasse vormi ja aseta puuduvad komad.

1. Zürii oli (mõlemad võistlejad — *keda?*) õigesti (hindama — *mida teinud?*). 2. (Iga tühine asi — *mida?*) ei maksa (jooksma — *mida teha?*) naabrile jutustama. 3. Võõras (laskma — *mida tegi?*) (vanaema — *keda?*) kaua (kõnelema — *mida teha?*) (lood — *mida?*) muistseist aegadest. 4. Vanake ei (tegelema — *mida teinud?*) (miski — *millega?*) oma (rõõmud ja mured — *mida?*) polnud tal (keegi — *kellega?*) jagada. 5. Ametiühing oli korduvalt (tegelema — *mida teinud?*) (kingsepad ja rätsepad — *kelle?*) tööküsimustega. 6. (Kogelema — *mida tehes?*) oli poiss (kolhoosnikud — *kellele?*) (kõnelema — *mida teinud?*) et ta ei (oskama — *mida teinud?*) hobust rakendada. 7. Ats ei (julgema — *mida teinud?*) (keegi — *kellele?*) sõnakest lausuda et Anne (teater — *kuhu?*) läks. 8. Laps tuli (jooksma — *mida tehes?*). 9. Esimees (laskma — *mida tegi?*) (kõik — *kelledel?*) (kõnelema — *mida teha?*) millega nad viimaseil päevil olid (tegelema — *mida teinud?*). 10. Igal sügisel (hukkuma — *mida teeb?*) ülemerelennul tuhandeid (väikesed — *missuguseid?*) linde.

Harjutus 283. Vali vasakpoolses tulbas oleva lauseosa juurde sobiv jätk parempoolses tulbast ja anna vastav seletus.

1. Salk mehi	läksime teatrisse.
2. Ait ja laut	kasvasid ukse ees.
3. Mina ja sina	läksid spordivõistlusele.
4. Mänguasju	laskub kaevandusse.
5. Need kolm õpilast	olid uued.
6. Küsimused	olid portfellis.
7. Kuusk ja kask	puudus koolist.
8. Raamat ja vihik	oli laual.
9. Ekskursante	olid rasked.
10. Muist õpilasi	tuli laevalt maha.

Harjutus 284. Laiendatud lihtlauseist moodustada kollektiivselt rind- ja põimlauseid. Rindlause puhul kasutada igas lauses võimalikult eri sidesõna ja kirjavahemärki.

1. Koolivaheaja saabumisel sõitsid õpilased maale. 2. Enne päikese tõusu sõitsid kalurid merele võrke vaatama. 3. Kalad paati võetud, algas kojusõit. 4. Päikese helkides laineil ujus paat ranna poole. 5. Tugevast vastutuulest hoolimata jõuti kiiresti randa. 6. Sätendav koorem maha laaditud, anti see üle kalade vastuvõtu punkti.

Näidis, a) *Õpilased sõitsid maale: oli saabunud koolivaheaeg.* b) *Kui oli saabunud koolivaheaeg, sõitsid õpilased maale.*

Harjutus 285. Liida lauserühmad, moodustades rind- ja põimlauseid, ning pane kirjavahemärgid.

1. Eesti NSV riigivapil on sirbi ja vasara kujutus. See asub tõusva päikese kiirtes ja on piiratud pärjaga. Pärj koosneb vasakul kuuseokstest ja paremal rukkipeadest. 2. Pärja mõlemad pooled on põimitud punase lindiga. Sel on pealkiri eesti ja vene keeles: «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!» Vapi allosas on «Eesti NSV» ja ülaosas viisnurk. 3. Ilus ning rõõmus oli kevadine loodus. Puud ilutsesid värskeis lõhnavais lehtedes. Nad olid terve talve raagus külmetanud. 4. Põllud kattusid lõkkava orasega. Veel hiljuti magasid need valge lumevaiba all. Kõik kohad kajasid lindude rõõmsast laulust. 5. Õnnelikult jõudsid nad koju võõrailt radadelt. Sinna olid nad põgenenud sügisel pakase eest.

XII. SÕNADE JÄRJEKORD LAUSES.

1. Lauseliikmete ja lausete järjekorra tähtsus,

29. Lauserõhk muutub olenevalt sõnade paigutusest. Näit.

Ma võtsin riulilt selle raamatu — harilik paigutus, ükski sõna pole eriti rõhutatud.

Ma võtsin selle raamatu riulilt, mitte kapist. Selle raamatu võtsin ma riulilt, teise kapist. Selle raamatu võtsin riulilt mina, mitte Maimu.

Lauseliikmete ja lausete järjekorrast oleneb mõnikord lause mõte. Näit.

Karu nägi isa. Isa nägi karu.

Ema kutsus tädilõunale. Tädilõunale kutsus ema lõunale.

Kolhoosi teise põllu kündis traktor üles. Teise kolhoosi põllu kündis traktor üles.

Auto sõitis jõest läbi, milles oli 4 inimest. Auto, milles oli 4 inimest, sõitis jõest läbi.

2. Pealause aluse ja öeldise paigutus.

Pealause seisavad alus ja öeldis tavaliselt kõrvu, kui nende vahel ei ole aluse laiendeid. Näit.

Surmavalt haavatud loom võttis vastase palavasti kaissu. Inimene ja kiskja veeresid maas. Murtud raod ragisesid, peene liiva tolmu keerles üles, kuuldus poollämbunud rõhin ja mõmin — siiskerkis võitja — inimene... (E. Bornhöhe.)

Harilikult on alus öeldise ees. Öeldis on aluse ees lauses, mis algab määrusega või kõrvallausega. Näit.

Luiged lendasid tänavu aegsasti lõunasse.

Pärnad kohavad koolimaja akende taga.

Kogu maa kihas inimestest, kui heinateoga jõe äärde jõuti.

Tänavu lendasid luiged aegsasti lõunasse.

Koolimaja akende taga kohavad pärnad.

Kui heinateoga jõe äärde jõuti, kihas kogu maa inimestest.

3. Pealause öeldise ees seisvad sõnad.

Lause algul ei tohi olla kaks või enam eri küsimusele vastavat öeldise laiendit. Näit.

Kõige rõhuvamalt (*kuidas?*) mõjus aga tema otsusesse (*millesse?*) mõte tuleviku peale. Kiiresti tõmbas ta hobuse pea (*mille?*) paremale poole (*kuhu?*). Tal (*kelle?*) olid saapad jalas. Aeglaselt (*kuidas?*) sõudsid pilved üle linna (*kuhu?*).

4. Aluse ja öeldise asend kõrvallauses.

Kõrvallauses järgneb alus vahetult siduvale sõnale, öeldis aga asub tavaliselt kõrvallause lõpus, eriti lühemais lauseis. Näit.

See on soome külmataat, kes seal pōristab. (*J. Liiv.*) «Kas mäletad veel, kuidas ma tondiks sain?» naeris Gabriel mōrult. (*E. Bornhöhe.*) Mäletan ainult veel, et kindel pind meie jalge alt äkitselt kadus, et sūsimumstad lained meie peade üle kokku lõid. (*E. Vilde.*)

5. Kõrvallause paigutus.

Kui selgus nõuab, paigutatakse kõrvallause võimalikult oma põhisõna järele. Näit.

Sovhoos hakkas ehitama uut küüni heinamaale, mis oli kõige kaugemal. Sovhoos ehitas uue küüni, mis pidi mahutama selle heinamaa kogu saagi. Käsikäes käidi läbi kõik paigad, kus lapsepõlves oli mängitud. Kõik paigad käidi läbi käsikäes, nagu ei olekski lahus oldud.

Vt. tööjuhendit nr. 29 (lk. 162).

Harjutus 286. Loe lauseid ja määra rõhutatud sõnad.

1. Korraga jäid koerad ühte paika peatuma. (*E. Vilde.*) 2. Alles viimasel ajal on ta hakanud hoolikalt töötama. 3. Kuhu ma ka lähen, igal pool kohtun sinuga. 4. Tööle, tööle tuleb nüüd hakata, puhkamisest on küllalt! 5. Ta täitis oma ülesannet kogu hingega, säästmata jõudu ja aega. 6. Vali tuul ajas linnudki varju. 7. Kas see olite teie, kes koputas? 8. Tule nüüd ka sina! 9. Ei, seekord mina küll ei tule, vaid tuleb Vaike! 10. Videvikus ei tohi lugeda, kirjutada ega joonistada, kui te ei taha silmi kahjustada.

Harjutus 287. Kümnes lauses on aluse ja öeldise paigutus väär. Pane sõnad õigesse järjekorda.

1. Tiit kõigisse suhtus väga heatahtlikult. 2. Tõeline sõber kunagi häтта ei jäta sind. 3. Rein mulle koduteel rääkis huvitava loo. 4. Kell helisedes kuulutab tunni algust. 5. Riho igatsusega ootas seda aega. 6. Meie klassi poisid jõuavad ka spordi alal varsti VIII kl. poistele järele. 7. Ilmar kõigile vaatas otsa väga mureliku näoga. 8. Ta eile külastas oma haiget sõpra. 9. E. Bornhöhe jutustab oma «Tasujas» eestlaste vabadusvõitlusest. 10. Järgmisel hommikul asusid jälle teele pioneerid. 11. Ott kõigi poolehoiu võitis oma sõbralikkusega. 12. «Kuidas pääseb siit «Koidu» kolhoosi keskusesse?» küsisin ühelt vastutulijalt ma.

Harjutus 288. Pane lauseliikmed õigesse järjekorda, arvestades nimetatud juhiseid. Lause algusse jäta ülesandes antud sõna või kõrvallause.

1. 4. oktoobril 1957. aastal Nõukogude Liit saatis välja esimese sputniku. 2. Meie klass korraldas ekskursiooni tehasesse. 3. Tunnis õpilased arutlesid, mis nad vabrikus olid näinud. 4. Siis nad asusid kirjandit kirjutama. 5. Kogu klass kirjutas suure innuga. 6. Viimaks töö sai valmis. 7. Kui õpetaja vihikud tagasi andis, ta luges Jaagu töö ette. 8. Tihti pioneerid korraldavad mitmesuguseid võistlusi. 9. Talvel tuul ulub lagedail väljadel ja keerutab lund. 10. Täna päike paistab heledalt. 11. Kui Ott koolimajja jõudis, tunnid olid juba alanud. 12. Spordivõistlustel Enno saavutas kaks esikohta.

Harjutus 289. Pane sõnad õigesse järjekorda, jättes igas lauses esimese sõna kohale.

1. Linna äärde juba möödunud aastal rajati park. 2. Usinasti sellest tööst võtsid osa meie pioneerid. 3. Lõpuks siiski haigusest sai tema tugev organism võitu. 4. Meie klassis oli kolm head sportlast. 5. Aias hea meelega mängivad lapsed. 6. Vahetunnil pioneeritoas oli nõupidamine. 7. Aeglaselt lahel liuglevad purjekad. 8. Äkki metsast kostsid kirvehoobid. 9. Endisel ajal meie maal peremehetsid kapitalistid. 10. Uudishimulikult urust välja vaatas hiirepöeg.

Harjutus 290. Määra kõrvallause. Aseta lugedes kõrvallause öeldis õigesse kohta.

1. Vanempioneerijuht jutustas, kuidas võitleb meie kodumaa rahu eest. 2. Uisud, mis sai Andres onult kingiks, meeldisid talle väga. 3. Rõõmustavat uudist kuulsime siis, kui saabusid esimesed võistlejad tagasi. 4. Kui jõuab järjekord temani, heliseb kell. 5. Peeter oli väga auahne poiss ja ta tahtis nüüdki, et kõik paneksid teda tähele. 6. Kuidas nüüd me saame üle jõe, seda ma tõesti ei tea. 7. Siis, kui pähkleid oli juba hea hulk, asusime koduteele. 8. Kaunimates paikades töötavad meil pioneerilaagrid, kus veedavad oma puhkust suvel lapsed. 9. Meil tehakse kõik selleks, et muutuks laste elu veelgi paremaks. 10. Kui jõudsid lapsed jõe äärde, oli lõuna käes.

Harjutus 291. Aseta algul suuliselt ja pärast kirjalikult öeldis õigesse kohta ja anna vastav seletus.

1. Käskis õpetaja, et võtaksid õpilased ekskursioonile kaasa noad ja labidad. 2. Öhtul vihma hakkas sadama, nii et koju tulles said märjaks poisid. 3. Kui jõudis isa koju, lapsed jooksid talle vastu. 4. Kibedasti töös olles ma midagi ei kuulnud ega näinud. 5. Kuni puhastas isa autot, ma reisikorvi seadsin. 6. Nägin ma, et varna pandud olid riided. 7. Õige hõlma ükski ei hakka kinni. 8. Kui tuleb sügis, rändlinnud lendavad lõunamaale. 9. Kui läks looja päike, mehed olid oma tööga lõpule jõudnud. 10. Ometi homme tuleks ilus ilm! 11. Kuigi oli ilus ilm ja laulsid linnud, Peetri tuju nurjunud kalapüügi tõttu oli rikutud. 12. Katuselt pikad vihmakeeled voolasid, räästailt vesi ojadena valgus. 13. Tegi ta uudismaad, nii et suitses kütis ööd kui päevad.

Harjutus 292. Paiguta sulgudes olev kõrvallause (algul suuliselt, pärast kirjalikult) sobivasse kohta.

1. Meie kooli isetegevuskollektiiv võeti igal pool hästi vastu (kus ta esines). 2. (Kui päike oli juba looja läinud) mehed jõudsid koju alles siis. 3. Nägime lapsi kodu poole minemas (kel marjakorvid olid täis). 4. Käisime mitmes kohas kadunud nuga otsimas (kus matkal olime istunud). 5. Ta lahkus kodust 21-aastasena (kus oli veetnud lapsepõlve). 6. Mees tuli Krimmist (kes oli meil külaliseks). 7. Ta tõi meile puuvilja (mis oli seal juba küps). 8. Inimesed oskavad hinnata teiste tööd (kes ise on palju töötanud). 9. Neile välismaalastele annab meie riik varjupaiga (keda töörahva huvide kaitsmise pärast taga kiusatakse). 10. Kooli mööblit

ja muud varandust peab igaüks hoidma (mis on meie kõigi ühisomand).

Harjutus 293. Kirjuta kriipsu ees olev täht ühe- või kahekordselt.

1. Kas— se— on sinu tas—? 2. Ja—, mu— väike hiina tas— on rohkem väärt kui mu— portselan. 3. Kes— teab, kus— kes— (= võrkkott) on—? 4. Sel— riiulil ta— kül— ei ole. 5. Kas se— kalurion— lahe ääres on— veel alles? 6. Kül— on tal— ilus tal—! 7. Miks sa— ei sa— koondusele tulla? 8. Mul— ja sul— pole midagi tal—e ütelda. 9. Me— sõime me— ära. 10. Ja—, to— oli hea te—! 11. Kel— on kel— kaasas? 12. Kel— kukkur, sel— kohus. (*Vanasõna.*) 13. Ses— loos on— kül— vähe töt—. 14. Ära kõnele, kui su— su— on putru täis! 15. Tal— juba ammu tal— valmis.

Harjutus 294. Määra tüüpsõna ja kirjuta ainsuse osastav:

(seda) suur karu, (nägi) haige ema, (vaatlesime) piiritu meri, (kiitis) Mati, (kasutas) mõni minut, (selgitas) viimane mõte, (kutsus) saabunud isa, (nägi) onu, (soovis) viis või kuus tundi, (küsis) manna, peensuhkur, üks minut, kumbki poiss, ükski hetk, kustuv lõke, ähvardav pilv, kasvav taim, väär otsus.

Harjutus 295. Moodusta ainsuse sisseütlev järgnevaist sõnadest, arvestades vastavat tüüpsõna:

(*läksime*) teater, ladu, kino, ujula, võimla, esik, pood, koobas, söökla, Tartu, kelder, lõuna, kodu, veski, maja, (*pani*) riie.

Harjutus 296. Vali lünka sobiv sõna järgnevate sõnade hulgast ja pane see vajalikku vormi: *käskima* (olevik), *leplik*, *jooksma*, *mõisnik*, *laskma* (lihtminevik), *vanaema*, *väike*, *peen*, *iga*, *vanaisa*, *juuksed*, *keskmik*.

1. Nad muutusid ... naabreiks. 2. Selles teoses kujutatakse manduvat... 3. Revolutsioonilises võitluses läksid kehvikud... käsikäes. 4. Nägime ... sageli sukka kudumas. 5. Hulk... poisse mängis murul palli. 6. Nägime... mesila poolt tulemas. 7. Selliste korratute ... teatrisse ei minda. 8. ... väikest ebaõnnestumist ei maksa südamesse võtta. 9. ... okstega puu kõikus tuules. 10. Õpetaja ... õpilasel küsimust korrata. 11. Koer katsus minema ... 12. Direktor ... raamatupidajal tšeki välja kirjutada.

Harjutus 297. Pane punktiiri asemele sobivad lauseliikmed ja analüüsi laused. Pealkirjaks: *Lauseanalüüs*.

1. Esimees sõitis 2. Ta ostis endale 3. Meie rajooni keskus ... 15 km kaugel. 4. ... kool on tuntud ... naturalistide hea töö poolest. 5. ... poisse ... aias. 6. Rühm tütarlapsi ... peenraid. 7. ... direktoril on auto 8. ... töid ära jäta kunagi pooleli. 9. Hingake kopsudesse ... õhku! 10. Ta ... ei jõudnud enam ... sammu astuda.

Harjutus 298. Määra lauseliikmed. Mõlemas rühmas on sama tüüpi laused. Nummerda B-rühma laused vastavalt A-rühma omadele.

A

B

1. Traktoriga küntakse põldu.	Hobune veab heina.
2. Traktor künnab põldu.	Hobusega veetakse heina.
3. Traktor sõidab põllule.	Poiss istub hobuse seljas.
4. Mees istub traktoril.	Näen põllul hobust.
5. Eemal paistab traktor.	Hobune on koduloom.
6. Näen eemal traktorit.	Metsa ääres sööb hobune.
7. Traktor on suur.	Hobune sõidab heinamaale.

Harjutus 299. Pane koma, kuhu vaja, ja põhjenda.

1. Küla vabastatud suundusid Nõukogude armee võitlejad linna poole. 2. Valve läks aeda raamat käes. 3. Linnas süttivad üksteise järel kollakad tuled. 4. Põllumajanduse akadeemia lõpetanud läks vend kolhoosi agronoomiks. 5. Lõpuks kohale jõudnud olid rändurid väsinud. 6. Kartulikuhi kinni kaetud läksid mehed tuppa. 7. Ilmar tuli uksele põlev lamp käes. 8. Võistluse lõpuni on jäänud veel pisut üle kümne minuti. 9. Tänavale jõudnud seisatas Enn vaateakna ees. 10. Jõekäär niidetud võtsid šefid loo üles. 11. Peet astus tuppa raamatupakk kaenlas. 12. Tuppa astunud võttis Kalju mütsi peast. 13. Tohter istus lahtisel rõdul kiiktoolis suitsev sigar näpus aurav kohvitass laual. 14. Ilma jõe süvendamiseta ei anna kraavide kaevamine ei kolhoosimail ega metsades kuigi suurt efekti. (*O. Tooming.*) 15. Töö lõpetatud heitsime pikali. 16. Kai astus juubilari juurde lilled käes. 17. Aiandustehnikumi lõpetanud sai Helga sovhoosi aedniku abiliseks. 18. Eksamid õiendanud sõitsid õpilased ekskursioonile. 19. Käed ristis nokake laiali lahti laulab Mann. (*E. Vilde.*) 20. Jõudnud põllu äärde peatus neiu kõhklevalt.

XIII. ÜLEVAADE KIRJAVAHEMÄRKIDE TARVITAMISEST.

1. Punkt.

30. 1. Punkt on jutustavate lausete lõpus. Oli veel päris pime. Ohk oli niiske. Martale paistis, nagu istuksid nad kartulipõllu ääres.

2. Punkt pannakse peal- ja allkirjade järele. «Põrgupõhja uus Vanapagan». «Raudne kodu».

Sm. E. Viirlaid.

Palun Teid tulla 15. skp. minu juurde ekskursiooni suhtes läbi rääkima.

Tervitades,
A. Kasesalu.

Märkus. Punkti ei tarvitata raamatute tiitellehtedel, ajalehtedes artiklite pealkirjade järel, samuti siltidel.

3. Punkt esineb teatavate lühendite järel.

Näiteid sagedamini esinevaist lühendeist.

a. — aastal, aasta	nr. — number
aadr. — aadress	näit. — näiteks
e. — ehk	p. — poeg; punkt
e. l. — enne lõunat	p. l. — pärast lõunat
e. m. a. — enne meie ajaarvamist	p. o. — peab olema
jj. — ja järgmised	pt. — peatükk
jm. — ja muud	rbl. — rubla
jne. — ja nõnda edasi	s. a. — sel aastal
jt. — ja teised	skp. — selle kuu päeval
kl. — klass	sm. — seltsimees
kn. — külanõukogu	s. o. — see on
kop. — kopikas	s. t. — see tähendab
krt. — korter	surn. — surnud
l. — loe!	sünd. — sündinud
lp. — lugupeetav	täh. — tähendab
lk. — lehekülg	t. — tütar; tund; tänav
min. — minut	u. — umbes
nn. — niinimetatud	urd. — võrdle!
	vt. — vaata!

Kui lühendile liidetakse sidekriipsu abil käändelõpp või tunnus, siis jäetakse punkt ära: *lk-l* (= *leheküljel*), *nr-d* (= *numbrid*).

4. **Punkti tarvitatakse araabia numbrite järel**, kui need esinevad järgarvu tähenduses: *25. apr. 1957, 325. leheküljel, 10. polk*. Rooma numbrite järel sellisel korral punkti ei tarvitata: *Aleksander III, 25. IV 1957, II peatükk*.

2. Küsimärk.

1. **Küsimärk on küsilause järel**. *Mis kell on? Kas on tema teid käskinud minna?*

Märkus. Põimlause järele pannakse küsimärk ainult siis, kui küsimus on pealause. Kui küsimus on kõrvallause (kaudne küsimus), siis pannakse põimlause lõppu punkt. *Kas see on sinu raamat, mis seal laual on? On Huvitav teada, kuhu te kavatsete minna edasi õppima. Ei tea, kes sealt tuleb.*

2. **Küsimärk pannakse ka mõistatuste lõppu**. *Kits keldris, keel väljas? Keeletu, meeletu, ise ilmamaa tark?*

3. **Küsimärk asetatakse vahel lause keskele üksiku sõna järele**, mis äratav kahtlust. *Nende salk oleval matkanud 500 km(?) ühe nädalaga. Aino luges ühe õhtuga (?) selle raamatu läbi.*

3. Hüüumärk.

1. **Hüüumärk esineb hüüd- ja käsklausete järel**. *Küll kihutab! Pidage kinni! Jääks ometi tasemaks! Olgu tervitatud 1. mai!*

Märkus. Kui tahetakse märkida, et hüüd- või käsklauset väljendatakse rahulikult, ilma erilise tundmusega, siis pannakse nende lõppu punkt. *Andke Paasile ta asjad tagasi. (A. H. Tammsaare.) Küllap sinugi süda vesine on — pikk tee käidud, — säh, hammusta kah, — värskel soolasai. (E. Vilde.)*

2. **Hüüumärk pannakse lausete lõppu**, mille mõte peab lugeja imestust äratama, lugejat hämmastama. *Ja seda tegi Linda! Oma ülikonna eest maksis ta ainult 30 rubla! Linna elanikkond kasvab mõne aastaga kümnekordseks!*

3. **Hüüumärki tarvitatakse eriti rõhutatud või tundmusi väljendava ütte järel**. *Seltsimehed! Kõik valimistele! Tervist, armas vend!*

4. Hüümärk pannakse sulgudesse üksikute sõnade järele, et neile erilist tähelepanu juhtida või imestust avaldada. Juba aprillis(!) õitsevad siin roosid. Siis lõpetas noormees 2(!) klassi ühe aastaga.

Vt. tööjuhendit nr. 30 (lk. 162).

Harjutus 300. Pane punkt, kuhu vaja.

1. C R Jakobson (sünd 26 VI 1841, surn 19 III 1882) on XIX saj tulihingeline võitleja 2. Ajal «Säde» 12 aug nr tõi kirjelduse Karepa pioneerilaagrist 3. Juhan kirjutas ümbrikule: Kingissepa raj Muhu kn «Ühenduse» kolh lp sm I Kallaste 4. Anne oli 1 mail kingituseks saadud raamatust lugenud juba 60 lk ja on jõudnud IV pt-ni 5. Isa käskis Matil p 1 k 4 viia kirja Koidula t nr 25 A krt 15 prof Terasmaale

Harjutus 301. Pane punkt, hüüu- või küsimärk.

1. Seltsimehed Palun hetkeks teie tähelepanu 2. Vabandage, kelle poole pean ma pöörduma tõendi saamiseks 3. Kas hakkame kord juba minema, et valge valul koju jõuda 4. Vaadake, et laps toolilt maha ei kukuks 5. Tõmba eesriie üles ja ava aken, sest väljas on juba valge 6. Nonoh Miks te ukse lukku keerate 7. Poisid julgesti edasi 8. Ma tean, kuhu te tahaksite minna 9. Noormees olevat oma uuel mootorrattal saavutanud kiiruse 195 km tunnis 10. Küsimus on selles, millal auto kohale jõuab 11. Usu ometi oma seltsimeest, sest ta soovib sulle head 12. Juhan Liivi (sünd 30 IV 1864 surn 1 XII 1913) esivanemaid võime jälgida kuni XVII saj alguseni 13. Mida kavatsete pärast kooli lõpetamist peale hakata 14. Mida sa külvad, seda ka lõikad 15. Kui tahad olla täismees, ära aja poisikese juttu 16. Tõusis küsimus, kes jääb kohvrite juurde 17. Lipp lipi peal, lapp lapi peal ilma nõela pistmata 18. Kui vana on too puu, millel me kolmekesi ei ulatunud ümbert kinni võtma 19. Nüüd aga, seltsimehed, riietuge kiiresti, kui te ei taha hilineda 20. Tutvuge tööga, mille lõpetasin 1 okt s a

Harjutus 302. Pane kriipsu asemele *d* või *t*.

1. Sügise tulekul koonduvad rändlinnud suur—esse parve—esse ja lendavad kaug—ele maa—ele. 2. Üle laia—e lagendiku—e, tumeda—e metsa—e, vahutava—e jõge—e, sügava—e järve—e ja sinava—e mere—e viib lindu—e ohtlik tee. 3. Matkajad

läksid läbi tihniku—e ja soo—e, üle lagendikku—e, karjamaa—e, nurme—e ja kraavi—e. 4. Linna—est ja küla—est, järve—est ja jõge—est vedas teda ähkiv raudruun mööda, kandis üle mäge—e, läbi laan—e ja orgu—e. 5. Jõudsime õitsva—est toominga—est pii-
 ratud maja—e juurde. 6. Mõne—es muuseumi—es võib liikuda ainult pehme—es tuhvli—es. 7. Mitmesugus—el põhjus—el olid albumi—est mõned pildid välja võetud. 8. Kogu mets rökkas pio-
 neeri—e röömsa—est hääl—est. 9. Laste priske—elt pale—elt pais-
 tis tervis ja muretus. 10. Mets on rikas sirge—est kuuske—est, kahara—est mändi—est, toreda—est valge—est kaske—est ja puna—est pihlaka—est. 11. Poiss toppis õunu suur—esse tasku—
 esse. 12. Valju—e tormi—e ajal otsivad linnud varju tühja—e maja—e pööningu—el ja veranda—el. 13. Näärikuuske—e sära-
 va—e küünal—e helk peegeldus las—e röömsa—es silma—es. 14. Matkaja—e silma—e ees oli ilus järv liivas—e kõrge—e kal-
 las—ega ja palju—e rohelis—e saar—ega. 15. Lahtis—est aken—
 est kostis välja mitmesugus—e keelpilli—e helisid. 16. Tubli—el ratsu—el jõusid mehed varsti pärale. 17. Kõiki—ele kä—ele jät-
 kub meil tööd. 18. Isa ostis tütar—ele kaks paari pannal—ega kingi.

Harjutus 303. Vali parempoolsest tulbast punktiiri asemele sobivad sõnad, pane need õigesse käändesse ning eralda komaga, kui vaja. Pealkirjaks: *Lisandi ühildumine.*

1. Katrin loeb ...	tuntud eesti maalikunstnik
2. Kas olete näinud ... «Ot- hello»?	vennad Rammod
3. ... kohtas Vambola oota- matult Tallinna lennujaa- mas.	imede maa
4. Lahkusime sadamast ...	Shakespeare'i kuulus tragöödia
5. ... kooli parimad lauaten- nismängijad, olid ka see- kord võistlustules.	ajaleht «Säde»
6. R. Uutmaal ... on häid meremaale.	oma onupoeg Kaarel
7. Ekskursandid jutustasid palju huvitavat Indiast ...	minu vend Arvo

8. Saatsime ühise uusaasta-
õnnesoovi... õpetaja Kivis-
tikule.	mootorpaat «Torm»
9. ...on roheline motoroller.	oma klassijuhataja
10. Tellime järjekindlalt ...	Metsanurga romaan «Ümera
jõel»

Harjutus 304. Muuda otsene kõne kaudseks kõneks.

Sada hunti.

Poiss jooksis hirmunult metsast koju:

«Metsas oli sada hunti!»

Teised vastu:

«Mis sa nüüd räägid! See küll õige ei ole, vähenda ikka, vähenda!»

«No aga viiskümmend seal ikka oli: kõik mets kahises.»

«Ära ole rumal, nii palju hunte ei käi kunagi üheskoos. Vähenda ikka, vähenda!»

Poiss vaidleb vastu:

«Ega ma neid lugenud, kui mitte viiskümmend, siis kakskümmend viis ikka oli.»

«Ära aja tühja juttu! Vähenda ikka, vähenda!» ütlevad teised.

«Aga kümme hunti võis küll olla!» tõendab poiss.

«Ei olnud niigi palju. Vähenda, vähenda!»

«Aga viis hunti oli,» vaidleb poiss.

«Ei tea, kas oli viitki. Vähenda ikka veel!»

«Üks hunt võis ikka kindlasti olla,» ütleb poiss.

«Ehk ei olnud ühtki hunti.»

«Ega ma päris kindlasti tea ka, kas seal hunte oli või ei, aga seda ma küll kuulsin, et põõsas kahises.»

(Rahvajutt.)

4. Koma.

31. 1. *Komaga eraldatakse põhisõna järel asetsev lisand (koos laienditega). Prahlas, Tšehhoslovakkia Sotsialistliku Vabariigi pealinnas, viibisid ekskursandid 5 päeva. See naine, Tiidudemä, oli varemgi meid aidanud.*

Märkus. Komaga ei eraldata olevas käändes esinevat, samuti sidesõna kui abil seotud lisandit. *Mihkel julge mehenajus üle jõe. Tõnu kui hoolas õpilane ei puudunud kunagi.*

2. **Koma** tarvitatakse ütte eraldamiseks. *Tule siia, Madis! Kuhu te, lapsed, jooksete? Peeter, anna käsi!*

3. **Koma** tarvitatakse koondlause korduvate liikmete eraldamiseks, kui nende vahel ei ole sidesõnu ja, ning, ega, ehk, või, kui ka. Kui korduvad lauseliikmed omavad laiendeid, siis tuleb korduvad liikmed koos laienditega eraldada. *Mehi, naisi ja lapsi jalutas mere ääres. Lumi langes pehme vaibana teedele, põldudele, heinamaadele ja soole. Ta kõneles järguti, raskelt hingates, luksudes ja kogeldes.*

4. **Koma** tarvitatakse osalause eraldamiseks, kui nende vahel ei ole sidesõnu ja, ning, ega, või. *Tänaval liikus palju inimesi, voorimehed sõitsid piitsa plaksutades, elektritramm tilises. Päike paistab, lõoke laulab, metsa ääres künnab traktor. Tema teab küll, aga ta ei ütle.*

Koma pannakse ühendsidesõnade sest et, ilma et, sellepärast et, olgugi et, selleks et, enne kui jt. ette. *Mindi tee, ilma et oleks pikemalt kaalutletud. Käis pauk, enne kui keegi teadis oodata. Ta tõusis varakult, sellepärast et ta tahtis enne teisi jõe äärde jõuda. (Vrd. Ta tõusis varakult just sellepärast, et...)*

Koma pannakse sidesõnade kui, nagu, kuni ette, kui nendega algab osalause. *Tule, kui soovid! Tegi, nagu tahtis. Õpi, kuni veel noor oled. (Vrd. Tule kui õige mees kunagi. Ta oli nüüd niisugune nagu ema 20 aasta eest. Õde tuli mind saatma kuni lähema metsatukani.)*

5. **Koma** tarvitatakse nud- ja tud-lauselühendite, samuti iseisva nimetava eraldamiseks. *Tunnid lõppenud, läksime koju. Töö lõpetatud, tulime tagasi. Ema tuli, korv käes.*

6. **Komaga** eraldatakse aluse ja öeldise vahel olevad des- ja mata-lühendid, samuti lause algul ja lõpul asuvad des- ja mata-lühendid, kui hääldamisel tekib paus. *Hiljem poisid, võttes palli kaasa, läksid spordiväljakule. Tõstes selle küsimuse üles, taotles ta parema distsipliini saavutamist. Kõik tulid koolimajja, hoolimata külmast ja tuisust.*

7. **Sõnade jah ja ei ning hüüdsõnade järele lause alguses** pannakse koma, kui nende järel tekib hääldamises paus. *Jah, ma tulen. Ei, ma ei tule. Oi, see on alles uudis! Ahaa, ka Aadu tuli!*

8. Sidesõnade ja, ning, ega, ehk, või ette harilikult koma ei panda. Tuul tõusis ja pilved hajusid. Poiss või tüdruk tulgu jõe äärde.

Koma esineb ja, ning, ega, ehk, või ees järgnevail juhtumeil:

- a) ütte järel. Tule süia, Mart, ja vaata, mis ma leidsin;
- b) lisandi järel. Nägin Arturit, meie klassi organisaatorit, ja Ulot, tema venda;
- c) koondlause jätkumise puhul pärast kõrvallausest. Juhan märkas, et silmitsen lossivaremeid, ning peatas hobuse;
- d) rinnastatud pealause ees, kui eelneb kõrvallause. Kas tuleb see, kes lubas tulla, või tuleb keegi teine?
- e) komaga eraldatud lauselühendi järel. Ei olnud see ema, valge põll ees, ega õde;
- f) kui neid tarvitatakse vastandavas või seletavas tähenduses. Viive lubas kirjutada, ja (kuid) pole ühtki kirja saatnud. Ei maksa oodata, ega (niikui-nii) ta ei tule.

Vt. tööjuhendit nr. 31 (lk. 162).

Harjutus 305. Loe laused, nimeta puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus koma tarvitamise kohta.

1. Vanamees Tootsi isa ei tea selle segase ja pooliku jutu kohta suuremat midagi ütelda (*O. Luts.*) 2. Aga ta rõõm vähemalt seekord oli varane (*A. Hint.*) 3. Niisama ei saanud Villu ühestki jäljest muidu mööda minna kui pidi temasse heitma uuriva pilgu (*A. H. Tammsaare.*) 4. Tiirlevad pääsukesed püüdes sääski poegadele küünipennil või roovilatil pesas (*A. H. Tammsaare.*) 5. Oi oi rüütel kui naisukesed teid kuuleksid (*E. Bornhöhe.*) 6. Elu oli kiiremini liikunud kui tema aru sündmused olid ratsutanud temast üle (*A. H. Tammsaare.*) 7. Teele saab aru et asi koolivendade vahel korras ei ole ja algab teist juttu (*O. Luts.*) 8. Noh Jaan mis sina siin ootad (*E. Vilde.*) 9. Muidugi pakuti mulle kui osavale ärijuhile kohe mitu uut kohta (*O. Luts.*) 10. Kui pärast sööma minema hakkasin anti mulle rohkesti teerooga kaasa (*Fr. R. Kreutzwald.*) 11. Koondades kõike ihu- ja hingejõudu hoobas ta enese küliti aknalauale (*E. Vilde.*) 12. Ta kõneles järguti raskelt hingates luksudes ja kogeldes nagu inimene kes palju oli jooksnud või kangesti ehmatanud (*E. Bornhöhe.*) 13. Sinna kutsuti kõik need vallad kokku kes abiteo vastu tõrkusid ja halastamatu peks soldatite abil algas (*E. Vilde.*)

Harjutus 306. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus koma tarvitamise kohta.

1. Tule siia Jüri ja too raamat kaasa 2. Otsin endale sinise punase ja rohelise pliiatsi 3. Toivo pinginaabrina abistas Ennu matemaatikas 4. Poiss magas nagu surnu kui teda äratati 5. Nüüd huuga tehas vili nurmel vooga sirp lõika alasile haamer lõõ 6. Kalurid jõudes kaldast kaugemale tõmbasid purje üles 7. Mil-lal sa kohale jõudsid vana sõber 8. Sm Allikas kui klassijuhataja oli meiega ekskursioonil kaasas 9. Lõpetanud lugemise panin raamatu riiulile. 10. Pole ilus seista käed taskus 11. Ilm oli küll pilvine kuid vihma ei sadanud 12. Kui varem jõuate oodake kuni brigadir tuleb 13. Võistlustest võtsid osa venelased lätlased leedulased ja eestlased 14. Tulid Anni karjatalitaja ja Madis tallimees 15. Sm Aedmaa meie vanempioneerijuht loeb järjekindlalt «Pionerskaja Pravdat»

5. Koolon.

32. 1. Koolon on koondlauses loetelu ees. *Kõik hakkab haljenda-ma: puud, põõsad, lilled ja rohi. Käisime suvel mitmetes ilusates kohtades: Taevaskojas, Otepääl, Suurel Munamäel ja Elvas.*

2. Koolonit tarvitatakse sellise sidesõnata osalause ees, mis eelneva lause mõtet ligemalt seletab. *Ettevalmistus oli olnud põhjalik: kõik õpilased sooritasid eksamid edukalt. Villu ei saanud võistlusest osa võtta: ta oli jala vigastanud.*

3. Koolon esineb saatelause järel otsese kõne ees. *Arno küsis: «Mis nad tahtsid sinust?» Leida vastas: «Kutsusid kinno.»*

6. Semikoolon.

Semikoolonit tarvitatakse liitlauses suhteliselt isesesvate lau-sete eraldamiseks («kui punkti on palju, aga koma vähe»). *Päeva-sed hääled on kõik vaikinud; isegi karjakelli ei ole kuulda. Lai-salt lainetab viljaväli, tuhmilt kostab lõokeste sillerdusi; tuul tuleb ja tõmbab mööda minnes üle mõtleja näo.*

7. Mõttekriips.

1. Mõttekriips esineb koondlauses loetelu järel kokkuvõtva sõna ees. *Metsas, luhal, aasal, põllul — igal pool säras ja helises kevad. Mees, naine ja lapsed — kõik olid rõõmsad.*

2. Mõttekriips pannakse mõnikord väljajätelistes lausetes väljajäetud lauseliikmete asemele. *Noorusaeg — külviaeg. Mina läksin edasi õppima, vend — vabrikusse tööle.*

3. Mõttekriips asetatakse üllatava, ootamatu sõna või sõnarühma ette. *Ta avas kasti ja leidis sellest — hiire. Tasuks oma kannatamise eest sain õhtul paruniproualt — õhukese viilaka kollast saia. (E. Vilde.)*

4. Mõttekriipsu kasutatakse poolelijääva sõna või katkendliku kõne märkimiseks. *«Aga sa sur—» «Perenaine — aijeh! — sa oled — ainuke inimene, kes mind peale lapse armastab — kes — teab, et see laps — aeh! —» (J. Liiv.)*

Märkus. Juhtumel 3 ja 4 tarvitatakse mõttekriipsu asemel ka mõttepunkte.

5. Mõttekriips pannakse eri isikute ütluste vahele juhul, kui iga repliiki ei alustata uult realt. *«Seda ütlesid teised, mitte mina.» — «Kes teised?» — «Asjatundjad.» — «Kas sulle pole siis pähe löödud?» — «Pole eluilmaski.» — «Nii et need on tõesti sarved?» — «Sarved.» (A. H. Tammsaare.)*

6. Mõttekriipsudega eraldatakse lauses esinevad vahemärkused, kiillaused. *Poiss oli — seda ütlesid paljud — sündinud pillimees.*

8. Mõttepunktid.

Mõttepunkte tarvitatakse katkeliste lausete ja lauseosade vahel. *Raske kõhuhaav... Sisemine verejooks... Istu siia... Ma olen kõrvaltoas. (E. Rängel.)*

9. Jutumärgid.

1. Jutumärgidesse pannakse otsene kõne. *«Küll see on isemoodi maa,» arvas Tuhk ja nuuskis rahutult õhku. «Kui pääseks siin kord ringi jooksmas.» (E. Tammlaan.)*

2. Jutumärke kasutatakse teoste ja ajalehtede nimede ning asutuste, ettevõtete jt. erinimede eraldamiseks. *Lugesime E. Rängeli «Kullimaja Martat». Telliti «Noorte Hää!», «Säde» ja «Pioneer». Sõitsime «Pobedaga» kohale. Spordiselts «Dünamo» avas jalgpallihooaja.*

3. Jutumärkidesse pannakse ütlused ja sõnad, millele tahtakse anda mingi tähendusvarjund. *Tuli aeg, kui mulle pähe suruti «kuninga kübar», kus pidin teenima Vene tsaari. (O. Luts.) Meie meistril on «kuldsed käed».*

4. Jutumärkides on sõnad või laused erilisel otstarbel kasutatuna (grammatiliste vormidena, näidetena jne.). *Sõna «kui» ees kord esineb koma, kord mitte. «Kuidas seeme, nõnda saak» on eesti vanasõna. Laps ei saanud «r»-i hääldata.*

5. Jutumärkidesse pannakse täpsed väljavõtted kellegi ütlustest (tsitaadid). *M. Gorki ütleb: «Kõige eest, mis minus on head, võlgnen ma tänu raamatuile.»*

Vt. tööjuhendit nr. 32 (lk. 163).

Harjutus 307. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus kooloni ning semikooloni tarvitamise kohta.

1. Eeskoja uks käis keegi tuli klassituppa ja kompsis lumiseid jalgu vastu põrandat (*O. Luts.*) 2. Ja iga kord üks ja seesama lõpp eit läheneb ise (*A. H. Tammsaare.*) 3. Henn oli pahane ja ütles Mis sa niisugust lähed liigutama see ju nagu kuivanud murumuna tolmas kohe (*A. Kitzberg.*) 4. Jätke Karin Tiina pole milleski süüdi tule ma seletan sulle kõik (*A. H. Tammsaare*) 5. Aga mitte ainult protokoll ei kukkunud maha putukate sekka ka kohtuotsuse lugeja nõrkes ära ja vajus põlvili (*E. Vilde.*) 6. Palju siis on inimesele vaja et end elatada natuke leiba natuke piima — küllalt (*O. Luts.*) 7. Nüüd hakkas eit teda paluma aga Jürka ei hoolinud millestki ta pistis tule räästasse (*A. H. Tammsaare.*) 8. Äpardusel on vähemalt üks hea külg ta õpetab inimese ettevaatlikumaks. 9. Ruumis tekkis äkki vaikus kõik ootasid pinevusega esimesi klaveriheliseid 10. Laos oli ka mitmesugust mööblit laudu toole raamaturiiuileid ja öökappe 11. Mait hüüdis Poisid tulge õue

Harjutus 308. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus mõttekriipsu tarvitamise kohta.

1. See sõnum ärge pange pahaks torkas mulle praegu meelde (*E. Vilde.*) 2. Vanad ja noored mehed ja naised kõik tulid kuulsat kunstnikku kuulama 3. Ta vaatab nii imelikult minu otsa kübar läheb ikka palavamaks peas ei tea mis ta minust tahab (*L. Koidula.*) 4. Laul ja näitemäng metsa tants nurka (*E. Särgava.*) 5. Paar kitsast võõpamata laudsängi nurgas aganateks purunenud sasiga täidetud puust valge laud akna all siin ja seal pikemad ja lühemad järid põrandal see on kõik mis majaseadistusest silma paistab (*E. Vilde.*) 6. Kui arst oli läinud Oskar sõidutas ta jaama kobis Rein oma tuppa (*M. Metsanurk.*) 7. Kuule Prits kas endi halli tunnend ka Kas olgu ööl tunnen ära Talli ette tule siis ja tunnista (*J. Tamm.*) 8. Elame näeme 9. Keskmise kasvuga kõhn-poolne valkjate tihedate vurrudega nii seisab ta seal (*O. Luts.*) 10. Juba jälle no mis sa oskad ütelda poiss roninud kuuse otsa 11. Ta avas erutatult ukse ja ukse taga oli kass 12. Mees tõmbas kasuka selga väljas oli kõva külm ja läks metsa 13. Seda ma ei või vastu võtta see see (*E. Vilde.*) 14. Onu kõne oli nagu rahvas ütleb vigureid täis

Harjutus 309. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus jutumärkide tarvitamise kohta.

1. Kas te olete lugenud J. Liivi jutustust Nõia tütar 2. Vane-muine asutati 1865 a 3. Toots oli riukaid täis 4. Mõistatage mis see on Mees ehitab kirveta silla 5. Sügavast maa põhjast kajas kauge hääl Kas usud veel et mind kerge püüda on Ei usu vastas sepp hambaid lõgistades (*E. Bornhöhe.*) 6. J. Liiv ütleb Kui sul kedagi ei ole keda armastada omaseks nimetada... siis vali enesele üks omaks kes õige truu sõber on vali töö 7. Kalevipoeg ilmus trükist 1862 a 8. Kalevipoeg pani oma laevale nimeks Len-nuk 9. Tuba valgustas väike tattnina

Harjutus 310. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus nende tarvitamise kohta.

Sel aastal on 21 märtsiks juhtunud haruldaselt ilus ilm Näib nagu tahaks kevad oma alguspäeva meelde tuletada nii pidulikult kui võimalik Juba hommikust peale särab päike sügavsinisest pilvitust taevast kallates jõenõlvakuil laiuva lina üle rõõmsa helgiga Õhk on puhas ei tumesta seda ka vabrikute ning majade suitsud mis tõusevad sirgete jugadena üles nagu korstnatele pikkust lisades.

Ega siis ole ka imestada et inimesed pärast hilistalviseid sageli sombuseid päevi nüüd liikmeis otsekui uut jõudu tunnevad Vanaemagi talitab täna kärmemini kui muidu Kliinikust lõuna ajal koju saabunud keedab ta piimasuppi et toiduga võimalikult kiiresti valmis saada Siis mallanud ise vaevalt paar suutäit võtta läheb aeda tarvis sügisene risu kokku panna Käisid jah küll abilised ennast pakkumas kuid vanaema arvas eks ta katsub ilmagi läbi tulla Või kuhu see kõlbaks et muudkui teistele loodad Endal ju siin ka see pojapoeg kõigepealt peab talle muidugi mahti andma raamatusse vaadata hiljem aga võib tedagi peenardele käsutada. (*A. Tigane.*)

Harjutus 311. Pane puuduvad kirjavahemärgid ja anna seletus nende tarvitamise kohta.

Vallarahvas hakkas pärima miks suvi saunamehele varemini kätte jõuab kui teistele ja miks tema juures on alati nii soe Ei tea kuidas tekkis viimaks jutt et saunamehel olevat kott mis sooja annab Seda juttu kuulis peremeeski kelle maa peal oli saunamehe saun See kutsus saunamehe enda juurde ja küsis Kas see on tõsi et sul on sihuke kott mis annab sooja Saunamees ei võinud salata ja kostis On küll aus peremees Anna see kott mulle käskis peremees Sul pole seda vaja Mine too ta siia Saunamees läks koju aga ei raatsinud kotti käest anda Talv jõudis kätte Nüüd on paras aeg saunameest selle eest nuhelda et ta oli sõnakuulmatu otsustas peremees Läks sauna juurde ja hüüdis saunamehele Mine saunast välja Saun on minu oma Saunamees aga tõi toast valge koti ja avas selle Kohe tõusis säherdune külm et tahtis kõik võtta Peremees pidi põgenema kui ei tahtnud külmuda Pärast seda ei julgenud ta sauna ligidalegi tulla. (*Rahvajutt.*)

Vt. tööjuhendit nr. 33 (lk. 163).

Harjutus 312. Kirjuta suure või väikese algustähega ja pane vajaduse korral jutumärgid. Pealkirjaks: *Suur ja väike algustäht.*

1. Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu (K, k) ongressi tervitas (T, t) allinna (P, p)ioneeride (D, d) elegatsioon. 2. ENSV Riiklikus (A, a) kadeemilises (O, o) operi (J, j) a (B, b) alletiteatris (E, e) stonia etendati Borodini (O, o) operit (V, v) ürst (I, i) gor (lavastas Vene NFSV (T, t) eeneline (K, k) unstnik, ENSV (T, t) eeneline (K, k) unstitegelane A. Viner). 3. Pidevalt tugevneb (P, p) rantsuse noorsoo võitlus oma rahva reetjate vastu,

kes on valmis (P, p) rantsusmaad muutma (A, a) meerika (I, i) imperialistide asumaaks. 4. Eesti NSV (M, m) inistrite (N, n) õukogu määruse kohaselt korraldati Eesti NSV (A, a) astapäeva tähistamiseks Eesti NSV (K, k) oolinoorsoo (K, k) ehakultuuri (V, v) abariiklik (S, s) partakiaad. 5. Spartakiaadi ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks moodustati (P, p) eakomisjon, kuhu kuulusid Eesti NSV (H, h) aridusminister esimehena, ELKNU (K, k) eskkomitee (S, s) sekretär (K, k) oolide (A, a) lal, Tallinna (L, l) inna TSN (T, t) äitevkomitee (H, h) aridusosakonna (J, j) uhataja jt. 6. J. Smuuli luuletus (M, m) eie parteile ilmus (N, n) õukogude (Õ, õ) petajas ja (N, n) oorte (H, h) ääles. 7. Ajakirja (N, n) õukogude (N, n) aine märtsinumber on pühendatud (R, r) ahvusvahelisele (N, n) aistepäevale. 8. Eilses (Õ, õ) htulehes kirjutati, et (V, v) alutehases (P, p)ioneer areneb edukalt ratsionaliseerijate töö. 9. Meie (E, e) eposest (K, k) alevipoeg ilmus illustreeritud trükk (V, v) ene keeles.

Harjutus 313. Pane sulgudes olevad sõnad nõutavasse vormi.

1. Igal vahetunnil (jooksma — *umbis. lihtmin.*) kooliõuele. 2. Kas ta ei (oskama — *nud-kesks.*) seda ülesannet lahendada või ei (julgema — *nud-kesks.*) ta selle kallale asuda? 3. Mitu (kolhoosnik — *ains. os.*) (laskma — *lihtmin.*) oma elu kindlustada. 4. Kas te saate (töötama) ka neil (hetked — *mitm. alalütl.*), kui raadio mängib? 5. (Rätsep ja kingsepp — *mitm. alalütl.*) on palju tööd, nad ei saa isetegevusega küllalt (tegelema). 6. Koosolekule, kus (tegelema — *umbis. lihtmin.*) külviplaani arutamise, saab palju (kolhoosnik — *mitm. os.*). 7. Ühed ruttasid (teater — *sisseütl.*), teised teatrist (kodu poole). 8. Reisija ruttas (jooksma — *des-vorm*) rongile. 9. Kui te (saama — *tingiv kv.*) (keegi — *alalütl.*) selle raamatu, siis (pidama — *tingiv kv.*) selle kiiresti läbi lugema. 10. (Keegi — *alaleütl.*) ei tulnud mõtet, et lind (sattuma — *olev. 3. pööre*) (sahver — *sisseütl.*).

Harjutus 314. Kas sõrendatud sõna on alus või sihitis?

1. Kraavi ääres kasvavad p a j u d. P a j u d istutati oja äärde. 2. Õppeaasta lõpul korraldatakse ekskursioon. Korraldatud ekskursioon oli huvitav. 3. Siia on ununenud kellegi v i h m a v a r i. Koridori on unustatud v i h m a v a r i. 4. Istutasime aeda m a r j a p õ õ s a d. M a r j a p õ õ s a d olid aias. Aeda istutatakse

marjapõõsad. 5. Heiskasime laagrilipu. Laagrilipp lehvis tuules. Laagrilipp heisati igal hommikul.

Harjutus 315. Kas antud lause on tavaline lihtlause, koondlause või üttega lause?

A. 1. Peeter ja Jaak jäid hiljaks. 2. Peeter ja Jaak, ärge jääge hiljaks! 3. Peeter kutsus Jaagu kaasa. 4. Peeter kutsus Jaagu kaasa ja läks võistlusele. 5. Peetrit ja Jaaku oodati koolis. 6. Need on Peetri ja Jaagu suusad. 7. Nüüd, Peeter ja Jaak, hakkame jaama minema.

B. 1. Helve ja Juta tõusid vara. 2. Juta tõusis koos Helvega vara. 3. Juta ja Helve, tõuske vara! 4. Helve tõusis vara ja läks Juta juurde. 5. Kas see on Helve või Juta raamat? 6. Tulge sööma, Helve ja Juta! 7. Kas te, Helve ja Juta, polegi veel söönud?

Harjutus 316. Nimeta puuduvad kirjavahemärgid ja põhjenda nende tarvitamist.

Uks lind karjatab paar korda kaugel eemal ja vaikib

Kuusest kuuske lendab punasabaline orav pika sujuva hüpega ja naerab kurgupõhjast pitsitatud salalise kudrutusega

Hall jänes lippab tehes suuri kaari läbi põõsastiku kuulmatul nagu mahapuutumata sammul ja kaob korraga nagu maa põhja Sarapikus lööb ööbik luksuma jätab aga viisi äkitselt katki nagu oleks tal noot eest ära võetud

Suur must mõtus istub männi otsas nagu kirikupapp kantslis Ta tõstab vahel tiibu nagu kirikupapp käsi ei tõuse aga lendu kui tüdruk tast eemalt möödub

Mesilased herilased kärbsed parmud sihivad üksteisest läbi nii et nende teedest jääb õhku kihav võrk

Kägu kukub teine vastab Oma laulule saadavad nad vallatu kädistuse järele mis kajab nagu kuivanud raagude murdumine

Parv tetri tõuseb põrinal põõsast ja kaob nagu hall rahepilveke lähemasse tihnikusse

Suur must ronk ujub peaaegu liikumata tiivul üle latvade ta lühike kuiv kraaksumine kõlab nagu roostetanud laeva-ahela ragin (*E. Vilde.*)

Töövihikust «Kirjavahemärgid» § 67—81.

Tööjuhend 1.

Loe § 1 tunnis hoolega läbi ja leia jätk järgnevaile lauseile, vastused küsimustele ja täida ülesanded.

1. Lauseõpetuse omandamiseks peame tundma vormiõpetust
2. Muutmise poolest jagunevad sõnad
3. Käändsõnad jagunevad
4. Mida väljendavad ja millisele küsimusele vastavad nimi-, omadus-, arv-, ase- ja tegusõnad?
Leia vähemalt kolm omapoolset näidet iga mainitud sõnaliigi kohta.
5. Põhjenda, miks nelja esimest sõnaliiki nimetatakse käändsõnadeks ja tegusõnu pöörd sõnadeks.
6. Pea mees võimalikult rohkem asesõnu. (Õpi pähe 15—20 asesõna.)

Lausejätitud, vastused ja lahendused märgi vihikusse.

Lisaülesanded (neile, kes eelnevad ülesanded varem valmis saavad).

1. Leia veel iga mainitud sõnaliigi kohta kolm näidet.
2. Õpi pähe antud asesõnad.

Tööjuhend 2.

Leia vastused küsimustele ja täida ülesanded (kirjalikult).

1. Kuidas jagunevad nimisõnad?
2. Millise algustähega kirjutatakse üld- ja pärisnimed?
3. Leia harjutusest nr. 6 pärisnimed, mille esimene sõna kirjutatakse suure algustähega, ja rühmita need:
 - a) teoste pealkirjad (näit. «Tõde ja õigus»);
 - b) ajaloosündmuste nimetused (näit. Jüriöö ülestõus).Erandiks on *Suur-Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon* ja *Suur Isamaasõda*.
4. Leia harjutusest pärisnimed, mille iga sõna kirjutatakse suure algustähega, ja rühmita need järgmiselt:
 - a) liitkohanimed (näit. Väike-Maarja);
 - b) riikide nimed (näit. Saksa Demokraatlik Vabariik);
 - c) asutuste, organisatsioonide või käitiste ametlikud nimed (näit. Tartu Riiklik Ülikool);
 - d) ajalehtede ja ajakirjade nimed (näit. «Noorte Hääle»).

5. Leia järgnevast harjutusest pärisnimed, mis pannakse jutumärki-
desse:
 - a) ajalehtede ja ajakirjade nimed (näit. «Noorte Hää!»);
 - b) teoste pealkirjad tekstis (näit. *jutustus* «Tasuja»);
 - c) asutuste, organisatsioonide ja käitiste erinimed (näit. *kolhoos* «Uus Elu»).
6. Leia harjutusest väikese algustähe tarvitamise juhtumid ja rühmita need:
 - a) kuude, nädalapäevade ja pühade nimed (näit. *näärid*);
 - b) rahvaste, elanike ja keelte nimetused (näit. *eestlane*);
 - c) ameti- ja aunimed (näit. *haridusminister*);
 - d) koha, käitise või asutuste liiki märkivad sõnad (näit. *Peipsi järv*).

- Näidis. 3a — «Tuuline rand»,
 3b — Teine maailmasõda,
 4a — Kohtla-Järve,
 4b — Nõukogude Eesti
 jne.

Lisaülesanne. Leia igale juhtumile omalt poolt lisanäiteid.

Tööjuhend 3.

Lahenda suuliselt.

1. Arvsõnad jagunevad
2. Põhiarvsõnad väljendavad
ja vastavad küsimusele
3. Järgarvsõnad väljendavad
ja vastavad küsimusele
4. Kuidas märgitakse põhi- ja järgarvsõna numbritena? Too näiteid.

Lisaülesanne (kirjalik). Moodusta 3—5 lauset, milles ühelised, kümnelised, sajalised ja tuhandelised esineksid põhi- või järgarvuna numbritena kirjutatult.

Tööjuhend 4.

1. Nimeta kümme asesõna (vt. lk. 3).
2. Mida tead asesõnade pikemate ja lühemate kujude tarvitamisest (*mina ~ ma, sina ~ sa* jne.)? Too näiteid.
3. Millal tarvitatakse asesõna *oma*, millal *enese*? Too näiteid.
4. Meenuta asesõnade *keegi, miski mingi, ükski* liite paigutust käänamisel.

Lisaülesanded.

1. Nimeta võimalikult kõik eespool toodud asesõnad.
2. Kirjuta *oma* ja *enese* tarvitamise kohta 10 näidet.

Tööjuhend 5.

1. Tutvunud tegusõna vormide tabeliga (lk. 10), kirjuta vihikusse sõnadest *elama* ja *lugema*

- a) kõik käändelised vormid liikide kaupa — tegevusnimed: *ma*-tegevusnimi ja *da*-tegevusnimi;
kesksõnad: oleviku ja mineviku kesksõnad;
- b) igast kõneviisist kolm pöördelist vormi.
2. Miks nimetatakse ühtesid tegusõnavorme käändelisteks ja teisi pöördelisteks?
3. Mis suhe on vormide *hiilga/ma* — *hiilga/sid*, *sattu/ma* — *sattu/sid*, *hiila/ta* — *hiila/nud*, *hiila/ku*, *sattu/ma* — *sattu/nud*, *sattu/ku* vahel?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta kõik käändelised vormid veel sõnadest *pakkima* ja *hüppama*.
2. Samadest sõnadest moodusta igast kõneviisist kuni 5 pöördelist vormi.

Tööjuhend 6.

Loe hoolega läbi lk. 12—13 ja leia jätk lauseile või vastused küsimustele.

1. Määrsõnad väljendavad
ja vastavad küsimustele
Milliste määrsõnade kohta ei saa küsimust esitada?
2. Mille juurde kuuluvad kaassõnad?
Mis puhul on sõnad *all*, *peal*, *mööda*, *vastu*, *enne*, *juures*, *kõrval*, *pärast* jts. kaas-, millal aga määrsõnad?
3. Sidesõnade ülesandeks on
4. Hüüdsõnad väljendavad
5. Miks nimetatakse neid sõnu muutumatuiks?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta 10 näidet iseseisvate ja 5 abimäärsõnade kohta.
2. Leia õpikust 10 näidet kaas- ja sidesõnade kohta.

Tööjuhend 7.

Loe § 7 tunnis hoolikalt läbi ja leia vastused küsimustele ning täida ülesanded (suuliselt).

1. Mis otstarbel me kõneleme?
2. Millest kõne koosneb?
3. Mis on lause?
4. Mitmest sõnast võib lause koosneda?
Too näiteid lausete kohta, mis koosnevad ühest sõnast.
5. Missuguseid kirjavahemärke tarvitatakse lausete lõpus?
6. Mida käsitleb lauseõpetus? Millised ülesanded tal on?

Lisaülesanded.

1. Moodusta ühe-, kahe-, kolme- ja neljasõnalisi lauseid (à 2 lauset).
2. Moodusta lauseid eri lõpumärkidega (à 2 lauset).

Tööjuhend 8.

Loe § 8 läbi, vasta küsimustele ning täida ülesanded (kirjalikult).

1. Kuidas jaotatakse laused koosseisult?
2. Millist lauset nimetatakse lihtlauseks, millist liitlauseks?

Leia õpikust liht- ja liitlauseid (à 3 lauset) ning kirjuta need vihikusse.

3. Milliseid kirjavahemärke tarvitatakse liitlauseis üksikute lausete eraldamiseks? Leia selle kohta õpikust näiteid.

Lisaülesanded.

1. Moodusta (kirjalikult) 3 liht- ja 2 liitlauseid.
2. Moodusta liitlauseid erinevate kirjavahemärkidega (à 2 lauset).

Tööjuhend 9.

A. Loe § 9 läbi, vasta küsimustele ja täida ülesanded (suuliselt).

1. Kuidas liigitatakse laused väljenduse eesmärgi poolest?
2. Iseloomusta eri liiki lauseid ja too vastavad näited lk-l 15 leiduvast katkendist.
3. Milliseid kirjavahemärke tarvitatakse eri liiki lausete lõpus?

B. 1. Ütle tähestik.

2. Meenuta poolitamisreegleid.

3. Millal esineb *i* ja *ü* järel *j* (*müüa* — *müüja*, *käia* — *käija*)?

4. Millised lõpud esinevad ainsuse osastavas?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta jutustavate, küsivate, käsk- ja hüüdlauseste kohta à 2 näidet.
2. Sea oma klassi õpilaste perekonnanimed tähestikuliselt järjekorda.

Tööjuhend 10.

Leia (suuliselt) vastused järgnevaile küsimustele ja ülesannetele.

1. Mis on lauseliige?
2. Kuidas jagunevad lauseliikmed?
3. Millised on lause pealiikmed? Millised kõrvalliikmed?
4. Mida väljendab öeldis, mida alus? Mida väljendavad kõrvalliikmed sihitis ja määrus?
5. Nimeta peast vähemalt neli eri liiki mitmesõnalist lauseliiget.

Lisaülesanded.

1. Moodusta 3 lauset, kus on ainult alus ja öeldis. Lisa neile hiljem sihitis ja määrus.
2. Kirjuta iga mitmesõnalise lauseliikme kohta 2 lisanäidet.

Tööjuhend 11.

A. Loe § 11 läbi, leia vastused küsimustele ja täida ülesanded (suuliselt).

1. Kuidas on sõnad lauses seotud?
Kuidas leiame sõnade seose?
2. Millist seotud sõna nimetame põhisõnaks? Mis on laiend?
3. Too näiteid, kus ühel põhisõnal on mitu laiendit.

B. 1. Leia sõnu, kus mõni häälik hääldatakse lühikeselt, pikalt ja ülipikalt (*kadus, katus, kattus*).

2. Liidet *-ki* tarvitatakse, *-gi* aga häälikute järel.

3. Millised tegusõnavormid kirjutatakse lahku, millised eelneva abimäär-sõnaga kokku?

4. Meenuta *ne-* ja *s-*sõnade mitmuse osastava tarvitamist (*otsuse ~ otsuseid, töölise ~ töölisi*).

Lisaülesanded.

1. Moodusta 3 lauset, milles ühel põhisõnal on mitu laiendit.

2. Moodusta 3 lauset, kus laiendil on omakorda laiendeid.

Tööjuhend 12.

1. Ütle aluse definitsioon ja küsimused, millele alus vastab.

2. Kuidas alus jaguneb ja mis käändeis ta esineb? Too näiteid.

3. Mida väljendab täis- ja mida osaalus? Too kummagi kohta kaks näidet.

4. Millisel juhul puudub lause alus? Too vastavaid näiteid.

Lisaülesanded.

1. Moodusta lauseid täis- ja osaaluse tarvitamise kohta (à 3 lauset).

2. Moodusta 2 lauset, kus aluseks olev isikuline asesõna on ära jäetud.

3. Moodusta 3 alusega lauset.

Tööjuhend 13.

A. 1. Nimeta tegusõna käändelisi ja pöördelisi vorme (esimesed täielikult, teistest näiteid). Milline vorm esineb öeldisena?

2. Ütle öeldise definitsioon ja küsimused, millele öeldis vastab. Kuidas leitakse öeldis?

B. 1. Millal kirjutatakse helitu hääliku märgi kõrval *g, b, d* (*kärbsed, raudtee*)?

2. Meenuta *h-ga* ja *h-ta* algavaid sõnu.

3. Millal on mitmuse tunnuseks *-te*, millal *-de*?

Lisaülesanded.

1. Moodusta lauseid, kus öeldis näitaks tegevust või olemist (à 2 lauset).

2. Moodusta lauseid, milles öeldisena esineksid sõnad *olid kokku tulnud, kõnelesime, pesin, loeksime, süttib, tekivad, ei müüda, ei olnud ära võetud, hüpake, ei osanud, olid pandud, ei kirjutata*.

Tööjuhend 14.

1. Vaatle öeldist ja tema juurde kuuluvat sõna § 14 toodud lauseis. Miks vajab öeldis neis lauseis täiendavat sõna?

2. Mis on öeldistäide?

3. Millises vormis esineb öeldistäide?

4. Mida näitab nimetavas käändes olev öeldistäide ja kuidas seda nimetatakse?

5. Mida näitab osastavas käändes olev öeldistäide ja kuidas seda nimetatakse?

6. Millal ei esine tegusõna *olema* juures öeldistäidet?

Lisaülesanded.

1. Moodusta lauseid täis- ja osaöeldistäite kohta (à 2 lauset).
2. Moodusta lauseid, milles tegusõna *olema*
 - a) on iseseisvaks öeldiseks (3 lauset),
 - b) vajab öeldistäidet (4 lauset).

Tööjuhend 15.

1. Mida nimetatakse ühildumiseks? Too näide.
 2. Millises vormis on öeldis rühma väljendava aluse puhul? Too näide.
 3. Millises vormis on öeldis mitme täisaluse puhul? Arvaluse puhul? Too näide.
 4. Millises vormis on *tuleb+da*-tegevusnimi öeldisena? Too näide.
1. Ütle reegel, mille järgi kirjutatakse *kümnes*, *leplik*, *šeftus*.
 2. Meenuta *number-* ja *tütar-*tüüpi sõnade ainsuse osastavat ja mitmuse omastavat.
 3. Meenuta, millal on *kirjutama*-tüüpi tegusõnade tunnuseks *-da*, millal *-ta* (*kirjutada*, *ei kirjutata*).

Lisaülesanne.

Koosta iga § 15 toodud reegli kohta 2 näidet.

Tööjuhend 16.

1. Võrdle tegusõnade laiendite kohta esitatavaid küsimusi § 16 antud lauseis. Mis erinevus on sihilistel ja sihitutel tegusõnadel? Nimeta 5 sihilist ja 5 sihitut tegusõna.
 2. Mis on sihitis ja millistele küsimustele ta vastab?
 3. Millises vormis esineb sihitis?
 4. Meenuta täis- ja osaaluse, täis- ja osaöeldistäite käänmeid ja tarvitamist.
 5. Nimeta täissihitise reeglid. Mitu tingimust peab olema täidetud, et võiksime tarvitada täissihitist?
 6. Millal tarvitatakse osasihitist?
 7. Millal esineb ainsuslik täissihitis omastavas, millal nimetavas käändes?
1. Meenuta tähtsamaid suure ja väikese algustähe tarvitamise juhtumeid (kontrollimiseks vt. tööjuhendit nr. 2).
 2. Milline erinevus on *lugemik-* ja *õpik-*tüüpi sõnade käänamisel?
 3. Nimeta tähtsamad aluse ja öeldise ühildumise reeglid.

Lisaülesanded.

1. Kirjuta 10 sihilist ja 10 sihitut tegusõna koos nende juurde kuuluvate laienditega.
2. Too näiteid täis- ja osasihitise tarvitamise kohta (à 3 näidet).
3. Kirjuta näiteid nimetavalise ja omastavalise täissihitise kohta (à 3 näidet).

Tööjuhend 17.

- A. 1. Vaatle tegu-, omadus- ja määrsõna laiendeid § 17 antud lauseis. Mida näitavad sõrendatult trükitud sõnad? Moodusta kolm lauset, kus esineks tegu-, omadus- või määrsõna laiendeid, ja märgi need.
2. Ütle määruse definitsioon. Millistele küsimustele vastab määrus?
3. Nimeta tähtsamaid määruse liike ja too nende kohta näiteid.
4. Too näiteid sõnade *turg* ja *tänav* tarvitamisest kohamäärusena.
5. Millises käändes esineb harilikult ajamäärus? Mis käändes on kuude nimetused ajamäärusena?
6. Missuguste reeglite järgi tarvitatakse ajamäärust, mis vastab küsimusele *kui kaua?*, ja hulgamäärust, mis vastab küsimusele *kui palju?*
- B. 1. Kuidas moodustatakse *pesa-* ja *sepp-tüüpi* sõnade lühike mitmuse osastav (*kive, õunu, lehti*)?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta 3 näidet kohamääruse kohta.
2. Kirjuta lause, kus ajamäärusena esineks
a) kuu nimetus üksi, b) kuu nimetus koos kuupäevaga.

Tööjuhend 18.

- A. 1. Jälgi § 18 toodud näiteis, millisesse sõnaliiki kuuluvad sõrendatult trükitud põhisõnad.
2. Ütle täiendi definitsioon. Missugustele küsimustele vastab täiend? Too näitena kaks täienditega lauset.
3. Leia nimi- ja omadussõnalisi täiendeid. Milline erinevus neil on?
4. Kuidas ühildub omadussõnaline täiend?
5. Millised omadussõnalised täiendid ei ühildu põhisõnaga?
- B. 1. Ütle tähestik.
2. Kuidas kirjutatakse kaassõnad käändsõna suhtes?
3. Milline tegusõnavorm on öeldiseks?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta veel 3 täiendiga lauset ja märgi täiendid.
2. Kirjuta 3 näidet omadussõnalise täiendi ühildumise ja 2 näidet mitteühildumise kohta.

Tööjuhend 19.

- A. 1. Vaatle § 19 jämendatult trükitud sõnu. Nimeta nende põhisõnad ja ütle, mida nad väljendavad oma põhisõnade suhtes.
2. Ütle lisandi definitsioon. Too näiteks 2 lisandiga lauset.
3. Ütle lisandi komareeglid järgmiste juhtude kohta:
a) lisand põhisõna ees,
b) lisand põhisõna järel,
c) põhisõna järel olev lisand omastavas käändes.
d) *kui*-lisand.

4. Kuidas ühildub lisand harilikult? Kuidas ühildub sugulus- ja ameti-lisand? Kuidas ühildub *ne*-lisand? Kuidas käändub lisand, kui põhi-sõna on jutumärkides?
- B. 1. Meenuta reegleid, mille järgi kirjutatakse *andke, hüüdsid, umbsed, hoogsad; laudsein, kingsepp*.
2. Millise vormiga tuleb kahtluse korral võrrelda lihtminevikku (kas *tõmmasin* või *tõmbasin*?) ja *nud*-kesksõna (kas *hiilganud* või *hiil-lanud*)?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta veel 3 lisandiga lauset ja märgi lisandid.
2. Kirjuta näiteid, milles lisand on a) põhisõna ees, b) põhisõna järel (à 2 näidet), ja pane komad.

Tööjuhend 20.

- A. 1. Vaatle § 20 näidetes esinevaid kõnetlussõnu (trükitud jämendatult) ja ütle, mida nad väljendavad.
2. Nimeta ütte definitsioon. Kus üte asetseb? Millises käändes on üte?
3. Millal eraldatakse üte komaga? hüüumärgiga? punktiga?
4. Koosta lauseid, mille algul, keskel või lõpul on üte, ning pane kirja-vahemärgid. Loe neid lauseid õige kõnetooniga.
- B. 1. Meenuta ühesilbiliste sõnade *mul, tal, kel, sel, ma, sa, kus* jts. lõpp-hääliku kirjutamise kohta käivat reeglit.
2. Kuidas moodustatakse lühike ülivõrre?
3. Millal tarvitatakse *oma*, millal *enese*?
4. Mille poolest erineb alus sihitisest?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta lauseid, milles üte eraldatakse komaga, hüüumärgiga, punktiga (à 2 lauset).
2. Kirjuta lauseid *oma* ja *enda* tarvitamise kohta (à 3 lauset).

Tööjuhend 21.

1. Määra, mis lauseliikmed on jämendatult trükitud sõnad § 21 alguses esitatud näiteis. Millistele küsimustele need vastavad?
2. Ütle koondlause definitsioon. Leia näiteid laiendatud ja laiendamata korduvate liikmete kohta.
3. Missuguseid kirjavahemärke tarvitatakse koondlauses?
4. Nimeta sidesõnad, mille ette koondlauses koma ei panda. Milliste side-sõnade ette pannakse koma?
5. Ütle, millisel juhul tarvitatakse koondlauses koolonit ja mõttekriipsu.
6. Millal tarvitatakse koma korduvate täiendite puhul?
7. Millal tarvitatakse koma mitme määrase puhul?

Lisaülesanded.

1. Too näiteid, kus lauseis korduvad alused, öeldised, öeldistäited, sihitised (à 1 näide).

2. Too näiteid kooloni ja mõttekriipsu tarvitamise kohta koondlauses (à 2 lauset).

Tööjuhend 22.

- A. 1. Jälgi § 22 näidete ehitust ja määra, milline lauseliige neis puudub. Ütle, millist lauset nimetatakse väljajäteliseks. Millised väljendused kuuluvad väljajäteliste lausete hulka?
2. Millised on katkelised laused? Kuidas märgitakse neis mõtte katkemist?
3. Leia lugemikust 5 väljajätelist ja 3 katkelist lauset; koosta vastaval blanketil telegramm. Koosta avaldus ja nimeta selles leiduvaid eri liiki lauseid.
4. Kirjelda lauseanalüüsi käiku. Milleks on lauseanalüüs tarvilik?
- B. 1. Millal tarvitatakse liidet *-ki*, millal *-gi*?
2. Meenuta *number*-tüübi ainsuse osastavat ja *õpik*-, *sepp*- ning *lugemik*-tüübi mitmuse omastavat ja osastavat.
3. Kuidas ühildub jutumärkides oleva põhsiõna lisand? sugulust ja ametit märkiv lisand?
4. Meenuta täis- ja osasihitise tarvitamise reegleid.
5. Kunas eraldatakse lisand komaga, kunas mitte?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta 5 väljajätelist lauset.
2. Analüüsi harj. 187 laused 1—7.
3. Kirjuta näiteid täis- ja osasihitise tarvitamise kohta (à 3 näidet).

Tööjuhend 23.

- A. 1. Leia, mille poolest erinevad § 23 esimese tulba laused teise tulba omadest.
2. Mis on osalause? Millest tunneme osalause?
3. Ütle liitlause definitsioon. Pea meeles mõni kirjanduslik liitlause.
4. Kuidas on osalauseid omavahel seotud? Nimeta sidesõnu, mille ette koma ei panda.
5. Seleta, milline on osalauseste järjestikune ja hõlmav asetus.
- B. 1. Tuleta meelde häälikuühendite kirjutamise põhireegel ja erandid.
2. Missugused on tegusõna käändelised vormid?
3. Meenuta mitmuse osastavat, eeskätt *sepp*-tüüpi sõnadel?
4. Milliseid kirjavahemärke tarvitatakse koondlauses? Millal?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta näiteid osalauseste järjestikuse ja hõlmava asetuse kohta (à 2 näidet).
2. Moodusta koondlauseid sõnadest *kuused*, *kased*, *männid*, *lepad*, *haavad*, kasutades koma, koolonit ja mõttekriipsu.

Tööjuhend 24.

- A. 1. Millised sõnad seovad lauseid? Too näiteid vastavate side-, ase- ja määrsõnade kohta.

2. Sõnade *aga, vaid, kui, nagu* ja *kuni* ees kord tarvitatakse koma, kord mitte. § 24 näidete varal tee kindlaks vastav reegel.
 3. Jälgi kooloniga eraldatud osalauseste omavahelist suhet ja tuleta vastav reegel. Millal võib tarvitada osalauseste vahel semikoolonit?
- B.
1. Loetle sõnaliigid.
 2. Millise vormi järgi moodustatakse umbisikulise tegumoe eitav olevik?
 3. Meenuta koma tarvitamist lisandi ja ütte puhul.

Lisaülesanded.

1. Kirjuta 5 näidet, kus *aga, vaid, kui, nagu, kuni* ees oleks koma, ja niisama palju komata näiteid.
2. Määra sõnaliigid harj. 225 lausetest 1—10.
3. Kirjuta üks näide iga koma tarvitamise juhtumi kohta lisandi ja ütte juures.

Tööjuhend 25.

- A.
1. Ütle rind- ja põimlause definitsioon. Mille poolest erinevad need teineteisest?
 2. Selgita erinevust pea- ja kõrvallause vahel. Millest tunneme kõrvallausest?
 3. Milline kirjavahemärk on pea- ja kõrvallause vahel?
- B.
1. Millal on sõna lõpuosas *-ja*?
 2. Millised verbivormid kirjutatakse abimäärsõnaga kokku, millised sellest lahku?
 3. Millal on ainsuslik täissihitis nimetavas käändes?
 4. Milline erinevus on täiendi ja öeldistäite vahel?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta kaks rind- ja kaks põimlause ning märgi, mille poolest nad erinevad.
2. Moodusta lausenäiteid, kus sõnast *läbi lugema* kirjutatakse vastavad vormid kord kokku, kord lahku (à 3 näidet).

Tööjuhend 26.

- A.
1. Ütle, millisel juhul ei eraldata järjestikuseid osalauseid komaga. Too kaks näidet.
 2. Mille poolest erineb hõlmatud osalause eraldamine järjestikuste osalauseste omast?
 3. Märgi juhtumid, mil osaluste vahel kasutatakse koolonit või semikoolonit.
- B.
1. Meenuta *h*-ga ja *h*-ta algavaid sõnu.
 2. Mille poolest erineb *lugemik*- ja *õpik*-tüüpi sõnade käänamine?
 3. Millest alatakse lihtlause analüüsi?
 4. Mis käändeis esineb kohamäärus? ajamäärus? hulgamäärus?

Lisaülesanded.

1. Tee harj. 253 laused 1—3.
2. Analüüsi laused harj. 250 nr. 1—5.

Tööjuhend 27.

- A. 1. Ütle lauselühendi definitsioon ja too mõni näide lauselühendi kohta. Millisel eesmärgil tarvitatakse lauselühendeid?
2. Nimeta tähtsamaid lauselühendeid. Mida tuleb tähele panna kõrvalausete asendamisel *des-* ja *nud-* või *tud-*lauselühendiga?
3. Too näiteid iseseisva nimetava tarvitamise kohta.
4. Millal eraldatakse lauselühendid komaga? (*nud-* ja *tud-*lühend, iseseisev nimetav, *des-*lühend.)
- B. 1. Meenuta raskusi võõrsõnade hääldamisel ja kirjutamisel (*materiaлизм, familiaarne, parallelism* jt.).
2. Mille poolest erineb *number-* ja *tütar-*tüüpi sõnade käänamine?
3. Mida mäletad pöördelõppude tarvitamisest tingivas kõneviisis?
4. Mille poolest erineb rindlause põimlausest.

Lisaülesanded.

1. Too näiteid koma tarvitamise kohta *nud-*, *tud-* ja *des-*lühendi ning iseseisva nimetava eraldamiseks (à 1 näide).
2. Kirjuta isikulise tegumoe tingiva kõneviisi olevik sõnadest *sattuma* ja *hukkuma*.

Tööjuhend 28.

- A. 1. Vaatle § 28 toodud näidete põhjal, kuidas võib väljendada kellegi ütlust. Millist neist nimetame otseseks, missugust kaudseks kõneks? Mis on saatelause? Pane tähele, kus saatelause võib asetseda (vt. p. 2 tabelit).
2. Milliseid kirjavahemärke tarvitatakse otsese kõne eraldamiseks? Jälgi kirjavahemärkide järjekorda.
3. Dialoog on
Repliik on
4. Mida tuleb tähele panna otsese kõne asendamisel kaudsega? Jälgi küsilause asendamist kaudse kõnega.
- B. 1. Mida tuleb *k*, *p*, *t*, ja *kk*, *pp*, *tt*, *l* ja *ll*, *m* ja *mm* jts. hääldamisel tähele panna?
2. Milles eksitakse aluse ja õeldise ühildumise reeglite vastu kõige sagedamini?
3. Milliseid kirjavahemärke tarvitatakse liitlausest? Millal?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta näiteid otsese kõne kohta, kus saatelause asetseks otsese kõne ees, sees või järel (à 1 lause).
2. Kirjuta lühike dialoog teemal «*Kaupluses*».

Tööjuhend 29.

- A. 1. Vaatle lauserõhu muutumist lauses, olenevalt sõnade paigutusest § 29. Jälgi mõtte muutumist seoses sõnade järjekorra muutmisega. Tee vastav järeldus.
2. Mida võid öelda aluse ja öeldise asendist?
Millal on öeldis aluse ees?
3. Milline on kõrvallause paigutus oma põhisõna suhtes?
- B. 1. Jätka loetelu: *mul, sul, tal*
2. Meenuta eri tüüpkondade ainsuse osastavat ja sisseütlevat.
3. Millised lauselühendid eraldatakse komaga?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta 3 näidet, milles alus on öeldise ees, ja niisama palju näiteid, milles öeldis on aluse ees.
2. Leia õpikust näiteid komaga eraldatavate lauselühendite kohta (à 1 näide).

Tööjuhend 30.

- A. 1. Nimeta punkti tarvitamise juhtumid (4) ja too vastavaid näiteid.
2. Nimeta küsimärgi tarvitamise tähtsamad juhud.
3. Nimeta hüüumärgi tarvitamise tähtsamad juhud.
- B. 1. Millal on mitmuse tunnuseks *-de*, millal *-te*?
2. Meenuta lisandi ühildumisreegleid.
3. Mida tuleb jälgida otsese kõne muutmisel kaudseks kõneks?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta 3 lauset, mille lõpus on küsimärk.
2. Kirjuta 3 lauset, mille lõpus on hüüumärk.
3. Too kolm näidet suguluslisandi ühildumise ja mitteühildumise juhtude kohta.

Tööjuhend 31.

1. Nimeta koma tarvitamise juhtumeid
- a) lisandi puhul,
b) ütte puhul,
c) koondlauses.
2. Nimeta koma tarvitamise juhtumeid
- a) järjestikuste osalauseste puhul,
b) hõlmatud osalauseste puhul,
c) *nud-* ja *tud-*lauselühendite puhul,
d) *des-*lühendi puhul.
3. Kunas tarvitatakse koma *jah, ei* ja hüüdsõnade järel? Too näiteid.

Lisaülesanded.

1. Too näiteid koma tarvitamise kohta lisandi, ütte ja koondlause puhul.
2. Moodusta lauseid osalauseste järjestikuse ja hõlmava asetuse kohta (à 2 lauset).

Tööjuhend 32.

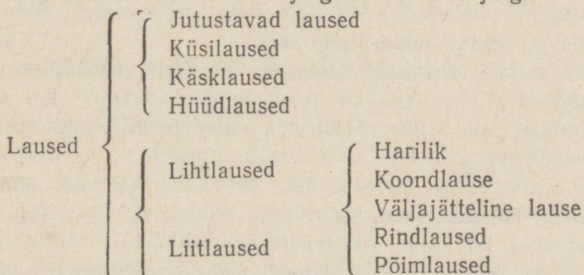
- A. 1. Nimeta kooloni tarvitamise juhud (3). Millal kasutatakse semikooloni?
2. Nimeta tähtsamaid mõttekriipsu tarvitamise juhtumeid.
3. Loetle jutumärkide tarvitamise juhtumeid.
- B. 1. Nimeta põhijuhtumid, kunas kirjutatakse suure algustähega a) kõik sõnad, b) esimene sõna.
2. Millised pärisnimed pannakse jutumärkidesse?

Lisaülesanded.

1. Kirjuta näide kooloni tarvitamise iga juhtumi kohta.
2. Kirjuta näiteid mõttekriipsu ja jutumärkide tarvitamise tähtsamate juhtumite kohta.

Tööjuhend 33.

1. Iseloomusta lausete liike järgneva skeemi järgi.

2. Millal tarvitatakse väikest algustähte?
3. Meenuta mitmuse osastava moodustamist *ne-*, *s-* ja *sepp-*tüüpi sõnadest.

Lisaülesanne.

Moodusta iga liiki lause kohta üks näide ja märgi juurde lauseliik.

Küsimused ja ülesanded VII kl. lõpetaja teadmiste põhivara kontrollimiseks.

Häälikuõpetus.

1. Ütle peast tähestik.
2. Määra täis- ja kaashäälikud.
Kes püüab kõigest väest, saab üle igast mäest.
3. Nimeta helitud häälikud.
4. Ütle sulghäälikud.
5. Määra sõnavälde ja seleta, kuidas seda teed.
Aga Matsi õnn ei tule iseenesest, Mats on oma õnne eest alatasa valvel.
(A. H. Tammsaare.)
6. Antud sõnade hulgast leia astmevaheldusega sõnad ja ütle, mille järgi tunned ära astmevahelduse:
aken, inimene, maja, lamp, tasakõsi, kell, kirjutama, nägema, naine, ilus, laud, õmblema, kõnelema, õrn, teder.
7. Ütle, kas antud sõna on välte- või laadivahelduslik:
kuked, jõe, laest, kaldal, käega, seinast, õele, kellad, sepast, võetakse.
Mille järgi otsustad, kas sõnas on välte- või laadivaheldus?

Vormiõpetus.

8. Määra sõnaliigid.
Ja siis kuulis ta, kuidas varajane kägu koolimaja taga kuusikus kaks-kümmend viis korda oma «kukku» hüüdis.
9. Nimeta pea- ja põhikäänded sõnadest *rand* ja *hüpe*.
10. Kääna peakäändeis tüüpsõnu *kuu, pesa, kõne, tubli, number, aasta, õpik, tütar, hammas, mõte, sepp, sõber, padi, rida, lugemine, keel, tööline, raskus, soolane, katus*.
11. Nimeta tüüpsõna ja kääna selle eeskujul ainsuse osastavas, mitmuse osastavas ja osastavas järgmisi sõnu: *vanaema, suvi, õu, korsten, pilv, seadus, praegune, vaene, juus, peen, hetk, retk, vastuolu, mure, keskmik, abinõu, väike*.
12. Moodusta kesk- ja (kui võimalik, siis lühike) ülivõrre:
ilus, lahja, õnnelik, õrn, vaikne, kuri.
Seleta iga sõna juures, kuidas seda teed.

13. Nimeta peavormid sõnadest *hüppama* ja *kukkuma*.
14. Ütle tegusõna käändelised vormid sõnadest *kandma* ja *võimlema*.
15. Milliste vormidega võrdled kahtluse korral lihtminevikku ja *nud*-kesksõna (tõmbasin, tõmmanud)?
16. Ütle peavormid tüüpsõnadest *kirjutama*, *muutuma*, *tulema*, *õppima*, *lugema*, *saatma*, *murdma*, *seisma*, *laulma*, *hakkama*, *õmblema*, *kõnelema*, *tooma*, *käima*.
17. Nimeta tüüpsõna ja muuda selle eeskujul peavormides järgmisi sõnu: *laskma*, *jooksma*, *oskama*, *käskima*, *töötama*, *julgema*, *tüütama*, *hõiskama*, *hindama*, *hukkuma*, *logelema*.

Lauseõpetus.

18. Ütle järgnevate lausete liik väljenduse eesmärgi poolest ja pane lõpumärk. *Jõudu tööle! Kas tulete meiega kaasa! Jah, me tuleme! Tulge kiiresti!*
19. Määra põhisõna ja laiend. *suur puu, läheb teatrisse, küsis minult, ostab suhkrut, vaikus enne tormi.*
20. Missugused järgnevatest ühenditest on mitmesõnalised lauseliikmed? *tuli koju, vastu seina, oleme näinud, mängib viiulit, loeb läbi, viis raamatut, enne lõunat, minu sõber, Tallinna I Keskkool, kell 5.25, vaatab aknast välja.*
21. Leia alus. Kui see puudub, seleta, miks. *Raamat on laual. Vennal ei ole mootorratast. Meid kutsuti aktusele.*
22. Leia öeldis ja öeldistäide. *Meie tahame matkata. Matkamine on väga tervislik. See raamat oli huvitav.*
23. Millistele aluse ja öeldise ühildumise reeglitele alluvad järgnevate lausete pealiikmed? *Koridoris jalutas õpilasi ja külalisi. Hulk pioneere tuli kunstinäitusele. Need kolm tütarlast lahendasid ülesande.*
24. Leia sihitis. Milline tegusõna on sihitise põhisõnaks? *Iga aus inimene põlgab valet. Külvasime rukkii maha enne 1. septembrit. Otsustati rajada spordiväljak.*
25. Miks tarvitatakse järgnevais lauseis täis- ja osasihitist? *Margus ei ostnud raamatut, ta ostis vihiku. Laps jõi piima ära. Õde pani võid lauale.*
26. Miks on järgnevais lauseis täissihitis nimetavas käändes? *Osteti uus fotoaparaat. Võta sõber kaasa!*
27. Leia määrus. *Töölised on praegu põllul. Viis päeva on olnud ilus ilm. Arno pani viiuli kasti ja viis oma voodi kõrvale toolile.*
28. Seleta ajamääruse tarvitamist. *Veebruaris olid külmad ilmad. Kai on sündinud 2. veebruaril.*
29. Millisesse sõnaliiki kuuluv sõna on täiendi põhisõnaks? Leia täiend. *Suure linna rahvarikkail tänavail võib kohata kõige erinevamaid inimesi.*
30. Mida võib öelda täiendi ühildumisest oma põhisõnaga järgnevais sõnaühendis: *töökale mehele, töökate meestega, loetud raamatuid?*

31. Leia lisand.

Ekspeditsiooni liikmed, kommunistlikud noored, ületasid kõik raskused. Meie pealinnas Tallinnas on viimaseil aastail ehitatud palju maju.

32. Mida võib öelda lisandi ühildumise kohta järgmiste näidete põhjal?

Kirjanik A. Hindil on käsil uus romaan. Tuntud kirjaniku J. Smuuli «Jäine raamat» meeldis meile väga. Ajakirjas «Noorus» ilmus rida võistlusnovelle.

33. Leia üte ja seleta, mida tead selle asendist ja eraldamisest.

Mare, kas ka sina tuled teatrisse? Kas ka sina, Mare, tuled teatrisse? Kas tuled ka sina, Mare?

34. Missugused toodud lauseist on koondlauseid? Miks?

Jõelt ja järvelt tõusis udu. Tule ümber mängisid ja laulsid noored veel mitu tundi. Öises vaikuses kostsid nende hääled kaugele üle järve.

35. Missugused toodud lauseist on liht-, missugused liitlauseid? Miks?

Nii rõõmsana polnud me teda veel kunagi näinud kui täna pärast oma töö edukat lõpetamist. Airuke, kes seda tähele ei pannud, oli Väino. Kui Siiri õega koju jõudis, olid teised juba õhtust söönud.

36. Mille järgi tunneme osalauseid?

37. Missugused toodud lauseist on järjestikuses, missugused hõlmavas asetuses?

Kui Ulesoo talumaja katuse hari paistma hakkab, jääb noormees ivake-seks seisatama ja ohkab. Koer, keda varem näha polnud, tuli nüüd haukudes värava poole.

38. Missugustes järgnevaist lauseist on lauselühendid?

Elo läks aeda, korv käes. Töö lõpetanud, mindi koolimajja tagasi. Nad vaatasid üksisilmi läheneva paadi poole, kuid ei näinud midagi erilist.

39. Leia antud lauseis otsene kõne ja iseloomusta seda.

Kui kõik valmis olid, ütles Indrek: «Poisid, hüppame jalgratastele ja sõidame minemal!» «Mulle on arusaamatu,» ütles Tõnu, «kuidas sa sellega toime tulid?» «Kes te olete?» küsis ta tasa.

40. Mis on dialoog? repliik?

41. Asenda otsene kõne kaudsega.

Vello ütles: «Homme lähen treeningule.» «Kuhu sa jäid?» küsis Toivo. Urve ütles mulle: «Ma ootan sind.»

42. Milline tähtsus on sõnade järjekorral lauses?

Pane sõnad õigesti järjekorda ja ütle reeglid, mille järgi toimid.

1. *Ta juba lapsepõlves armastas palju lugeda.*

2. *Sügisel tuul ulub väljadel ja rapuab puudelt lehti.*

3. *Väsimatult terved päevad töötab ta põllul.*

4. *Kui jõudsid poisid metsa, oli lõuna juba käes.*

Õigekirjutus.

43. Milline reegel peegeldub sõnade maksab, kapsas, käsku, retked, võtku, kants, kitsi sulghäälikute kirjutamises?

44. Järgnevate näidete põhjal selgitada, millal kirjutatakse ki-, millal gi-liide: poegki, toobki, laudki, klaaski, tsehhki, šeffki, tušški; maagi, vallgi, latugi, vihmgi, garaažgi.

45. Miks kirjutatakse hüüdsin, aegsasti, kärbsed, kingsepp, raudtee, umbsõlm?
46. Mitme tähega kirjutatakse I, II ja III välte lihthäälikud (sadu, saadab, saadud; kala, kallast, kallab)?
47. Jätka loetelu ja iseloomusta sõnu sul, mul, tal...
48. Mitme tähega kirjutatakse pikad häälikud häälikuühendeis (lõplik, homne, revanš, au, nõu)?
49. Miks kirjutatakse valss, simss, avanss, märssima?
50. Miks kirjutatakse linngi, keppki, lillkapsas, keskkool, modernne, grandioos-sed?
51. Millal kirjutame müüa, käia, millal müüja, käija?
52. Märgi poolitamiskohad sõnadel antakse, ilusasti, aastasse, riulil, müüa.
53. Millal tarvitatakse suurt, millal väikest algustähte järgnevate näidete põhjal:
Leedu Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, Kommunistlik Noorsooühing, kolhoos «Uus Tee», ajaleht «Sirp ja Vasar»;
Teine maailmasõda, «Kuidas karastus teras» (romaan), «Kui puhkeaeag möödub matkateedel» (artikkel), «Sünnmusterohke päev» (film);
lätlane, rahvusvaheline naistepäev, märts, teispäev, partei XXII kongress, sotsialistliku töö kangelane, hiina tee; nõukogude inimene, nõukogude kirjandus; Nõukogude riik, Nõukogude valitsus?
54. Miks ei saa lahku kirjutada sõnu lehtpuu, tütarlaps, kevadkülv, miljonär-kolhoos, välisriik, tooraine, ühismajand?
55. Miks kirjutatakse kokku õpperaamat, söekaevur, vedurijuht, männipuu?
56. Miks kirjutatakse lahku lapse juuksed, isa säarikud, eesrindliku kolhoosi põllud, suure kooli direktor?
57. Mispärast kirjutatakse läbiloetud raamat, aga raamat on läbi loetud, metsa ääres, maja taga, laua alt, kella järele?
58. Kuidas lühendatakse sõnu aasta, lehekülg, leheküljel, lehekülgedel, ja nii edasi, ja järgmised, meeter, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik?

Kirjavahemärkide tarvitamine.

59. Milliste sidesõnade ette koma ei panda?
60. Leia lisand ja seleta koma esinemist või puudumist.
Tulid Aili, minu õde, ja Kalju, tema klassivend. Atsi onu Peeter on jälle merel. Kas te loete järjekindlalt ajakirja «Pioneer»? Kuidas siis Mart kui tubli sportlane võis nõrgalt esineda?
61. Põhjenda kirjavahemärkide tarvitamist järgnevais lauseis: *Mart tellis endale järgmised ajalehed ja ajakirjad: «Noorte Hääle», «Sirp ja Vasar», «Pioneer», «Pikker» ja «Õhtuleht». Inimesed, metsloomad, linnud ja kalad — kõik tulid kuulama Vanemuise laulu.*
62. Millisel juhul ei eraldata osalauseid komadega?
63. Millal tarvitatakse sidesõna kui, nagu, kuni ees koma, millal mitte?
64. Mida märgib koolon osalauseite vahel?
65. Miks tarvitatakse järgnevais lauseis koma? *Avanud kohvri, võttis arst tarvilikud riistad välja. Esimesena jõudis finišisse Mikk, jättes teised kaugele seljataha.*

SISUKORD.

Lauseõpetus.

I. Lauseõpetuse seos vormiõpetusega	
1. Käänd- ja pöördsonad	3
2. Muutumatud sõnad	12
II. Lauseõpetuse põhimõisted	
1. Lause mõiste	15
2. Lausete liigid	16
3. Lauseliikmed	20
4. Sõnade seos lauses	22
III. Alus, öeldis ja öeldistäide	
1. Alus	29
2. Öeldis	32
3. Öeldistäide	37
4. Öeldise ühildumine alusega	39
IV. Sihitis, määrus ja täiend	
1. Sihitis	42
2. Määrus	50
3. Täiend	57
4. Ülevaade lause kõrvalliikmeist	64
V. Üte	71
VI. Koondlause	
1. Koondlause mõiste ja ehitus	74
2. Kirjavahemärgid koondlauses	74
VII. Väljajättelised ja katkelised laused	80
VIII. Lihtlause analüüs	80
IX. Liitlause	
1. Liitlause ja osalause	90
2. Osalause järjekord ja hõlmav asetus	91
3. Sidesõnad ja siduvad sõnad liitlauses	97
4. Kooloni ja semikooloni tarvitamine liitlauses	98
5. Rind- ja põimlause. Pea- ja kõrvallause	105
6. Kokkuvõtte liitlause kirjavahemärkidest	111
X. Lauselühendid	
1. Lauselühendi mõiste	116
2. Lauselühendi liigid	117
3. Koma tarvitamine lauselühendite eraldamiseks	118
XI. Otsene ja kaudne kõne	
1. Otsese ja kaudse kõne mõiste	123
2. Kirjavahemärgid otsese kõne juures	124
3. Dialoog	125
4. Otsese kõne asendamine kaudsega	125
XII. Sõnade järjekord lauses	
1. Lauseliikmete ja lausete järjekorra tähtsus	131
2. Aluse ja öeldise paigutus	131
3. Täiendi paigutus	132
4. Aluse ja öeldise asend kõrvallauses	132
5. Kõrvallause paigutus	132
XIII. Ülevaade kirjavahemärkide tarvitamisest	137
XIV. Küsimusi ja ülesandeid VII kl. lõpetaja teadmiste põhivara kont- rollimiseks	164

6-

20 kop.

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00419579 0